Київський національний університет будівництва і архітектури
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

СТОЛОВИЙ ОЛЕКСАНДР ВІКТОРОВИЧ

УДК 711.436

ДИСЕРТАЦІЯ
МЕТОД РЕТРОСПЕКТИВНОГО ВИВЧЕННЯ ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПЛАНУВАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

191 – Архітектура та містобудування
19 – Архітектура і будівництво

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____О. В. Столовий

Науковий керівник: Ковальська Гелена Леонідівна,
доктор архітектури, професор

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Столовий О.В., Метод ретроспективного вивчення функціонально-планувального розвитку сільських поселень – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування». – Київський національний університет будівництва і архітектури, Київ, 2026.

У роботі шляхом ретроспективного методу вивчення функціонально-планувального розвитку сільських поселень досліджено особливість формування сільського поселення. А сам ретроспективний аналіз заявлено як основа для передпроєктного аналізу проєктування сільських поселень. В селах виокремлено такі складові, як хутір та куток, як фундаментальний соціальний, екологічний та урбаністичний елемент формотворення системи українського села. Куток до сьогодні зберігає власну життєздатність в побутовій культурі сільських громад більше в культорологічному та етнографічному сенсі, стійко витримавши історичні спроби знищення зовнішніми силами. Обґрунтовано, що саме куток - мезомасштабна планувальна одиниця поселення - є первинною, єдиною та універсальною формою організації простору та взаємодії, де поєднано природні, культурні й економічні складові. Рекомендовано на основі ретроспективного аналізу існуючих сіл (їх культурної особливості, локального способу інтеграції в навколишнє довкілля (екологічної ніші села), сталого відновлювального ресурсного потенціалу та виробничого потенціалу до переробки ресурсу) відновлювати та адміністративно-територіально фіксувати куткові структури сіл, де вони морфологічно збереглися, та проводити заходи з реконструкції куткових структур, де вони були видозмінені шляхом зовнішніх експериментів в історії свого розвитку. Для використання в проєктуванні як історичного прикладу, малочисельного сільського поселення, віддаленого від міських агломерацій.

Мета дослідження полягає у формулюванні концепції кутковості як сталої одиниці поселення та розкритті її морфологічних, соціальних, екологічних і економічних основ формотворення. Об'єктом дослідження є українське село як соціальна, екологічна та морфологічна система, предметом дослідження є методичні основи функціонально-планувального розвитку структури сільського поселення: її морфологія, процеси формоутворення, роль у виникненні гуртової ідентичності, аспекти (основи) сталого існування сіл та їх куткова структура, як комплексне урбаністичне виявлення цих основ, її морфологія, процеси формоутворення та роль у виникненні та сталій підтримці гуртової ідентичності малих та віддалених від міських агломерацій громад.

У межах роботи досліджено стан наукової розробки проблем розвитку сільських поселень в Україні та закордоном. Застосовані такі підходи з дослідження в польових експедиціях селами Київщини, Херсонщини, Харківщини, Полтавщини, Тернопільщини, Житомирщини, як морфологічний, системний, міжсекторальний, метаболічний, антропологічний, аналітичний. Проведено спектр польових досліджень шляхом інтерв'ювання, антропологічних та етнографічних експедицій та проведення експериментальних гуртових практик з виявлення гуртової ідентичності в частині практикування підтримки ремонту та створення елементів села шляхом використання знань та вмінь набутих в межах конкретної громади. В роботі застосовані такі методи дослідження – ретроспективний аналіз механізмів стійкості поселення, учасницьке спостереження, подієва етнографія, планувальний аналіз села та окремих кутків, сценарного розвитку, нелінійність системи, фрактальність системи, універсалізації простору, відчуття місця, топонімічне картографування, виявлення параметричних залежностей, взаємність села і його довкілля.

Проведено апробацію результатів експедиційних даних на перевірку життєздатності гуртової ідентичності в умовах соціального розширення (відновлення хати шляхом влаштування мазання в селі Чернещина, 2023 року), та

в умовах реплікації практик громади в новому для локального знання середовищі (проведення толок з сіножаті та поновлення хати в музеї народної архітектури в селі Пирогів, 2024 року), підтримано знання місцевого населення Краснокутщини (Харківщина) про куткову структуру їх сіл та створення на її основі куткових карт, що розміщені в публічному просторі громад, шляхом партисипативної співпраці з місцевими створено малі архітектурні форми, що артикулюють простір села, символізують місцеположення центру кутка, його історичну та культурну особливість, в селі Козіївка (Харківщина) створено центр з підтримки креативно-виробничого розвитку села – експериментальний проєкт з систематизації розвитку сільських поселень застосовуючи локальні культурні особливості з переробки відновлювального ресурсу довкілля в продукт з доданою вартістю, як його економічної основи.

В роботі визначено структурно-процесуальний портрет села, досліджено нелінійний підхід до розвитку села його мешканцями, як формотворчий механізм, розкрито взаємозв'язок щільності, масштабу, соціального контролю та безпеки, а також описано економічні, екологічні й культурні параметри сталості. Запропоновано поняття екоідентичності як гармонійного балансу між людиною й природою та гуртової ідентичності як стійкої системи соціальної взаємодії, залежної від існування урбаністичної одиниці сільського поселення (кутка).

Дослідження розкриває як внаслідок тривалого процесу взаємодії господарської діяльності (локальних соціальних практик) населення з особливим локальним довкіллям, притаманним Україні, сформувалися історико-культурні та морфологічні основи сільського поселення. Як просторова структура села історично розвивалася адаптивною системою, що враховувала особливості рельєфу, водних ресурсів, земельних угідь, способів повернення відходів діяльності людини в довкілля та шляхів сполучення з сусідніми сільськими структурами та міськими агломераціями, та їх соціально-економічного впливу. Яку роль у формуванні морфології поселення відігравали локальні територіальні одиниці -

кутки, що виступають одиницями поселення, де концентруються соціальні взаємодії, господарські кооперації та формування місцевої ідентичності. Як культурні традиції, родинно-сусідські зв'язки та механізми колективного користування ресурсами визначали конфігурацію громадських просторів, зокрема вигонів, транспортно-пішохідної системи. Як морфологічна організація сільського поселення характеризується дрібномасштабною структурою та типами переходів зон впливів між приватним, гуртовим та довкілевим, що забезпечувало високий рівень адаптивності та соціальної стійкості громади.

В роботі досліджено екологічну ідентичність села як результат тривалої взаємодії громади з локальним довкіллям та відображає специфічні способи адаптації населення до особливостей ландшафту, клімату й доступних ресурсів. Розкрито відмінність сіл від урбанізованих територій міст та міських агломерацій, де значна частина екосистемних функцій заміщується технічними системами, сільське поселення зберігає безпосередній зв'язок між господарською діяльністю людини та природними процесами, делегуючи ресурсне забезпечення та рекультивацію відходів сільської діяльності в природні екосистеми, видозмінюючи їх в межах впливу поселення (екологічної ніші) та віднайдення сталого екологічного, економічного та демографічного балансу. Досліджено як просторова структура села (спосіб її користування довкіллям, локальні будівельні традиції та повсякденні практики населення) виступає урбаністичним проявом екологічної ідентичності. Як збереження ландшафтного різноманіття, екотонів, природних ресурсів та способів господарювання підвищує здатність сільської системи адаптуватися до соціальних, економічних змін. Як екологічна ідентичність забезпечує спадковість знань про територію та формує стійкі механізми взаємодії між людиною і середовищем проживання.

В роботі структуровано ретроспективний метод дослідження сільського поселення в історичному, соціальному, культурному, екологічному, правовому, технологічному та політичному контекстах, та як вони видозмінювали

планування поселення, впливаючи на основи існування сіл. За результатом формулювання ретроспективного методу в роботі виявлено такі особливі аспекти існування сільських поселень, як: малість населення, важливість віддаленості від впливу міських агломерацій, максимальна універсалізація простору, особливість транспортно-пішохідної тканини, нелінійність розвитку поселення через хаотичність застосування різних сценаріїв видозміни кожного кутка окремо, як автономної одиниці села, фрактальність простору поселення та вмінь населення, уособленість урбаністичного простору, гуртова ідентичність суспільства, якість якої є похідною від структури села.

В дослідженні застосовано загальну методику, що базується на поєднанні двох оптик. Інтровертний рівень «очима носія» - де аналіз поселення проводився зсередини громади, фіксуючи існуючі підходи та методи функціонування мешканців, логіки сільської діяльності. Екстравертний рівень «очима науковця» - де відбувалося зіставлення зафіксованих спостережень з існуючими науковими теоріями, проводився системний аналіз, розширення рамки дослідження до міждисциплінарного усвідомлення села, як екосистеми взаємодії людини та довкілля. Методика дослідження розкрила в роботі унікальну тріангуляцію сільської системи розселення «Локальне довкілля – Поселення – Гуртова ідентичність», де результатом взаємодії людини й довкілля постає поселення, а результатом впливу поселення формується гуртова ідентичність, яка постає суб'єктом подальшого розвитку сільського розселення. Визначено роль науки та держави на шляху подальшого розвитку сільського розселення.

Доведено доцільність нормативного закріплення понять «куток» як автономної частини села, «вигін» як універсального громадського простору поселення. Встановлено, що дані структурні одиниці сільської системи поселень, утворюють взаємопов'язану горизонтальну соціо-просторову структуру. Визначено, що ключовим механізмом адаптивності поселення є збереження куткової структури та вигонів як просторових шарнірів, які забезпечують

можливість трансформації без втрати системної цілісності. Встановлено, що проєктні рішення мають ґрунтуватися на аналізі метаболізму поселення та принципі екоделегування, за якого природні процеси розглядаються як пріоритетний інструмент забезпечення життєдіяльності громади села. Доведено, що фрактальна, поліцентрична та горизонтальна організація поселення сприяє підвищенню його соціальної стійкості, самоорганізації та просторово-економічної регуляції. Обґрунтовано принцип емерджентності, відповідно до якого складні соціальні та просторові функції виникають унаслідок взаємодії автономних елементів системи без необхідності централізованого управління. Визначено універсальність як одну з базових характеристик куткового поселення, що забезпечує його здатність зберігати функціональність та соціальну стійкість у різних природних умовах за малочисельності поселення. Встановлено, що малочисельність та віддаленість від мегаполісів є не обмеженнями розвитку, а необхідними передумовами формування стійких локальних спільнот, заснованих на взаємній пізнаваності, довірі та локальній економіці. У роботі обґрунтовано необхідність переходу від складної, коштовної, негнучкої та зарегульованої системи ведення містобудівної документації сіл до окремої нормативної системи проєктування сільських поселень, орієнтованої на віддалені від міських агломерацій, малочисельні та екозалежні сільські спільноти. Запропонована концепція нормування для проєктування сіл формує підґрунтя для створення оновленої моделі розвитку українських сільських поселень, орієнтованої на екологічну збалансованість, гуртову ідентичність, побутову креативність, як нову основу економічного розвитку громад та довгострокову просторову адаптивність.

Методологічну основу становить міждисциплінарний підхід, який поєднує морфологічний аналіз, подієву етнографію, урбан-аналіз, системну теорію та соціально-екологічний підхід.

Наукова новизна полягає у концептуалізації сільської структури поселення на основі кутка, як автономної універсальної сталої одиниці, що поєднує соціальні, культурні, екологічні, історичні та архітектурні аспекти. Уперше розроблено причинно-наслідкову модель розвитку: «людина-довкілля → куток → спільна дія → гуртова ідентичність → сільське розселення», а також визначено індикатори виміру гуртової ідентичності, що сформована кутковістю.

Практичне значення полягає у можливості застосування результатів для удосконалення планувальної політики, збереження нематеріальної спадщини та формування нових підходів до управління розвитком сільських територій.

Ключові слова: архітектура сільського поселення, кутковість, українське село, функціонально-планувальний розвиток, об'єднані територіальні громади, гуртова ідентичність, екоідентичність, соціоекологічна система, сталий розвиток.

ABSTRACT

Stolovyi O.V. The Method of Retrospective Analysis of the Functional and Spatial Development of Rural Settlements - Qualifying Scientific Work Submitted as a Manuscript.

Dissertation for the Degree of Doctor of Philosophy in Specialty 191 "Architecture and Urban Planning". – Kyiv National University of Construction and Architecture, Kyiv, 2026.

The dissertation investigates the formation of rural settlements through the application of a retrospective method for studying their functional and spatial development. Retrospective analysis is proposed as the principal methodological basis for pre-design studies in rural settlement planning. The research identifies the khutir (hamlet) and the kutok (neighbourhood cluster) as fundamental social, ecological, and urbanistic elements shaping the structure of the Ukrainian village. The kutok has

preserved its viability within the everyday culture of rural communities, particularly in cultural and ethnographic dimensions, having withstood numerous historical attempts at its elimination by external forces. It is substantiated that the kutok, as a meso-scale planning unit of settlement, represents the primary form of spatial organization and social interaction in which natural, cultural, and economic components are integrated.

Based on the retrospective analysis of existing villages - including their cultural characteristics, modes of integration into the surrounding environment (ecological niche), renewable resource potential, and local production capacities - the study recommends the restoration and administrative recognition of kutok-based structures where they have been morphologically preserved, as well as the reconstruction of such structures where they have been altered by external interventions throughout their historical development. These structures are proposed as historically validated models of small-scale rural settlements located beyond the influence of metropolitan agglomerations.

The aim of the research is to formulate the concept of kutkovist (neighbourhood-based settlement structure) as a sustainable settlement unit and to reveal its morphological, social, ecological, and economic foundations. The object of the study is the remote small-scale Ukrainian village considered as a social, ecological, and morphological system. The subject of the study comprises the foundations of sustainable rural existence and the kutok structure as a comprehensive urban manifestation of these foundations, including its morphology, formation processes, and role in the emergence and long-term maintenance of collective identity within small communities situated beyond metropolitan influence.

The dissertation examines the current state of research on rural settlement development in Ukraine and internationally. Field studies conducted in villages of Kyiv, Kherson, Kharkiv, Poltava, Ternopil, and Zhytomyr regions employed morphological, systemic, intersectoral, metabolic, anthropological, and analytical approaches. Extensive empirical research was carried out through interviews, anthropological and

ethnographic expeditions, and experimental collective practices aimed at identifying collective identity through the practical application of locally embedded knowledge and skills in the repair and creation of village elements.

The research methodology includes retrospective analysis of settlement resilience mechanisms, participant observation, event ethnography, planning analysis of villages and individual kutoks, scenario-based analysis of social dynamics, theories of nonlinearity and fractality, concepts of spatial universality, psychogeography, toponymic mapping, identification of parametric relationships, and analysis of the interdependence between settlements and their surrounding environment.

The findings were validated through a series of practical experiments designed to assess the viability of collective identity under conditions of social expansion and cultural replication. These included the restoration of a traditional house through communal clay-plastering practices in the village of Cherneshchyna (2023), the replication of local collective traditions through communal haymaking and house restoration activities at the Museum of Folk Architecture and Rural Life in Pyrohiv (2024), the creation of participatory kutok maps for villages in the Krasnokutsk area of Kharkiv region, and the establishment of public spatial markers articulating local neighbourhood identities. Furthermore, a creative-production development centre was established in Koziivka village as an experimental project aimed at systematizing rural development through the transformation of locally available renewable resources into value-added products based on cultural knowledge and practices.

The dissertation defines a structural and procedural portrait of the village, investigates the nonlinear nature of settlement development as a formative mechanism driven by residents, and reveals the relationships between density, scale, social control, and safety. Economic, ecological, and cultural dimensions of sustainability are examined. The concepts of ecological identity, understood as a harmonious balance between humans and nature, and collective identity, understood as a stable system of social

interaction dependent upon the existence of the kutok as an urbanistic unit, are introduced and theoretically substantiated.

The research reveals how the historical, cultural, and morphological foundations of rural settlements emerged through a long-term process of interaction between the economic activities (local social practices) of communities and the distinctive local environments characteristic of Ukraine. It demonstrates how the spatial structure of the village historically evolved as an adaptive system that responded to topography, water resources, land-use patterns, methods of reintegrating human-generated waste into natural ecosystems, transportation routes connecting neighbouring rural structures and urban agglomerations, and their associated socio-economic influences.

The study examines the role of local territorial units, known as kutoks, in shaping settlement morphology. These units functioned as fundamental components of settlement organization, concentrating social interactions, economic cooperation, and the formation of local identity. The research further demonstrates how cultural traditions, kinship and neighbourhood ties, and collective resource-management mechanisms influenced the configuration of communal spaces, particularly vyhins (common greens), as well as the transport and pedestrian network. It is established that the morphological organization of rural settlements was characterized by a fine-grained spatial structure and transitional zones between private, communal, and environmental spheres, thereby ensuring a high degree of adaptability and social resilience.

The dissertation investigates the ecological identity of the village as a result of the long-term interaction between a community and its local environment, reflecting specific forms of adaptation to landscape conditions, climate, and available resources. The distinction between rural settlements and urbanized territories is revealed through the fact that, whereas many ecosystem functions within cities and metropolitan areas are replaced by technical systems, rural settlements maintain a direct relationship between human economic activity and natural processes. Resource provision and waste recycling are largely delegated to natural ecosystems, which are transformed within the

settlement's sphere of influence (its ecological niche) in pursuit of a sustainable ecological, economic, and demographic balance.

The research demonstrates how the spatial structure of the village—including patterns of environmental use, local building traditions, and everyday practices—constitutes an urbanistic manifestation of ecological identity. It is shown that the preservation of landscape diversity, ecotones, natural resources, and traditional land-use practices enhances the adaptive capacity of rural systems in the face of social and economic change. Ecological identity is further identified as a mechanism for the transmission of place-based knowledge and the maintenance of sustainable interactions between humans and their living environment.

The dissertation systematizes a retrospective method for the study of rural settlements within historical, social, cultural, ecological, legal, technological, and political contexts, demonstrating how these factors have transformed settlement planning and influenced the foundations of rural existence. Through the formulation of this retrospective method, several distinctive characteristics of rural settlements are identified: small population size; the importance of remoteness from metropolitan influence; the maximization of spatial universality; the specificity of transport and pedestrian networks; the nonlinear nature of settlement development arising from the simultaneous application of diverse transformation scenarios within individual kutoks; the fractal character of settlement space and local competencies; the personalization of urban space; and collective identity as a social phenomenon fundamentally shaped by settlement structure.

The study employs a comprehensive methodological framework based on the combination of two analytical perspectives. The first is an introverted perspective, or "the view from within," through which settlements are analysed from the standpoint of community members, documenting existing practices, modes of operation, and the internal logic of rural life. The second is an extroverted perspective, or "the view of the researcher," through which empirical observations are compared with established

scientific theories and subjected to systematic interdisciplinary analysis, enabling the interpretation of the village as an ecosystem of interactions between humans and the environment.

This methodological approach revealed a unique triangulation of the rural settlement system: "Local Environment – Settlement – Collective Identity." Within this framework, the settlement emerges as the product of interaction between people and the environment, while collective identity arises as a consequence of the settlement itself and subsequently becomes an active agent in the further development of rural settlement systems. The study also defines the role of science and public policy in shaping the future trajectory of rural development.

The dissertation substantiates the necessity of formally recognizing the concepts of kutok as an autonomous component of the village and vyhin as a universal communal space. It is established that these structural units form an interconnected horizontal socio-spatial system. The preservation of kutok structures and vyhins is identified as a key mechanism of settlement adaptability, enabling transformation without the loss of systemic integrity. Planning decisions are shown to require grounding in the analysis of settlement metabolism and the principle of eco-delegation, whereby natural processes serve as the primary means of sustaining community life.

The findings demonstrate that fractal, polycentric, and horizontally organized settlement structures contribute to social resilience, self-organization, and socio-economic self-regulation. The principle of emergence is substantiated, according to which complex social and spatial functions arise through the interaction of autonomous elements without centralized control. Universality is identified as a fundamental characteristic of the kutok-based settlement model, enabling functionality and social resilience under diverse environmental conditions despite limited population size.

The research further demonstrates that small population size and remoteness from metropolitan centres should be regarded not as constraints but as prerequisites for the formation of resilient local communities founded upon mutual recognition, trust, and

locally embedded economies. The dissertation argues for a transition from the current complex, costly, inflexible, and heavily regulated system of rural planning documentation toward a dedicated regulatory framework tailored to small-scale, environmentally dependent communities situated beyond metropolitan influence.

The proposed planning concept provides the foundation for a renewed model of rural development in Ukraine, oriented toward ecological balance, collective identity, everyday creativity as a basis for local economic development, and long-term spatial adaptability.

The methodological foundation of the research is an interdisciplinary approach integrating morphological analysis, event ethnography, urban analysis, systems theory, and socio-ecological perspectives.

The scientific novelty of the dissertation lies in the conceptualization of the rural settlement structure through the kutok as an autonomous, universal, and sustainable unit integrating social, cultural, ecological, historical, and architectural dimensions. For the first time, a causal model of development has been proposed: "Human–Environment → Kutok → Collective Action → Collective Identity → Rural Settlement System." The study also introduces indicators for measuring collective identity as a phenomenon generated by kutkovist.

The practical significance of the research lies in its potential application to the improvement of planning policy, the preservation of intangible cultural heritage, and the development of new approaches to the governance of rural territories.

Keywords: rural settlement architecture, kutkovist, Ukrainian village, functional-spatial development, amalgamated territorial communities, collective identity, ecological identity, socio-ecological system, sustainability.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Столовий О.В., Ковальська Г.Л. Універсальність архітектури та публічного простору в урбаністичній структурі сіл, як основа їх успішності. *Просторовий розвиток.* Київ: КНУБА, 2025. Вип. 11. С. 165-177

https://doi.org/10.32347/2786-7269.2025.11.165-177

2. Столовий О.В. Чи можуть міста без сіл? *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Київ: КНУБА, 2025. Вип. 71. С. 335-358.

https://doi.org/10.32347/2077-3455.2025.71.335-358

3. Столовий О.В. Кутковість, як український тип сталої одиниці поселення. *Комунальне господарство міст*. Харків: Харківський національний університет міського господарства ім. О.М. Бекетова, 2025. Том 3. Вип. 191. С. 124-132

https://doi.org/10.33042/2522-1809-2025-3-191-124-132

4. Столовий О.В., Ковальська Г.Л. Місто як лабораторія цивілізації. *Містобудування та територіальне планування.* Київ: КНУБА, 2026. Вип. 91. С. 269-281

https://doi.org/10.32347/2076-815x.2026.91.269-281

5. Столовий О.В. Поселення людини як ареали проживання біологічного виду: екосистемна відмінність села і міста. *Комунальне господарство міст*. Харків: Харківський національний університет міського господарства ім. О.М. Бекетова, 2026. Том 1 Вип.196. С.133-140

https://doi.org/10.33042/3083-6727-2026-1-196-133-140

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Столовий О.В., Ковальська Г.Л. Інклюзивність публічних просторів сіл, як основа успішного розвитку. Матеріали XV Всеукраїнської наукової

конференції «Сучасна архітектурна освіта. Відбудова та розвиток в європейському контексті, 23 листопада 2023 р. Київ: КНУБА, 2023. С. 126-128

7. Столовий О.В. Хутір, як елемент типології поселень України. Матеріали Міжнародного науково-технічного форуму «Архітектура, Дизайн та Будівництво: Інноваційні технології», 15-16 листопада 2023 р. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. С. 310-311

8. Столовий О.В. Адаптивна архітектура: екологічні та архітектурні аспекти сезонної відповідності архітектури в Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми і методи відновлення і розвитку архітектурно-містобудівного середовища в Україні», 9 квітня 2025 р. Київ: КНУБА, 2025. С. 54-55

9. Столовий О.В. Сільські поселення як системи сталих взаємозв'язків з довкіллям: критика погляду та нові рамки дослідження. Матеріали І міжнародного науково-практичного симпозіуму «Нове місто: Архітектурно-планувальні та будівельно-виробничі процеси – виклики часу», 31.03.2026 р., Івано-Франківськ: Університет короля Данила, 2026. С.120-122

ЗМІСТ

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК 18
ВСТУП 25
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ, СОЦІАЛЬНОЇ Й КУЛЬТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ 36
1.1. Стан наукової розробки проблем розвитку сільських поселень 36
1.2. Історико-культурні та морфологічні основи формування сільських поселень.43
1.3 Екологічна ідентичність села як основа життєздатності.....60
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1.....82
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПЛАНУВАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ.....84
2.1. Загальна методика дослідження.....84
2.2. Ретроспективний аналіз демографічного та функціонально планувального розвитку сільських поселень. 87
2.3. Компоненти та характерні особливості соціально-просторової структури сільського поселення …….....111
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2.....138
РОЗДІЛ 3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПЛАНУВАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ.....140
3.1. Принципи організації функціонально-планувального розвитку сіл ……..140
3.2. Рекомендації щодо проєктування сільських поселень та організації їх функціонально-планувального розвитку.....158
3.3. Практичні пропозиції з розвитку існуючих сільських поселень України.....178
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3.....197
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....200
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....203
ДОДАТКИ.....225

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Автономність поселення - здатність сільської спільноти підтримувати базові процеси життєзабезпечення, експлуатації і розвитку середовища з мінімальною залежністю від зовнішніх інфраструктурних, матеріальних та кадрових потоків.

Адаптивність середовища [182] – властивість простору поселення змінюватися під дією зовнішніх і внутрішніх факторів, зберігаючи базову структуру та гармонію взаємодії людини, природи й громади.

Активна морфологія – динамічна просторова структура поселення, у якій кожен елемент (двір, вулиця, куток) здатен реагувати на зміни життєвого циклу громади.

Архетип кутковості – глибинна культурна форма просторової організації українського села, що поєднує родову структуру, природну гармонію й соціальну взаємодію.

Вигін – центр кутка, публічний простір сільського типу, суспільний безпечний простір, де реалізуються функції спільного використання. базова інституція публічності. спільно утримуваний безпечний простір кутка, виконує водночас побутові (водозабір, вигул молодняка), соціальні (вулиця, сходка, ярмарок) і сервісні (крамниця, пошта) ролі. Центральні функції можуть «мігрувати» між кутками, що створює горизонтальну конкуренцію якості публічних просторів. Як шарнірний елемент кутка - універсальний гуртовий простір кутка, який є вузловою (шарнірною) точкою просторово-соціо-екологічної системи поселення та забезпечує адаптивність і стабільність куткової структури в умовах сценарної, нелінійної та емерджентної динаміки розвитку. Вигін призначений для тимчасової багатофункціональної гуртової дії (праця, кооперація, події, навчання, ритуали, рекреація) і виступає інтерфейсом узгодження між дворами, мережею дрібномасштабних зв’язків і довкіллям, сприяючи зниженню інженерної залежності та реалізації принципу екоделегування через природно-

процесні режими використання. Шарнірність вигону слід розуміти як властивість забезпечувати переходи між сценаріями (ріст/стабілізація /згущення/розущільнення/післяшокове відновлення) без втрати цілісності куткового каркасу та без жорсткої спеціалізації простору.

Віддаленість поселення - географічна, культурна, демографічна й ресурсна дистанція від центрів глобальної цивілізації, яка створює: оригінальні культурні практики, особливу мережеву соціальність, специфічну економіку, льтернативні моделі життєздатності.

Гуртова ідентичність – форма колективного самовизначення мешканців села, що ґрунтується на спільному досвіді, особливості інтеграції до локального природнього контексту, взаємній підтримці та просторовій близькості. Група мешканців (куток/група кутків) усвідомлює себе суб'єктом спільної дії та відтворення середовища, що проявляється в правилах, практиках і просторових формах

Двір – базова одиниця просторової структури кутка; поєднання господарства й садиби, що уособлює собою приватне в селі та консолідує матеріальне і уявне про родинний простір, приватна або напівприватна територіальна одиниця кутка, у межах якої допускається поєднання максимальної кількості житлових, господарських та виробничих функцій за умови дотримання санітарних, екологічних і безпекових впливів на сусідні двори

Дрібномасштабна транспортна тканина села - система локальних пішохідних і змішаних зв'язків (стежки, манівці, простці, шляхи), яка забезпечує частоту щоденних зустрічей, читабельність середовища, психогеографію безпеки та низьку вартість координації

Екоделегування [183] - принцип проєктування, за якого частина життєзабезпечувальних процесів поселення реалізується через природні механізми (водоутримання, біофільтрація, ґрунтотворення, відновлення біорізноманіття) з мінімізацією інженерного навантаження.

Екоідентичність [184] – усвідомлення інтеграції людини в локальну природу, закріплене в архітектурі, традиціях і побутових практиках.

Екологічна ніша села - опис меж і можливостей рівня інтеграції поселення в місцеве довкілля і спектр застосування відновлювальних ресурсів, впливу на біорізноманіття, водного режиму, ґрунтових та ландшафтних умов, що визначають стійку "ємність" та кількість населення поселення.

Емерджентність [185] - складна поведінка, яка виникає внаслідок взаємодії багатьох простих компонентів системи

Зона гуртової дії - простір спільного користування, що забезпечує реалізацію колективних практик (праця, навчання, ритуали, події, кооперація), підтримку довіри, репутаційних зв'язків і соціальної стійкості громади; у структурі кутка реалізується насамперед через вигін.

Ідентичність середовища – сукупність ознак, за якими мешканці впізнають і відтворюють свій простір як «свій».

Інтегрована структура села – взаємопов'язана система природних і антропогенних елементів (яр, ставок, дорога, вигін, сад).

Історико-культурна інвентаризація кутків - процедура виявлення, опису та фіксації кутків, їх назв, меж, легендарності/пам'яті, локальних правил і пов'язаних просторів гуртової дії як елементу нематеріальної спадщини.

Карта кутків – графічне або аналітичне відображення просторової, соціальної та культурної структури села.

Креативний простів - місце інституційного накопичення та передачі крафтових і універсальних прикладних знань, поєднане з освітньою функцією та гуртовими практиками; може бути структурним елементом середньої освіти.

Культурний ландшафт – середовище, сформоване взаємодією природи й людської діяльності, що набуває символічного змісту.

Куток – базова одиниця українського села, група споріднених або сусідських господарств із власною назвою, просторовою структурою та традиціями.

Автохтонна одиниця побутового простору поселення, модель сталої просторової організації. зручності орієнтації, споріднений до особливості масової діяльності мешканців. не перевищує масштаб людського сприйняття,

Куткова мережа – система зв'язків між окремими кутками, що забезпечує комунікацію в межах села.

Куткова топоніміка - це просторово-соціальний феномен, який відображає увагу до особливості локальної природи, людської діяльності, приватної власності і успішності особистості.

Кутковість – феномен просторової, соціальної й культурної організації українського поселення, що втілює принципи сталості, взаємоповаги й самоорганізації.

Легендарність кутка - компонент нематеріальної спадщини, що включає локальні назви, історії, пам'ять, гумор, правила і символи, пов'язані з конкретним кутком та його просторами.

Лінійні системи [186] – система, де зміна вхідного параметра безпосередньо й пропорційно впливає на вихід

Локальна пам'ять [187] – колективне знання громади про історію місця, події, людей і назви.

Малочисельність поселення — це демографічний стан поселення, у якому громада й довкілля утворюють єдину, збалансовану систему: соціальної видимості, універсалізації ролей і функцій, просторів, відповідність екологічній ємності довкілля, оптимальності структури, стійкості в передачі культурних практик.

Манівець (обвід, «петля») [188] - обхідна, околішна дорога, кільцева, що обходить поселення, природні бар'єри.

Метаболізм поселення – сукупність потоків ресурсів, енергії, матеріалів, води, відходів, праці та знань, що забезпечують існування і розвиток поселення в часі.

Морфологічна стійкість – здатність форми поселення зберігати ідентичність при зміні умов.

Нелінійні системи – системи, де зв'язок між вхідним і вихідним сигналами непропорційний. Невелика зміна може спричинити значні, неочікувані наслідки, або навпаки

Освітньо-прикладний метод - форма організації навчання, що інтегрує локальні прикладні знання громади у навчальний процес, поєднуючи теорію, практику, роботу з матеріалом та виконання реальних завдань поселення

Параметричне нормування - підхід, за яким нормативи задають діапазони, співвідношення та індикатори (параметри), а не жорстко фіксовані "схеми", з урахуванням екологічної ніші, сценарію розвитку та соціокультурних характеристик.

Покуття - нормативно визначений тип просторової організації сільського поселення як соціо-екологічної системи, у якій базовими одиницями є двір (універсальна зона господарювання) та вигін (зона гуртової дії), а розвиток здійснюється нелінійно, параметрично та сценарно

Поселеневий метаболізм – процес взаємодії біофізичних і соціальних компонентів у межах поселення.

Простець (навпростець) [189] - прямолінійний найкоротший з можливих напрямок дороги між двома магнітами (школа-зупинка, вигін-базарь, вигін-старостат).

Ресурсно-захисні ландшафтні умови - ландшафтні конфігурації (яри, долини, річки, межі біотопів), що одночасно забезпечують ресурси і формують природні межі/орієнтири поселення.

Ретроспективний аналіз - стадія дослідження поселення перед проєктуванням, що встановлює історично сформовані механізми стійкості та просторові "сліди" практик (топоніміка кутків, місця вигонів, мережі стежок,

межування приватного/спільного, сезонність, ресурсні прив'язки, традиційні способи екоделегування, тощо).

Самоорганізація поселення – процес внутрішнього впорядкування структури села без зовнішнього управління.

Символічна топографія – культурно закріплена карта місць, пов'язаних із подіями, легендами та традиціями.

Сільське поселення — це сформована просторово-соціально-екологічна система розселення, у межах якої спільнота через повсякденну діяльність, родинні та сусідські зв'язки, господарювання і використання природних ресурсів організовує середовище свого проживання. Його структура утворюється взаємодією дворів, локальних груп поселення — кутків, транспортно-пішохідної мережі і природних територій, а також розвивається як адаптивна система у межах власної екологічної ніші.

Соціо-екологічна система – система, у якій соціальні практики та інститути співдіють з екологічними процесами, ресурсними циклами та ландшафтом, утворюючи інтегральний режим функціонування поселення.

Сталість поселення (sustainable of settlement system) [196]– здатність системи забезпечувати безперервність життя через ресурсний взаємо обмін інтегрованого поселення в навколишнє довкілля.

Стежина [190]- первинний і найпоширеніший слід регулярних пішохідних проходів

Сценарне планування - метод планування, у якому визначаються допустимі траєкторії змін поселення і набір рішень/правил для кожного сценарію (ріст, стабілізація, розущільнення, післяшокове відновлення).

Топоніміка кутка – сукупність назв, що відображає соціальну структуру, природне оточення або історичні події певного кутка.

Універсальність знань - здатність мешканців володіти набором прикладних компетенцій, достатніх для автономної експлуатації та розвитку поселення,

включаючи гуртові й індивідуальні практики, що формують кмплексно побутову культуру соціуму.

Універсальність простору - здатність простору забезпечувати декілька сумісних функцій (побут, виробництво, навчання, кооперацію, події) без спеціалізації.

Фрактальність [195] - правила за яких просторова організація повторюються на різних масштабах із збереженням принципів універсальності, взаємозв'язності та людського масштабу.

Хутір [194] - це "вид сільського поселення, найчастіше однодвірного, де садибні та польові роботи виконувалися одноосібно чи групою споріднених або пов'язаних спільними господарськими інтересами людей. Одна з найменших одиниць у господарчій структурі або функціональний елемент організації земельної власності у багатьох країнах світу. В історіографічній думці, зокрема XIX-поч. XXст., хутір переважно протиставлявся селу як окрема садиба (індивідуальна маєтність), що розташовувалася на відокремленій ділянці землі, якою володів (чи лише користувався) певний господар (можновладець, монастир, міщанин, селянин або козак)… Хутори поширилися в Україні з XVI ст. в процесі освоєння нових земель. У країнах Західної Європи, зокрема Німеччині, Данії, Швеції, де колонізацію неосвоєних земель здійснювало головним чином селянство, особливо активний перехід до хутірської системи відбувався наприкінці XVIII-на початку XIX ст. Хутори масово з'явилися в ході столипінської аграрної реформи."

Шлях [191] - головний сільський проїзд/дорога, що зшиває село з зовнішньою транспортною мережею. Маршрути, якими люди рухаються, за своєю суттю транзитні транспортні сполучення що у свідомості селян можливо позиціонувати як "антикутки" - місце присутності неконтрольованої кількості людей, прийдешніх, неінтегрованих в місцеве суспільство, а отже некомфортне, небезпечне місце.

Число Данбара [193] - оцінка кількості постійних соціальних зв'язків, які людина може підтримувати.

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Українське село протягом століть неодноразово піддавалося зовнішнім спробам стандартизації в неприродній для сіл спосіб (імперські аграрні політики з розселення, радянська колективізація з ущільнення та централізації виробничих центрів, урбаноцентризм – розвиток технології сільського господарювання, де села перестали бути необхідні як людський ресурс). Також села стикаються з проблемами функціонально-планувальної організації в цілому: відсутність гнучкої і економічно та процесуально відповідної до швидкості видозміни малих сільських поселень, правил розбудови і документування, нав'язування їм непритаманних для сіл правил забудови, що насьогодні узагальнені та виписані під потреби міст та міських агломерацій. Відсутні в нормативах інституалізації сільського способу розпланування, що потребує серйозного перегляду з виділенням окремого напрямку в державних будівельних нормах, які чітко випишуть термінологічні та структурні основи для органічного розвитку сіл. Довгий час відбувається відчуження природнього довкілля сіл, екологічної ніші їх існування: порушення ресурсної сталості, деградації різноманіття, меліорація, втрата екотонів. Все це зменшує ресурсний потенціал довкілля, що напряму впливає на кількість та якість життя в сільських поселеннях. Поглиблюється криза розміщення та функціонування громадських (публічних) просторів, як місць взаємодії, де створюється додаткова якість сіл – це шлейф проблеми від радянських експериментів з сільським розпланування, коли публічний простір був визначений як формалістичне продукування культури, без її сутнісних складових. Окремою проблемою зараз є відсутність функціонально-розпланувальних рішень, що підсилюють соціально-економічні процеси в громаді, як відповіді на глобалізаційні виклики, через що активно зростає вартість соціальної координації (послаблення автономності існування, зниження універсальності просторів та

знань, послаблення горизонтальних зав'язків в суспільстві, ускладнення організації спільних дій) – це все призводить до надлишкових витрат і залежностей, що знижує якість сільського способу життя. Натомість відбувається втрата притаманної комфортної структури розселення, що провокує до зниження та знищення локальної економічної самодостатності. Попри це, сільський спосіб життя досі зберігається і був досліджений в роботі: правила побутової культури, основи існування, особливі елементи сіл та внутрішні просторові конструкції, правила співжиття. На відміну від уявлення про село як «архаїчний пережиток», дослідження спочатку деконструює існуючий стан сільських поселень шляхом ретроспективного аналізу, а далі перезбирає форму та функціонування сіл в притаманний для них спосіб, враховуючи вже наявний етап розвитку суспільства та технологій. В роботі окреслено виняткову роль особливої урбаністичної одиниці поселення в формуванні та існуванні сіл - кутка: його морфологія (мережі стежок і вигонів, двори-господарства, простори спільної діяльності) запускає децентралізовані практики спільної діяльності в селах, що формує в структурі поселення малі (двори) та середні (вигони) центри різноманітних виробництв та креативних осередків. Визначено, що це основа існування села в Україні, але на його традиційних основах, які з'ясовуються шляхом проведення досліджень ретроспективним методом для кожного села, кутка чи системи сільського розселення. Кутки продукують норми взаємності, ритуали, ролі та суспільства з накопиченням знань, як з відновлювального ресурсу довкілля шляхом вміння декількарівневої переробки створювати продукт з доданою вартістю. В умовах демографічних, енергетичних і кліматичних викликів куток постає як український тип сталої одиниці поселення, здатний балансувати приватне – гуртове – довколишнє та формувати керовані сценарії розвитку на локальному рівні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дослідження узгоджується з міждисциплінарними підходами до сталого просторового розвитку та локальної ідентичності, спирається на чинну нормативну базу України, а також

на сучасні концепції соціо-екологічних систем, поліцентричного врядування та урбаністичних практик як джерела культури. Дисертаційна робота базується на чинних законодавчих та нормативно-правових актах у галузі архітектурно-містобудівної діяльності, серед яких Закони України: «Про основи містобудування», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про добровільне об'єднання територіальних громад», «Про охорону навколишнього природного середовища», «Про охорону культурної спадщини», відомчі накази «Про затвердження Порядку формування Концепції інтегрованого розвитку території територіальної громади», «Про затвердження Порядку проведення громадських слухань щодо проектів містобудівної документації на місцевому рівні», «Про затвердження ДБН Б.2.2-12:2019 «Планування та забудова територій», «Про затвердження Державних санітарних правил планування та забудови населених пунктів», «Водний кодекс України», «Земельний кодекс України».

Наукове дослідження виконано у межах плану науково-дослідних робіт кафедри теорії архітектури та архітектурного проєктування Київського національного університету будівництва і архітектури за темою «Теоретичні основи цивільної і промислової архітектури» (державний реєстраційний № 0123U100260 від 2023 р.).

Мета дослідження – виявити закономірності функціонально-планувального розвитку українських сільських поселень шляхом застосування ретроспективного методу дослідження, визначити морфологічні, соціальні, екологічні та економічні основи їхньої сталості, а також формувати обґрунтовані пропозицій щодо удосконалення системи планування та створення окремого спеціалізованого нормативного регулювання розвитку сільських територій.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан наукової розробки проблем функціонально-планувального розвитку сільських поселень в Україні та за кордоном, визначити основні теоретичні підходи, наукові концепції та невирішені питання дослідження.
2. Дослідити історико-культурні та морфологічні передумови формування сільських поселень України, виявити закономірності їх просторового розвитку та особливості організації структури сільських поселень.
3. Визначити роль екологічної ідентичності у формуванні та підтриманні життєздатності сільських поселень, встановити взаємозв'язок між довкіллям, діяльністю населення та просторовою організацією села.
4. Розробити загальну методику дослідження функціонально-планувального розвитку сільських поселень на основі поєднання ретроспективного, морфологічного, соціально-екологічного та урбаністичного підходів.
5. Провести ретроспективний аналіз демографічного та функціонально-планувального розвитку сільських поселень і визначити чинники, що впливали на їх формування, трансформацію та стійкість у різні історичні періоди.
6. Виявити основні компоненти та характерні особливості соціально-просторової структури сільського поселення, визначити їх роль у формуванні сільської громади.
7. Сформулювати принципи функціонально-планувального розвитку сільських поселень з урахуванням соціальних, екологічних, економічних та культурних чинників їх сталого існування.
8. Розробити рекомендації щодо організації території та просторової структури сільських поселень на основі виявлених закономірностей їх історичного розвитку та сучасних потреб громад.
9. Сформувати пропозиції щодо вдосконалення нормативного забезпечення функціонально-планувального розвитку сільських поселень та впровадження окремої системи нормативного регулювання для малочисельних сільських громад.

10. Розробити практичні рекомендації щодо функціонально-планувального розвитку сільських поселень, спрямовані на підвищення їх соціальної стійкості, екологічної збалансованості та просторової адаптивності.

Об’єкт дослідження – сільські поселення, як соціально-екологічна та урбаністична система.

Предмет дослідження – методичні основи функціонально-планувального розвитку структури сільського поселення: її морфологія, процеси формоутворення, роль у виникненні гуртової ідентичності.

Методи дослідження. Загальна методика даного дослідження базується на міждисциплінарних підходах (урбанізм, соціологія, екологія, культурологія, системний аналіз), які включають наступні методи: учасницьке спостереження, морфологічний аналіз і картографування, подієву етнографію, мережевий/сценарний аналіз, урбан-аналіз, запуск і модерацію реальних подій.

Територіально-часові рамки та обмеження. Апробація дослідження проводилась в межах Слобожанщини (селища Козіївка, Городнє, Чернещина, Красний Кут, Мурафа). Хронологія дослідження – від 1990-х (етнографічна база) до 2023–2024 рр. (експерименти).

Наукова новизна одержаних результатів:

Вперше:

- запропоновано метод ретроспективного вивчення функціонально-планувального розвитку сільських поселень, особливістю якого є поєднання історико-демографічного, морфологічного, соціокультурного, екологічного, виробничо-економічного та транспортно-комунікаційного аналізу для відтворення взаємозв’язків між просторовими змінами, діяльністю громади й умовами довкілля. Визначено послідовність використання результатів такого дослідження: від виявлення стійких структурних елементів, втрачених зв’язків і локальних ресурсів до обґрунтування сценаріїв та проєктних рішень;

- обґрунтовано архітектурно-планувальну концепцію кутковості, у межах якої куток розглянуто як мезомасштабну соціально-просторову одиницю сільського поселення, сформовану взаємозв'язками дворів, вигонів, повсякденних маршрутів і практик спільної діяльності;

- розроблено концептуальну модель взаємовпливів «довкілля — поселення — гуртова ідентичність», яка пов'язує освоєння природного середовища з формуванням куткової структури, виникненням практик спільної діяльності та відтворенням локальних знань і норм взаємодії. У моделі визначено зворотний вплив гуртової ідентичності на подальшу просторову організацію поселення та способи користування ресурсами довкілля;

- сформовано систему принципів функціонально-планувального розвитку сільських поселень, що ґрунтується на взаємозв'язку довкілля, просторової структури та гуртової ідентичності, зокрема принципи сценарності й нелінійності розвитку, метаболічності та екоделегування, фрактальності, горизонтальності й поліцентричності, емерджентності, універсальності, малочисельності, віддаленості та структурної автономії, а також градієнтного формування меж.

Удосконалено:

- підхід до визначення просторових меж планування сільського поселення шляхом включення до нього екологічної ніші — природно-просторового ареалу взаємодії громади з довкіллям, спираючись на фактичні природні й господарські зв'язки, території ресурсозабезпечення, відновлення природних ресурсів;

- підхід до сценарного планування розвитку сільських поселень шляхом диференціації сценаріїв на рівні окремих кутків та їх узгодження із загальною структурою села.

Отримали подальший розвиток:

- методичні засади нормативного забезпечення розвитку малочисельних і віддалених від міських агломерацій сільських поселень;
- напрями диференціації вимог до вихідних даних, допустимих просторових змін і моніторингу відповідно до морфологічних, соціальних та ресурсних особливостей поселення.

Практичне значення одержаних результатів. Основні теоретичні положення, практичні результати та висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях, при коригуванні наявних та створенні нових нормативних положень та методичних рекомендацій стосовно містобудівної діяльності, проектування та забудови сільських поселень, в педагогічній роботі під час підготовки лекційних курсів та практичних занять для студентів спеціальності архітектура та містобудування, а також під час розробки проектно-планувальної документації сільських населених пунктів при новому будівництві та в умовах реконструкції.

Емпірична база дослідження: польові дослідження на Слобожанщині (Козіївка, Чернещина, Красний Кут, Мурафа, Городнє – Харківщина; Кузубівка – Полтавщина; Козіївка – Київщина; Камянка – Дніпропетровщина.) з подальшою транслокацією й реплікацією практик (Чернещина, 2023, Мазання; Пирогів, 2024, CozyWeek). Дані: напівструктуровані інтерв'ю, усні історії, фото-/відеофіксації, польові нотатки, локальні карти, авторські протоколи подій; для зіставлення – релевантні українські нормативи (ДБН тощо).

Результати даного дослідження та рекомендації впроваджено при створенні в селі Козіївка простору взаємодії з місцевими майстрами «Брати. Простір затій» (2023-2026 роки). За результатом трирічного експерименту сім майстрів перетворили свої вміння у виробничий чи креативний центр, що частково чи повністю забезпечує їх економічно. Загалом виявлено 18 різних типів креативних вмінь на 2500 населення громади села.

Автором організовано відновлення хати-мазанки 19 століття та перетворення її в громадський простір креативності (Глина-простір "На белебні", 2023 рік). Подія отримала переможне місце в міжнародному конкурсі New European Bauhaus. Реалізовано скульптуру «Вершника Драгуна» для кутка Драгунівка, як локального символу нематеріальної культури в публічному просторі (2026 рік); малу архітектурну форму «Двері в Ліс Гавронець» - символу місцевої пам'яті про історичність місця с. Козіївка (2026 рік). Запропоновано концепцію розвитку центру с. Козіївка під назвою «Є центр» (2024 рік).

Результати дослідження впроваджено в експериментальне проектування відновлення села Посад-Покровське Херсонської обл. після деокупації (2023-24 р.).

Впровадження дисертації також відбулося в освітній процес у Київському національному університеті будівництва і архітектури, зокрема в роботу зі студентами-архітекторами 2 і 3 курсів (ОР бакалавр) над проектами «житловий будинок на одну сім'ю», «селище на 4 тисячі мешканців», проведення лекцій у співпраці з Благодійною організацією «Балбек Бюро» в напрямку впровадження в освітню програму проєкту RE:Ukraine Villages, що включає регіональні особливості історичної архітектури в Україні (2024-2025рр.).

Практичним результатом польових досліджень стало укладання куткових карт поселень Краснокутщини на основі місцевих знань про структуру сіл, назви їхніх частин та особливості користування простором. Розміщення цих карт у публічному просторі сприяє доступності зібраних матеріалів для мешканців. Результати картографування можуть використовуватися для уточнення меж кутків, визначення місць громадської взаємодії, збереження локальної топоніміки та залучення громади до обговорення планувальних рішень.

Практичне значення має також запропонована інвентаризація локальних знань, умінь, ремесел і виробничих практик як складова передпроєктного дослідження. Її результати можуть формувати сукупне портфоліо громади та використовуватися для обґрунтування розміщення спільних майстерень,

виробничо-навчальних осередків і мережі малих креативних просторів. Такий підхід пов’язує просторові рішення з наявними компетентностями мешканців, можливостями міжпоколінного передавання знань та перспективами місцевої зайнятості.

Сформульовані нормативно-методичні пропозиції можуть бути використані для пілотного впровадження диференційованих підходів до планування малочисельних і віддалених від міських агломерацій поселень. Вони визначають напрями уточнення складу вихідних даних, врахування кутків і вигонів у планувальних рішеннях, оцінювання ресурсних обмежень та організації подальшого моніторингу. Їх апробація на поселеннях різних типів може стати основою для уточнення параметрів і підготовки спеціалізованих методичних рекомендацій.

Особистий внесок здобувача. Усі результати дисертаційного дослідження, що виносяться на захист, отримані здобувачем самостійно. Підготовку до друку та публікацію наукових праць [164;167] здійснено разом із науковим керівником – доктором архітектури Ковальською Геленою Леонідівною. В опублікованих у співавторстві статтях, автору належить вивчення впливу архітектури та публічного простору на розвиток сільських поселень в контексті децентралізації в Україні, аналіз історичного контексту і сучасних викликів, з якими стикаються села [164]. А також формування теоретичних основ еволюції міста як соціотехнічного інструменту людської цивілізації від ранніх протоміських утворень до індустріальних мегаполісів, обґрунтування на цій основі потреби переходу до нової урбаністичної парадигми і розкриття перспективи формування нової ролі міста - не як центру демографічного зростання чи виробничої концентрації, а як лабораторії культурних, інтелектуальних і технологічних експериментів, що інтегрується з природними процесами та функціонує в межах еколого-економічної рівноваги [167].

Апробація результатів дослідження. Результати досліджень дисертаційної роботи доповідались на 9 науково-практичних конференціях, форумах, симпозіумах, фестивалях: XV Всеукраїнська наукова конференція «Сучасна архітектурна освіта. Відбудова та розвиток в європейському контексті» (23 листопада 2023 р., Київ); Міжнародний науково-технічний форум «Архітектура, Дизайн та Будівництво: Інноваційні технології» (15-16 листопада 2023 р., Київ); III Науково-практична конференція кафедри теорії архітектури і архітектурного проєктування КНУБА «Прогностичні напрямки розвитку сучасної архітектури» (10 квітня 2024 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми і методи відновлення і розвитку архітектурно-містобудівного середовища в Україні» (9 квітня 2025 р., Київ); I Міжнародний науково-практичний симпозіум «Нове місто: архітектурно-планувальні та будівельно-виробничі процеси — виклики часу» (31 березня 2026 р., Івано-Франківськ), IX етнографічний фестиваль «Під Дідовими Липами» (20 вересня 2025 рік, с. Козубівка Полтавської області), форум Креативна Україна / Creative Ukraine (27 березня 2024 рік, Київ), Digital Lab For Urbanists - онлайн-лабораторія для архітекторів, урбаністів та міських планувальників, організована програмою ЄС «House of Europe» спільно з Goethe-Institut в Україні (14 лютого 2024, Київ), I Міжнародний науково-практичний симпозіум «Нове місто: Архітектурно-планувальні та будівельно-виробничі процеси – виклики часу», Університет короля Данила (31 березня 2026, Івано-Франківськ).

Публікації за результатами дослідження. Результати дисертаційного дослідження опубліковано у 9 наукових працях: у фахових наукових виданнях України – 5 статей; у збірниках тез - 4 тези доповідей на науково-практичних конференціях, симпозіумах.

На основі антропологічних, культурологічних та етнографічних аспектів дослідження у 2024 р. автором написано й опубліковано художній роман «Оринин. Роман про стелепного чоловіка» (видавництво «Лабораторія», 224 с.) [142], а також

у 2024 р. опубліковано статтю «Слобожанщина – край економічної свободи» в журналі Локальна історія. Слобожанщина. №8 (видавництво «Локальна історія», 2024 С. 44-49) [143]

Структура і обсяг роботи. Дисертаційна робота складається із анотації, списку публікацій, термінологічного словника, вступу, трьох розділів із висновками, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків.

Результати дослідження викладені на 257 сторінках, включаючи основну текстову частину дисертації з 155 сторінок, 21 сторінки ілюстрацій, 24 сторінки списку використаних джерел (196 найменувань), а також додатки на 33 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОСТОРОВОЇ,СОЦІАЛЬНОЇ Й КУЛЬТУРНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

1.1. Стан наукової розробки проблем розвитку сільських поселень

Феномен кутковості як українського типу сталої одиниці поселення набуває дедалі більшої актуальності в контексті сучасних тенденцій до переосмислення локальних ідентичностей, соціо-екологічної сталості та культурного відродження села (рис. 1.1). Дослідження структури поселень в українському культурному просторі тривалий час відбувалося переважно в межах етнографії, історії та фольклористики. В архітектурній науці цей феномен розглядався фрагментарно, найчастіше у зв’язку з вивченням традиційного житлового будівництва та сільської морфології Глушко [1]; Кульчицький [2].

Зарубіжні автори, зокрема Schalk [9], Corner [10], Folke [11], звертають увагу на необхідність розуміння малих соціо-екологічних систем як ключових елементів стійких урбаністичних структур. Під впливом цих теорій у вітчизняній науці формується нова міждисциплінарна оптика, у якій локальна осередковість села розглядається як форма соціальної самоорганізації, що забезпечує адаптивність і сталість.

Польові спостереження, проведені у Козіївці, Чернещині, Краснокутській громаді Харківської області, засвідчили, що кутки продовжують функціонувати як соціальні вузли навіть після зникнення інституційного центру села. Тут зберігаються спільні ритуали, система неформального контролю, локальні моделі взаємодопомоги. Це підтверджує, що кутковість — не лише історичне явище, а й дієвий механізм сучасного співжиття (польові дослідження автора, 2022–2024). Таким чином, наукова розробка проблеми кутковості є міждисциплінарним полем, у якому перетинаються архітектурна морфологія, соціо-екологія, антропологія,

етнологія та урбаністика. Саме це робить її ключовим концептом для розуміння просторової організації українського села.

Український досвід дослідження українського села та формотворення кутковості. Українська наукова традиція вивчення сільського простору має глибоке коріння, яке сягає праць етнографів, істориків та архітекторів кінця XIX — початку XX століття. Проте системне осмислення села як урбаністичного феномену, що має власну просторову і соціокультурну логіку, почало формуватися лише в останні десятиліття. Після тривалої перерви, спричиненої радянською уніфікацією і колективізаційними експериментами, сучасна українська думка повертається до усвідомлення села як автентичної соціо-екологічної системи, здатної забезпечувати сталість та локальну суб'єктність розвитку. Одним із важливих етапів формування вітчизняного досвіду стала поява праці Семерин «Урбаністичні тенденції сучасної України» [12] , де село розглядається не як архаїчний залишок, а як система, що постійно адаптується до урбаністичного впливу. Авторка підкреслює, що життєздатність українського села визначається не тільки матеріальними умовами, але й глибинними соціокультурними зв'язками — спільною дією, ритуалами, локальними системами координації Дослідження Л. Гнесь ("Природно-ландшафтні чинники у розпланування українського села", 2017) [17] засвідчило, що природні умови — рельєф, вода, ліси — є первинними формотворчими елементами куткової структури. Саме вони визначають напрямок вулиць, розташування дворів і вигонів, зумовлюють традиційні "пучкові" типи розселення. Такі спостереження узгоджуються з концепцією екоідентичності, де форма поселення є похідною від біофізичного середовища. У працях В. М. Нелепа ("Шляхи відродження українського села", 2013) [18] та М. Мамчина, І. Жагаляка, Ю. Добуша ("Тенденції розвитку інфраструктури українського села") [19] простежується економічний вимір сталості — зокрема, підкреслюється, що модернізація села можлива лише за умови зміцнення горизонтальних зв'язків у межах локальних громад. Автори вбачають у децентралізації та самоорганізації

ключ до оновлення сільських структур — що перегукується з ідеєю кутка як базової одиниці соціальної координації. Важливий внесок у вивчення просторової ідентичності зробила Віталія Попович у роботі *“Назви кутків у селах Замулинці та Матеївці Коломийського району” (2023)[20]*, де простежується зв’язок мікротопонімів із історичною пам’яттю. Куткові назви, що передають родові, ландшафтні чи ремісничі особливості, є живими маркерами культурної неперервності, які підтримують локальну суб’єктність навіть у сучасному середовищі. Цей напрям продовжується в дослідженнях О. Сільник, яка аналізує архітектурно-планувальні особливості сіл Західної України[21], вказуючи на взаємозалежність природних форм рельєфу та суспільних типів організації простору — від родових подвір’їв до спільних вулиць і площ. Сучасні українські дослідники - П. та А. Пивовар, Л. Костюк (“Сучасні концепції трансформації сільських територій”)[13] - пропонують інтерпретацію села як активного гравця сталого розвитку, а не як об’єкта зовнішньої політики. Їхній висновок про необхідність переходу від “суб’єкт-об’єктних” до “суб’єкт-суб’єктних” відносин повністю відповідає сутності кутковості - як системи, що самоорганізовується і відтворює соціальний капітал через горизонтальні зв’язки. Таким чином, у сучасному вітчизняному науковому полі сформувалася нова парадигма осмислення українського села - не як залишку аграрної епохи, а як моделі локальної стійкості, у якій переплетені соціальні, екологічні, економічні й культурні чинники. Польові дослідження, проведені у Козіївці, Чернещині та Пирогові (2022–2024), підтверджують висновки вітчизняних авторів про ключову роль гуртової ідентичності у стійкості села. Зокрема, фіксувалося, що спільна праця, участь у толоках, відновлення культових споруд чи облаштування дворів формують простір спільнодії, який дублює ті самі закономірності, описані у працях Гнесь і Пивоварів - але на рівні емпіричного досвіду. Порівняльний аналіз показує, що кутковість є матеріалізованим проявом українського соціального капіталу - здатності громади самоорганізуватися, зберігаючи автономність і внутрішню етику співжиття. Саме

тому її можна вважати вітчизняним аналогом західних концепцій sustainable neighborhood, але з набагато глибшою історико-культурною основою

Світовий досвід у дослідженнях сільських поселень. У глобальній науковій думці XX–XXI століття відбувся перехід від лінійного до нелінійного мислення у плануванні та формуванні простору (рис. 1.2). Якщо раніше сільські території розглядалися як стабільні, ізольовані системи, то сьогодні — як динамічні соціоекологічні структури, здатні до самоорганізації. У працях *Anton Falkeis, Anastasia Shesterikova, Benjamin James, Michael Tingen* («*Nonlinear Urbanism: Towards Multiple Urban Futures*») [22] нелінійність визначається основою урбанізму майбутнього, адже сучасні міста і села існують у багатоваріантному просторі, де взаємодіють соціальні, культурні, економічні та екологічні чинники. Підхід динамічних нелінійних систем у плануванні поселень розвивається в роботах, де використовується методологія landscape urbanism для побудови просторових моделей. Дослідники пропонують застосування алгоритмів нелінійного аналізу (cost-distance, path-distance) для оптимального планування шляхів, комунікацій та ландшафтних елементів, що враховують природну топографію місцевості. Такий підхід поєднує архітектуру, екологію та інженерію, створюючи умови для формування сталих сільських ландшафтів. У світовій літературі простежується тенденція до застосування коеволюційної теорії у розумінні розвитку сільських поселень. *Gert de Roo* у праці *“Spatial Planning in a Complex World: Equilibrium, Chaos, and Complexity”[23]* доводить, що ефективність планування можлива лише за умови врахування взаємного відбору між людиною та середовищем. Автор підкреслює, що природні й соціальні процеси не можуть бути відокремленими: вони взаємно змінюють одне одного, формуючи унікальні локальні сценарії сталого розвитку. Ідея коеволюції далі розвивається у працях, опублікованих у *ScienceDirect* та *JSTOR[24,25]*, де вказано, що культурна еволюція вже безпосередньо впливає на кліматичні зміни та технологічні трансформації. Такий підхід вимагає міждисциплінарної теорії, яка охоплює біологічні та культурні

процеси, що спільно формують ландшафт поселення. У теорії *Niche Construction [26]* і *Geographic Mosaic Coevolution* [27] людські спільноти розглядаються як активні агенти, що формують нішу, у якій співіснують із довкіллям. Таким чином, сільське поселення — це балансований механізм адаптації людини та середовища, де матеріальне, біофізичне і соціальне утворюють єдину систему. Підхід *landscape urbanism*, [28] який активно розвивається у країнах Північної Європи, США та Китаї, ставить у центрі дослідження ландшафт як основу формотворення поселення. Сільські території тут розглядаються не як периферія міст, а як органічні простори взаємодії природних і антропогенних процесів. Концепції *James Corner* («Recovering Landscape»)[29] і *Charles Waldheim* («Landscape Urbanism Reader») [30] вказують, що саме ландшафтна логіка — потоків води, рельєфів, зелених мереж — формує сталі поселення і визначає ритми соціального життя. У поєднанні з нелінійними моделями розвитку це створює умови для адаптивного планування: простір постійно трансформується відповідно до соціальних і природних змін. Такий підхід підтверджує цінність мезомасштабних одиниць - аналогів українських кутків - у формуванні життєздатних спільнот. У міжнародних дослідженнях, присвячених сільським громадам, спільноти невеликого масштабу (village cell, neighborhood unit, rural cluster) визнаються ключовими носіями стійкості. Їхня ефективність полягає у поєднанні, просторової компактності та високого рівня соціальної інтеграції, що частково відповідає українській моделі. Як і у світових концепціях *sustainable rural communities [31]* чи *resilient village systems [32]*, кутковість поєднує екологічну адаптивність із соціальною самодостатністю. Проте її унікальність полягає у тому, що вона не створена штучно як інструмент планування, а виникла природно через багатовікову еволюцію взаємин людини й довкілля.

Рисунок 1.1 Стан наукової розробки

Рисунок 1.2 Світові аналоги

1.2. Історико-культурні та морфологічні основи формування сільських поселень

Історико-культурною основою планувальної структури сіл є наслідок історично сформованого зв'язку між аграрною працею, домогосподарською автономією та культурно закріпленими механізмами самоорганізації (рис. 1.3). В доіндустріальну добу село було базовою демографічною та виробничою підсистемою суспільства загалом, а висока трудомісткість землеробства підтримувала відносну стабільність чисельності населення і типології розселення; водночас життєздатність забезпечувалася культурно нормованою чутливістю до лімітів середовища та етикою відтворення домогосподарства як мікроінституту, що калібрував працю, ризик і мобільність під біофізичну спроможність місця. Український матеріал виявляє додаткові регулятори демографії й просторової організації через міграції, колонізаційне розростання та реплікацію практик поселень, зокрема відтворення куткових структур у процесах заселення територій; це підкреслює невіддільність урбаністичних знань від культурних практик і локальних ідентичностей, зафіксованих у мікротопоніміці, ритуалах і формах спільної дії в ретроспективі розвитку. Водночас історія українського села була мозаїчною за правовими режимами землекористування й повинностей, що формували спектр позицій між примусом і автономним хазяйнуванням; асинхронні реформи XIX ст. у різних імперських юрисдикціях створювали неоднакові стартові умови й підсилювали міграційну мобільність як культурно засвоєну стратегію домогосподарства. Радянський період означив інституційний злам куткової структури; подальша політика укрупнення й стандартизації сільського середовища поглибила розрив між нормативними моделями та ефективними традиційними циклами господарського й соціокультурного відтворення. У пострадянський час технологічне скорочення потреби в сільській праці та згортання інфраструктур посилили депопуляцію, однак у стратегічній перспективі життєздатність поселення

визначається здатністю підтримувати культурно-кооперативні контури повсякденності; у цій логіці кутковість постає не етнографічною декоративністю, а історико-культурно сформованим механізмом самоорганізації, самостійності та самовідтворення. Така особлива структура забезпечує рівновагу між індивідуальною відповідальністю та спільною дією. Вона стала основою для українського типу поселення, де ландшафтні умови визначають межі природних мікросистем. Кожна така довкілева одиниця має власну назву, символіку, правила взаємодії мешканців села з нею, що формує ідентичність мешканців.

Теоретико-методологічні основи дослідження.

Методологічна структура дослідження базується на поєднанні п’яти підходів: морфологічного, системного, метаболічного, антропологічного та урбаністично-аналітичного. Морфологічний підхід дозволяє виявити закономірності формотворення кутка як просторової одиниці, системний - розглядати село як соціо-екологічну систему, метаболічний - як систему енергетичного, матеріального та інформаційного обміну між людиною і середовищем (Sweetlove & Fernie, 2018) [33], антропологічний - аналізувати ритуали та спільні дії і їх вплив до формування гуртової ідентичності, урбаністично-аналітичний - оцінювати просторову структуру та її функціональну ефективність. Дослідження структури сіл передбачає також застосування подієвої етнографії - методу, що дозволяє фіксувати живі процеси співдії у межах спільноти (толоки, спільні нові будівництва чи поновлення, редукція та експансія структури села, святкування суспільно-важливих подій, гуртова взаємопідтримка. Такі дії не лише відтворюють соціальні зв’язки, а й формують фізичний простір - зокрема, подвір’я, дороги, вигін. У цьому полягає матеріалізація ідентичності. Вона базується на принципі «соціальної прозорості» та «взаємототожності» - усі члени спільноти знають один одного, і слідкують щоб рівень відповідності був рівномірним, що створює високий рівень довіри. Витримується принцип міжкуткової конкурентності в площинній загальносільській струкутрі. У межах

кутка реалізуються механізми горизонтального управління, зокрема спільні рішення щодо благоустрою, розподілу ресурсів, організації подій. Просторова компактність сприяє збереженню соціального капіталу. З погляду екологічного метаболізму, український тип сільського розселення забезпечує циркуляцію енергії та матеріалів у межах локальної системи. Вода, ґрунти, деревина, харчові ресурси використовуються циклічно, що мінімізує відходи. Це відповідає принципам сталого розвитку [11].

Емпіричні спостереження та польові дослідження.

Польові дослідження, проведені автором у 2022-2025 роках у селах Козіївка Київської області, Козіївка, Чернещина, Краснокутськ, Городнє Харківської області, Камянське Дніпропетровської області, Кузубівка Полтавської області, зафіксували реальні прояви традиційного способу формування сільського поселення. Виявлено, що осередки спільної дії – кутки - утворюють стабільні соціальні мережі. У цих мережах відбуваються обміни інформацією, ресурсами, підтримується емоційна згуртованість. Участь у спільних роботах є ключовим фактором формування колективної пам’яті. Дослідження показали, що там, де існує самоорганізація, яка підсилена в особливий спосіб структурою поселення, рівень соціальної активності громади значно вищий. Це свідчить про дієвість куткової моделі села, як соціального стабілізатора.

Узагальнення: традиційний модульний спосіб організації сільських поселень, як модель сталого розвитку може розглядатися як основа оновленої парадигми планування сільських територій України. Вона забезпечує сталість через баланс між соціальною інтеграцією, просторовою автономією, екологічною спорідненістю. Модель кутка як планувального модуля дозволяє створювати архітектурні й управлінські системи, що відтворюють соціо-екологічний баланс. В умовах глобальних трансформацій сільські куткові структури виступають носієм концепції, що поєднує природне, соціальне й морфологічні начала. Їх дослідження

має не лише історико-культурне, а й практичне значення для формування сучасної політики сталого розвитку.

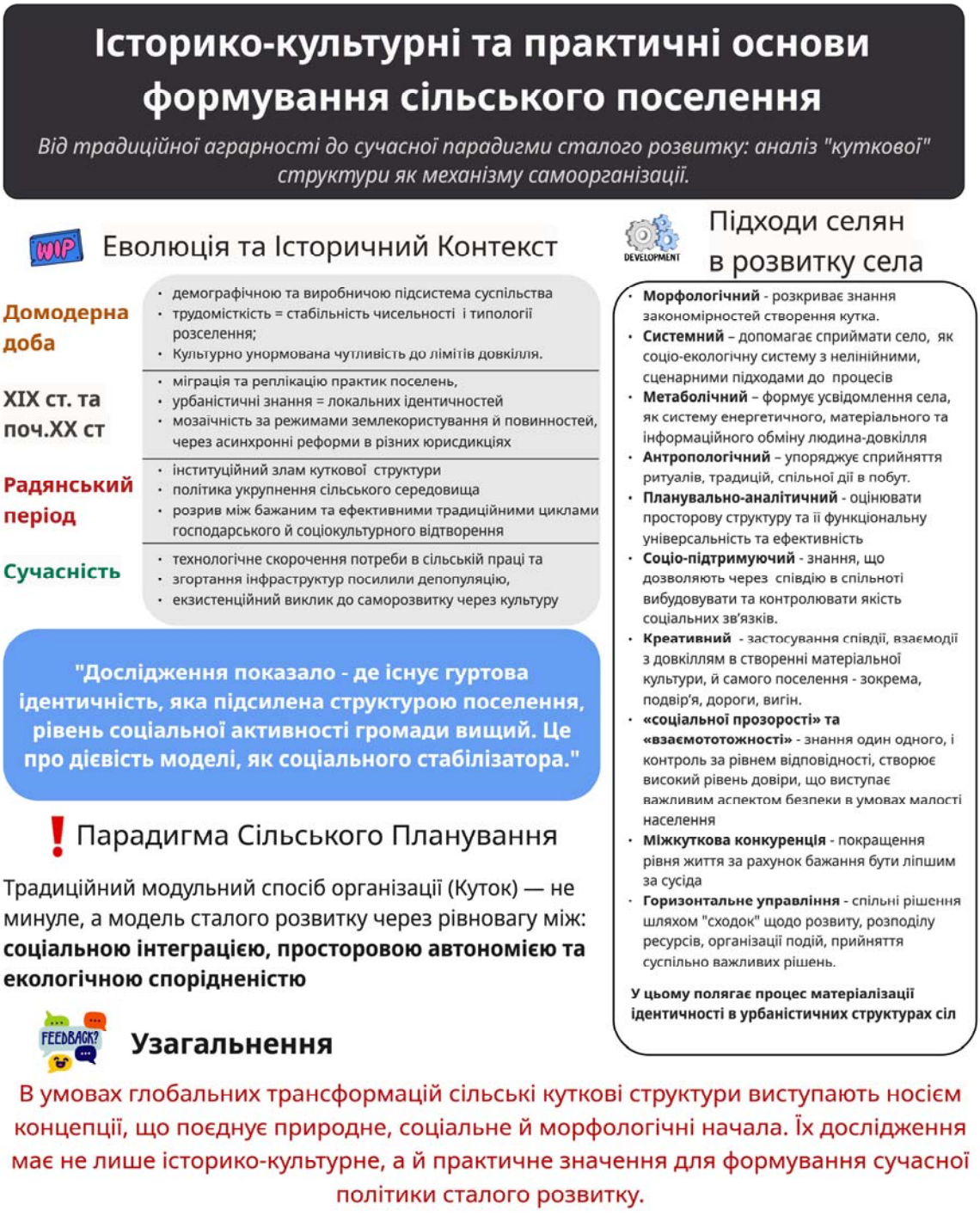

Рисунок 1.3 Історико-культурні та практичні основи формування сільського поселення

Нелінійне системне мислення є підходом до розуміння трансформацій складних систем у часі, для яких характерна непропорційність між причиною та наслідком. Вони функціонують через множинні взаємозалежності, зворотні зв'язки та змінні, які не усвідомлюються суб'єктом спостереження. Саме ця неусвідомленість породжує уявлення про хаос як форму нерозуміння внутрішньої логіки процесів. Нелінійна динаміка демонструє, що складна, емерджентна поведінка систем може виникати внаслідок взаємодії простих елементів (рис. 1.4). На перший погляд постає суперечність між сучасним науковим знанням про нелінійність, що сформувалося лише в середині XX століття, та просторовими структурами традиційного сільського суспільства, які існували задовго до появи відповідних теорій. Однак у цьому випадку доцільно аналізувати не рівень теоретичного усвідомлення, а спосіб існування самого сільського середовища. Сільське суспільство формувалося через безперервне спостереження, наслідування та адаптацію до природних процесів. Алегоричні порівняння пташиного гнізда із садибою, поведінкових моделей дітей і підлітків із птахами [36], фізичне розуміння ресурсних обмежень, сезонності, залежності від екосистем вищого порядку, а також традиціоналістські практики й звичаєве право як накопичений поколінний досвід сприяли органічному ототожненню сільського суспільства з природою як єдиною системою. У такому середовищі нелінійність виступала базовою умовою існування. На відміну від лінійних систем, де зміна вхідного параметра призводить до пропорційної зміни результату, у нелінійних структурах незначні коливання можуть спричиняти як масштабні наслідки, так і майже непомітні зміни. Цей принцип суперечить сучасній містобудівній практиці України, формалізованій через генеральні плани та детальні плани територій, які намагаються закріпити лінійні сценарії розвитку в умовах повної нелінійності соціальних і екологічних

процесів. Швидка втрата актуальності таких документів після їх затвердження є проявом неможливості передбачити результати наперед у складних відкритих системах. Нелінійний підхід натомість зосереджується не на фіксації кінцевих результатів, а на формуванні та регулюванні взаємозалежностей між учасниками процесу, де підсумковий стан системи визначається інтенсивністю та напрямами їх взаємодії. Попри зовнішню нестабільність такого підходу, саме він дозволяє вибудовувати сталі зв'язки, у яких пріоритет надається не результату як фіксованій формі, а здатності системи до саморегуляції. Лінійність сучасного містобудування значною мірою виконує психологічну функцію створення ілюзії контролю, тоді як реальне міське управління зводиться до тактичного реагування на кризові ситуації, спричинені неможливістю синхронізації впливів сотень тисяч учасниів міського життя. Обмежені когнітивні можливості людини щодо опрацювання складних нелінійних структур зумовлюють домінування спрощених лінійних моделей. Навіть у межах проєктної організації управління кількома сотнями взаємопов'язаних задач перевищує можливості оперативного аналізу, що робить повноцінне управління міськими системами практично недосяжним. У цьому контексті малі сільські поселення постають як системи, масштаб яких відповідає межам людського контролю за нелінійними взаємозв'язками між соціальною структурою та природним середовищем. Доцільність формування принципово відмінних містобудівних підходів до розвитку сільських поселень обумовлюється саме їх малою масштабністю. Водночас розроблення нових концепцій потребує попереднього аналізу вже сформованих сільських структур, що функціонували протягом століть у сталих взаємозвязках за змінних вихідних даних. Вивчення принципів їх просторової організації, внутрішніх взаємозв'язків і механізмів відтворюваності дозволяє виявити чинники довготривалої стабільності таких систем. Ключовими проявами нелінійності в сільському суспільстві виступає усвідомлене сприйняття зворотних зв'язків. Практичні рішення часто приймаються шляхом зіставлення позитивних і негативних наслідків. Прикладом є практика

випалювання сухої рослинності, яка в уявленні сільського мешканця компенсує зникнення випасу великої рогатої худоби та слугує інструментом стримування заліснення територій, що історично формувалися як сінокоси. Емерджентність просторової структури села проявляється у відсутності наперед заданого плану розвитку. Кожен новий господар керувався базовими правилами орієнтації будинку, прив'язки до рельєфу, води та шляхів сполучення, що в поєднанні з локальними умовами формувало унікальну конфігурацію поселення. Приклад розселення козіяр у Козіївках Обухівського, Богодухівського та Коростишівського районів демонструє сталість ландшафтних критеріїв вибору місця проживання в різних природніх регіонах, які зберігалися поколіннєво. Чутливість до початкових умов простежується у тривалому розвитку ізольованих поселень. Чотирьохсотрічне окреме існування Козіївок призвело до істотних відмінностей у сучасному стані громад, де харківська група виявилася найбільш чисельною та соціально активною. Така динаміка узгоджується з математичними моделями зміни станів систем у часі, де майбутній розвиток визначається початковими умовами та взаємодією змінних, що докладно розкрито у працях А. Р. Глущенка [37]. У межах однакових базових правил сільського життя зміни транспортних потоків, економічної активності, соціальних інституцій та екологічних умов формують враження хаотичного розвитку. Насправді йдеться про прояви динамічного хаосу, в якому відхилення, накопичуючись у часі, трансформують початкову логіку системи. Математичне підґрунтя цього явища детально описано М. Дж. Фейгенбаумом у роботі Universal behavior in nonlinear systems [39]. Мислення в категоріях динамічних нелінійних систем дозволяє сформувати цілісне розуміння урбаністичних процесів, у яких поєднуються екосистема, економіка та людська поведінка. Орієнтує на формування адаптивних стратегій, де пріоритетом виступає стабільність функціонування системи та її здатність реагувати на змінні. Попри обмежені можливості точного прогнозування, розуміння внутрішньої динаміки систем суттєво підвищує якість управління змінами. Системний аналіз існуючих

сільських структур, поведінкових механізмів і культури сільського населення як носія нелінійного мислення створює підґрунтя для виявлення практичного досвіду, вже накопиченого українським суспільством.

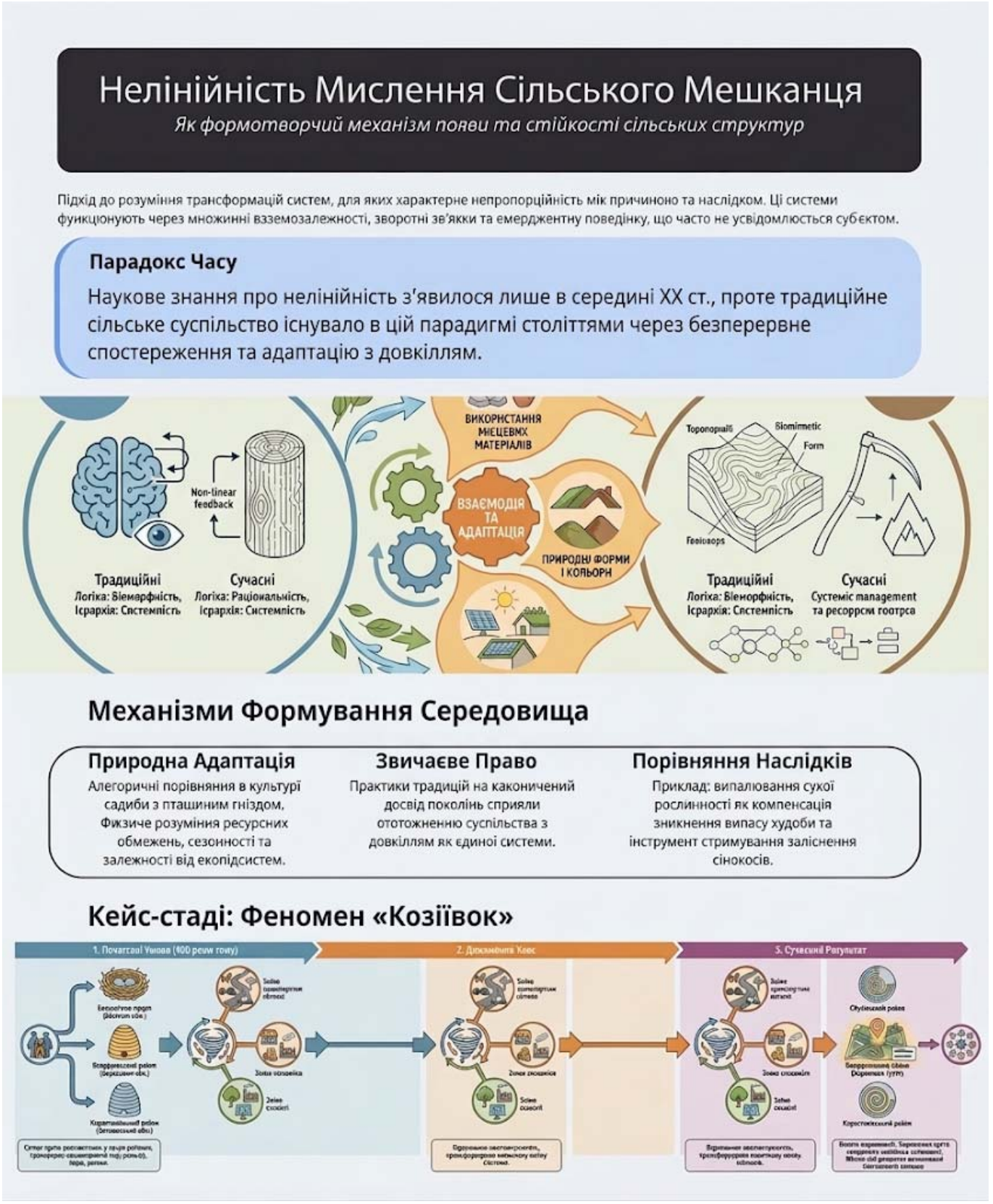

Рисунок 1.4 Нелінійність мислення сільського мешканця

Поняття метаболізму в загальному розумінні визначається як сукупність взаємопов’язаних процесів обміну речовин та енергії, що забезпечують підтримання, відтворення та адаптацію живих систем у змінних умовах середовища. У біологічних організмах метаболізм функціонує як складна динамічна система, здатна до саморегуляції, компенсації збоїв та структурної перебудови, тому його коректний опис потребує системно-мережевої оптики. Стабільні метаболічні системи слугують джерелом концептуальних моделей для розуміння самоорганізації складних систем, зокрема соціальних, технічних і просторових, оскільки принципи мережевої стійкості та адаптивності відтворюються в людських формах організації.

Фундаментальною для системного підходу є оглядова праця Лі Дж. Світалова та Алістера Р. Ферні [106], присвячена метаболічним мережам у рослинних системах. Автори поєднують біохімію з інструментами науки про складні мережі та критикують редукціоністські методології, які зосереджуються на ізольованих молекулах або реакціях. Натомість клітина інтерпретується як інтегрована динамічна мережа взаємодіючих елементів, у межах якої системні властивості не редукуються до властивостей компонентів. У цьому контексті ключовими є концепції безмасштабних мереж та модульності: нерівномірний розподіл зв’язків формує вузли-хаби, що забезпечують інтеграцію, підвищуючи стійкість до випадкових локальних збоїв і водночас підсилюючи вразливість до цілеспрямованих впливів на критичні вузли. Модульність забезпечує локалізацію збоїв і дозволяє окремим підсистемам адаптуватися без руйнування цілого. Додатково підкреслюється роль динамічного перепідключення (rewiring), яке залежить від фізіологічних, екологічних або ресурсних умов і руйнує уявлення про метаболізм як жорстко фіксовану структуру, натомість визначаючи його як процесуальну організацію, де стабільність досягається здатністю до перебудови.

У методологічному сенсі метаболізм у цьому підході постає як універсальний принцип організації складних систем, у яких стійкість, адаптивність і розвиток

забезпечуються мережевою структурою, делегуванням функцій і можливістю переформатування. У праці [106] підкреслюється, що для достовірного моделювання рослинного метаболізму необхідне точне картування мережі з урахуванням видової специфіки й біохімічного різноманіття рослин, а також емпірична перевірка припущень щодо функцій генів і ферментів без механічного перенесення даних з мікробних систем. Регуляція має вивчатися багаторівнево, включно з транскрипційними й посттрансляційними механізмами, білок-білковими взаємодіями та формуванням функціональних комплексів (метаболонів). Глобальні технології транскриптоміки, протеоміки, метаболоміки та аналізу потоків речовин створюють підґрунтя для кількісного опису, однак їхні обмеження пов’язані з неповною кореляцією між транскриптомом і рівнями білків, складністю кількісної протеоміки, обмеженим охопленням метаболоміки та вимогливістю аналізу потоків до високоточного маркування. Автори наголошують на необхідності інтеграції цих підходів у єдину аналітичну рамку як умові прориву в розумінні метаболічної регуляції та виявленні універсальних регуляторних мотивів, водночас зазначаючи, що складність рослинних систем, багаторівнева координація та мікрокомпартменталізація залишаються серйозним викликом для повноцінних моделей.

Застосування системно-мережевих підходів до біологічного метаболізму виводить на ширше припущення: людство як форма існування може розглядатися як частина загальних взаємодій, а результати аналізу метаболічних мереж у рослин або тварин можуть бути інтерпретовані як оптика для аналізу структур, що створює людина, зокрема поселеневих систем, у контексті сталості та узгодженості з природними процесами.

Архітектурний метаболізм сформувався в Японії на початку 1960-х років як перенесення біологічних уявлень про ріст, оновлення та відкритість систем на архітектурні й міські структури. Центральною ідеєю було трактування архітектури й міста як динамічних систем, здатних до поступового росту, трансформації, заміни

елементів і адаптації до соціальних, економічних та технологічних змін. Формування напряму пов'язане зі створенням у 1960 році групи Metabolists для участі Японії у Всесвітній конференції з дизайну в Токіо, за інтелектуальної підтримки Кензо Танге та під керівництвом Нобору Кавадзое. Історичний контекст визначався повоєнною трансформацією Японії, «економічним дивом», прискореною індустріалізацією й урбанізацією, а також ратифікація у 1960 році договору Anpo між Японією і США, що спричинило масові протести та дискусії щодо автономії. Тема конференції «Майбутнє наших міст» стала платформою для переосмислення ролі архітектури, а теоретична модель метаболістів описувала місто як стабільний інфраструктурний каркас із довготривалих елементів, до якого під'єднуються змінні модулі житла та функцій, де стабільність досягається можливістю оновлення складових.

Стаття Мейке Шалк [107] інтерпретує японський метаболізм 1960–1970-х років як політичний і культурний проєкт національної стійкості після катастроф XX століття. Показано, що метаболістські уявлення виходили за межі матеріально-технічних рішень і були спрямовані на переосмислення суспільних структур у відповідь на досвід втрати культури та потребу відновлення ідентичності після атомних бомбардувань і швидкої урбанізації. Мегаструктури трактуються як поєднання довговічного «стовбура» інфраструктури та тимчасових «клітин» житла і праці, що водночас створювало суперечність між порядком і централізацією впливу, з одного боку, та децентралізованими груповими формами, з іншого. Авторка підкреслює, що дискурс сталого проєктування часто редукується до екотехнічних рішень, тоді як метаболізм демонструє залежність стійкості від культурних, соціальних і політичних чинників і потребу міждисциплінарних альянсів та участі держави. Також стверджується, що метаболістські образи були не лише естетикою, а носіями ідей циклічності, відновлення та гнучкості, і що в цій традиції архітектурний образ набуває пріоритету над категорією «місця».

Дослідження [108] розглядає самоорганізоване стійке місто як складну соціо-екологічну систему, де архітектура й урбан-дизайн перебувають у кросмасштабній взаємодії. Теоретичною основою виступає модель adaptive cycle з фазами growth, conservation, collapse/release та reorganization, що дозволяє описувати проходження криз без повної втрати цілісності та ідентичності. У межах цієї інтерпретації архітектура описується як транзиторний елемент, пов’язаний із силою revolt, тоді як урбаністичний простір інтерпретується як відносно постійний носій remember; баланс між реорганізацією та стабілізацією виникає з їхньої взаємодії. Архітектурний метаболізм 1960-х розглядається як рання спроба формалізувати самоорганізовану міську стійкість через поєднання прототипної модульної архітектури з мегаструктурними каркасами, де капсульні «клітини» виступали швидкозмінними елементами, здатними запускати адаптивні процеси. Водночас наголошується, що в метаболізмі та низці сучасних концепцій самоорганізації соціальний вимір часто недооцінювався, а орієнтація на абстрактне майбутнє та технології призводила до ігнорування реальних соціокультурних умов, що обмежувало реалізованість ідей.

У роботі [109] метаболічна логіка адаптації пов’язується з порівняльним аналізом природних стратегій формування комфортного середовища та інженерних практик. Наголошується, що прагнення до комфорту супроводжується значним споживанням і марнуванням ресурсів, тоді як інші види пристосовуються до середовища з обмеженішими ресурсами. Біонічна інженерія або біоміметика визначається як підхід, що використовує біологічні принципи для інженерних і дизайнерських задач, а зростання ефективності пов’язується з поглибленням розуміння базових принципів біологічних систем. Прикладом слугують соціальні комахи й терміти, що формують структури для мікрокліматичної регуляції; для термітів Macrotermes описуються типи куполів у класифікації Noirot [110], а також механізми саморегуляції й самовідновлення через стигмергію як непряму координацію за допомогою хімічних сигналів. На цій основі формулюється

можливість інженерної інтерпретації як мережі автономних агентів, що реагують на зміни середовища та перебудовують структуру. Підкреслюється, що цінним є не пряме копіювання форми, а засвоєння принципів; гомеостаз пропонується як концепція для будівель, здатних автоматично підтримувати внутрішні параметри, а мережеві автономні агенти — як підґрунтя саморегулювання без складних централізованих структур, що узгоджується з тезою про можливість розроблення розподілених систем управління в будівлях [111].

У межах досліджень метаболізму як моделі розвитку міст метаболізм часто позиціонується як «архітектура виживання», що поєднує технологічний оптимізм 1960-х із тривогою щодо метаболічного розриву та екологічної кризи, фокусуючись на сценаріях руйнування і відновлення та на формуванні проєктних тактик в умовах екзистенційної невизначеності. Паралельно компаративний підхід підкреслює значущість навчання з природних систем як джерела принципів формування архітектури й урбаністичних просторів.

На відміну від міського середовища, метаболістські підходи до просторових трансформацій у сільських поселеннях практично не представлені в сучасних дослідженнях, тоді як в українській народній традиції до середини XX століття, а в окремих регіонах і пізніше, простежується системне застосування метаболічного підходу до формування сільських поселень. У контекстах без агресивних індустріальних і глобалізаційних впливів сільські структури функціонують як динамічні адаптивні системи, здатні до перебудови, масштабування та редукції відповідно до демографічних, соціальних і ресурсних змін. Центральною ознакою виступає мобільність архітектурних об’єктів: поширеними були практики розбирання, перенесення, поділу та повторного збирання житлових, господарських будівель, церков, а житло трактувалося як процесуальна структура, що змінюється разом із життєвим циклом родини, починаючи з мінімальної однокамерної хати та розширюючись добудовами, поділом або перенесенням частин при утворенні нових домогосподарств. Метаболічність стосувалася також комор, клунь,

господарських споруд і сакральних об’єктів; переміщення церков або каплиць між кутками чи населеними пунктами змінювало просторові та символічні центри поселення, а з огляду на адміністративно-юстиційну роль церкви впродовж тривалого періоду це впливало на статус і масштаб поселення.

Метаболічна самоорганізація виявлялася у відповідності архітектурних форм локальним ресурсам, у сезонному пульсуванні господарських циклів і соціальної організації, а також у ресурсній замкненості та економічній оптимальності. Архітектура та публічні простори були продовженням природного середовища: зрубні дерев’яні структури з гонтовими дахами домінували в лісисто-болотяних екосистемах, тоді як у лісостепових і лучних регіонах із доступними глинищами поширювалися каркасно-глинобитні конструкції з очеретяними або солом’яними покриттями; різноманітність типів у межах громади відображала зміну природних умов. Колективні будівельні практики, зокрема «мазання хати», виступають досі соціокультурним механізмом, у межах якого поєднуються знання, ритуали та соціальні зв’язки, забезпечуючи передачу досвіду й згуртованість. Забудова й інфраструктура узгоджуються з актуальними потребами: споруди зростали або скорочувалися разом із домогосподарством, а в разі втрати функції інтегрувалися назад у ландшафт, не формуючи довготривалих екологічних проблем, що контрастує з викликами утилізації матеріалів у постіндустріальних середовищах. У цьому сенсі занепад сучасних українських сіл інтерпретується як наслідок втрати системи, але також як демонстрація здатності просторової структури реагувати на демографічне скорочення без утворення критичних інфраструктурних надлишків.

Попри наявність такого досвіду, сучасні дослідження майже не аналізують його як методологію для політики розселення. Водночас принципи гнучкого масштабу житла, повторного використання елементів і адаптації простору до потреб домогосподарств можуть бути інтегровані у стратегії розвитку без повернення до доіндустріальних моделей, оскільки йдеться про переосмислення нерухомості як динамічного ресурсу в межах соціо-екологічних систем.

За висновком: традиційні українські поселення до середини XX століття функціонували за принципами, близькими до системного метаболізму, самоорганізації та адаптивних циклів, описаних у біології, екології та архітектурному метаболізмі. У сільських поселеннях метаболічність проявлялася через мобільність будівель, повторне використання матеріалів, інтеграцію в природні цикли та узгодження з ресурсною базою локального середовища, забезпечуючи практичний і економічно виправданий баланс між індивідуальною ініціативою та колективною взаємодією на відповідну кількість населення (рис. 1.5). Соціальні практики будівництва й утримання споруд підтримували згуртованість і передачу знань, а матеріальна замкненість циклів зменшувала потребу в утилізації. На цій основі метаболічний підхід у сільських урбаністично-архітектурних структурах України рекомендовано визначається як історико-культурний феномен і водночас як потенційна модель стійкого розвитку, релевантна для адаптації поселень до демографічних змін і зростання екологічних викликів.

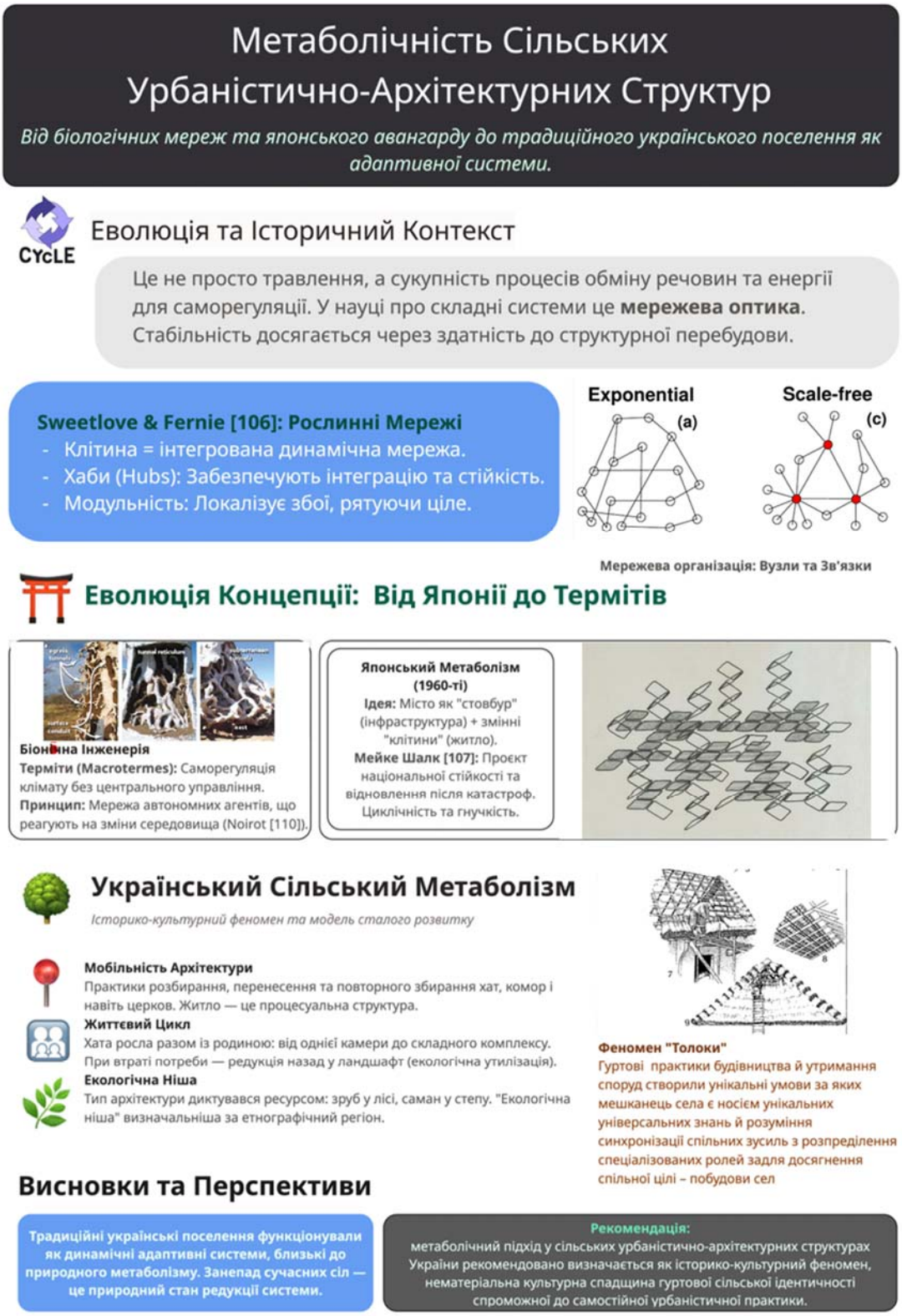

Рисунок 1.5 Метаболічність сільських урбаністично-архітектурних структур

1.3. Екологічна ідентичність села як основа життєздатності

Екоідентичність села - дотримання балансу застосування навколишньої природи як основи існування. Природно-кліматичні умови відіграють системоутворюючу роль у формуванні архітектурно-урбаністичного образу українського села, визначаючи типи забудови, структуру розселення та матеріальну організацію середовища. Архітектура традиційного села формувалася як адаптаційна відповідь на виклики довкілля, що зумовило виразну регіональну диференціацію просторових моделей — від зрубних будівель Карпат і Полісся до глинобитних осель південних регіонів та кам'яних терасованих поселень Криму. Композиційна організація садиби, орієнтація житла та розміщення господарських споруд підпорядковувалися кліматичним і ландшафтним умовам, поєднуючи технологічну доцільність із просторовою логікою виживання. Використання локальних матеріалів забезпечувало не лише екологічну відповідність, а й формувало візуальну та культурну єдність архітектури з ландшафтом. Саме адаптація до природного середовища виступає базовим механізмом формування просторової ідентичності сільського поселення.

Світовий досвід дослідження екоідентичності може розглядатися переважно в методологічному вимірі, оскільки кожна система поселення формується в унікальних природних умовах, що зумовлює неповторний характер інтеграції людини в довкілля [112]. У цьому контексті показовою є позиція Б. Аппліярда [113], який у роботі «Designing the humanity of place: from the human-centred to ecosystem scale» наголошує на необхідності переходу від виключно людиноцентричного проєктування до екосистемного мислення. Автор трактує середовище як багаторівневу соціо-природну систему, де гуманність простору визначається не лише комфортом людини, а й етичними, екологічними та міжвидовими взаємодіями.

Метаболічний підхід до аналізу поселень розвивається і в роботі Juana Perlaza та Antonella Guida [114], присвяченій дослідженню малих острівних територій. Автори розглядають поселення як систему взаємопов'язаних біофізичних, демографічних, соціально-економічних, соціокультурних та нормативно-правових змінних, наголошуючи на необхідності комплексного управління в умовах екологічної вразливості. Запропонована модель підтверджує доцільність інтегрованого аналізу поселень як відкритих соціо-екологічних систем.

Подібна логіка простежується і в дослідженні традиційних поселень народу Дай у Китаї [115], де просторові патерни формуються як результат багатовікової адаптації до водного режиму, рельєфу та релігійно-культурних уявлень. Автор демонструє, що екологічна філософія, духовні практики та організація простору утворюють єдину систему, в якій матеріальні й нематеріальні елементи є нероздільними. Зміни, спричинені туризмом і демографічним відтоком, розглядаються як загроза руйнування цієї цілісності.

Критичний аналіз сучасних нових міст Африки й Азії засвідчує протилежну тенденцію, коли ігнорування локальних кліматичних і культурних умов призводить до екологічної деградації та соціальної сегрегації. У таких випадках копіювання універсальних моделей планування без урахування природного контексту формує нестійкі урбаністичні структури, що контрастує з екологічною мудрістю традиційних поселень.

У роботі «Towards a (socio-ecological) science of settlement» [118] поселення розглядаються як елементи глобальної мережі взаємопов'язаних соціо-еколого-технологічних систем. Автори підкреслюють важливість аналізу не лише форм і функцій, а й способів життя, які ці структури підтримують. Такий підхід зміщує фокус планування з об'єктів на процеси та взаємодії, що формують стійкість у довгостроковій перспективі.

Джон Бінтліфф [119] у своїх працях доводить, що розвиток поселень є результатом складної взаємодії соціальних практик і екологічних умов. Зміни в

родинних зв’язках, шлюбних моделях і формах колективного управління безпосередньо впливають на масштаб і структуру поселень, тоді як ресурсна база та ландшафт задають межі їх зростання. Посилання на модель Dyson–Hudson і Smith [120] підтверджує залежність територіальної організації спільнот від щільності й передбачуваності природних ресурсів.

Сучасні дослідження просторової оптимізації сільських поселень у вразливих екосистемах [121] демонструють ефективність інтеграції соціально-економічних показників із параметрами екосистемної стійкості. Такий підхід дозволяє оцінювати реальну спроможність територій до розвитку або стабілізації та уникати рішень, що ігнорують екологічні обмеження.

У межах екологічного підходу людські поселення можуть розглядатися як ареали існування одного з біологічних видів, інтегрованого в природне середовище. Приклад малих сільських громад України демонструє вищу автономність і здатність до самопідтримання в кризових умовах порівняно з великими урбанізованими системами, залежними від складних інфраструктурних мереж. Така різниця виявляє значення мікроекології — локальних, часто градієнтних взаємозв’язків між людиною та середовищем.

Поділ на макро- і мікроекологічні підходи був зафіксований і в міжнародних дискусіях ООН, зокрема на конференціях у Стокгольмі (1972) [122] та Ванкувері (1976) [123], де наголошувалося на необхідності балансу між поселенням і довкіллям, участі місцевих громад і безперервному коригуванні політики розвитку. Саме з цього періоду партисипативний підхід починає формуватися як базовий принцип планування.

Сільські поселенські структури історично демонструють високий рівень екологічної інтегрованості, що проявляється у використанні локальних матеріалів, циклічності ресурсів і тісному зв’язку з біогеоценозами. Архітектурні елементи села формують середовище співіснування людини та синотропних тварин, створюючи симбіотичні взаємодії, які підтримують екологічну рівновагу.

Урбаністична структура села водночас виступає мікрокліматичною системою, що забезпечує умови виживання як для людини, так і для інших видів.

Аналіз багатосекторального системного підходу до метаболізму сільських екосистем [124] показує, що сталість поселень визначається здатністю підтримувати баланс між потоками енергії, води та поживних речовин. Домінування природних потоків над антропогенними підтверджує потенціал малих поселень до ресурсної автономії за умови адаптивного господарювання та локального управління.

У цьому контексті досвід українських сільських поселень, зокрема куткової структури, набуває методологічної цінності. Йдеться не про відтворення доіндустріальних форм, а про переосмислення їх як моделей адаптивної організації простору, де поселення функціонує як частина екосистеми, а не як ізольована інфраструктурна одиниця. Збереження ландшафтів, водно-болотних угідь і агросистем у цьому підході постає не як додатковий екологічний чинник, а як основа довготривалої стійкості системи розселення.

У підсумку екологічна ідентичність українського села формується як баланс між природними обмеженнями та соціальною організацією громади (рис. 1.6). Куткова структура виступає локальним механізмом інтеграції мікроекологічних процесів у повсякденне життя, забезпечуючи гнучкість, адаптивність і культурну тяглість. Її наукове осмислення та юридичне визнання створюють передумови для формування сучасної моделі сільської урбаністики, орієнтованої на стійкість, локальну автономію та глибоку взаємодію з екосистемами.

Рисунок 1.6 Екоідентичність села

Віддаленість від урбаністичних центрів - особлива культурологічна складова поселення.

Існування віддалених малих сільських громад, історично сформованих корінними народами, має фундаментальне значення з огляду на збереження культурної спадщини та ідентичності, підтримання різноманітності цивілізаційних моделей і накопичених практик співжиття з довкіллям. Такі громади виступають носіями унікальних мов, знань, традицій і світоглядних систем, що відтворюють культурну пам'ять, сформовану в інших історичних умовах, і тому практично невідновлювану після втрати. Їх підтримка означає збереження різноманіття соціокультурних способів організації життя та, відповідно, підвищення ймовірності адаптації людства до майбутніх викликів. У цих системах людська складова є інтегрованою частиною вже існуючих екосистем, що підкреслює їхню не лише культурну, а й екологічну цінність.

У межах сучасної проблематики сталого розвитку системне вивчення таких практик розглядається як інвестиція в екологічну безпеку. Соціальна організація віддалених спільнот часто базується на високому рівні солідарності, самоконтролю та взаємодопомоги, що демонструє альтернативні моделі співжиття, відмінні від урбанізаційної атомізації. Політична та культурна цінність таких поселень пов'язана і з питанням історичної справедливості, оскільки значна частина корінних народів переживала примусову асиміляцію, колоніалізм і експлуатацію; підтримка їхніх форм існування може трактуватися як визнання права на автономні способи життя.

У глобалізованому світі віддалені громади функціонують як осередки іншого способу буття, зберігаючи багатоваріантність людської цивілізації та альтернативні траєкторії розвитку, що набуває особливої ваги в умовах екологічних і соціальних криз. Окремим чинником локального розвитку постає «логістична пастка»: різниця між вартістю поширення інформації про продукт і вартістю доставки самого продукту формує природні передумови для локального

виробництва як спроби відтворити бажане через наявні місцеві ресурси. Місцевий контекст у цьому випадку виступає фільтром, що підтримує різноманітність навіть за умов інформаційної глобалізації.

Дослідження в поселенні Енґавала [127] наведено як приклад системного підходу до аналізу життєдіяльності малої віддаленої громади. Воно було спрямоване на розуміння потоків ресурсів та їхнього впливу на довготривалу життєздатність пустельної спільноти чисельністю близько 135 мешканців. Теоретичною основою слугувала концепція Sustainable Livelihoods Framework, однак її було модифіковано для аборигенного контексту з урахуванням дискусії про роль культури в умовах модерності. Дослідницька позиція полягала у трактуванні культури як елементу, що пронизує всю рамку, визначаючи не лише практики, а й самоідентифікацію; культуру запропоновано розглядати як контекстуальну складову набору обмежень і можливостей, що перебуває поза прямим впливом практиків і застосувачів моделі. Важливими для життєздатності визначено локальні активи, однак наголошено, що їх використання можливе лише за умови доступності та трансформованості.

В Енґавалі фінансовий капітал виявився дуже низьким, фізичні активи переважно надавалися державою, а колективна власність робила їх нефунгібельними; людський капітал був низьким як у вимірі навичок, так і щодо самостійної дії. Попри наявність природного капіталу, земельні обмеження та логістика знижували його економічне значення до рівня самозабезпечення. Найбільш значущим в економічному сенсі виявився соціальний капітал, що підтримував подолання короткострокової вразливості через «депозити» у родинні та родинно-мережеві зв’язки, хоча було зафіксовано схильність обирати найбільш контрольоване для себе джерело засобів існування. Поняття «життєздатності» в цьому випадку було розкрито як нерозривне з державними інтервенціями: базові потреби забезпечувалися урядом, а формування багатьох віддалених поселень історично відбувалося за активної участі держави. Висновок про життєздатність як

просту функцію «так/ні» є хибною; натомість її варто розуміти як компроміс між очікуваннями громади та витратами на їх забезпечення, що різниться залежно від моделей функціонування поселень. Модифікована SL-модель не є інструментом вимірювання чи прогнозування потоків активів і динаміки життя, оскільки, крім фінансового, капітали не мають чітких одиниць вимірювання та підлягають радше суб'єктивній оцінці компетентними учасниками. Рамка описана як партисипативна модель, що формує міжкультурний простір обміну знаннями та інноваціями, однак потребує узгодження мови й понять між дослідниками, провайдерами послуг і мешканцями. Підсумком стали дві гіпотези для подальших досліджень: мобільність як адаптивна реакція на невизначеність та надмірна залежність від соціального капіталу, що може підривати довгострокову стійкість; як відповідь варто пропонувати зміцнювати інші капітали, зокрема через освіту, навчання, доходи та підприємництво, при визнанні обмеженого успіху історичних інтервенцій у цьому напрямі.

У порівнянні з українськими віддаленими малими сільськими громадами контексти відмінні, однак обидва типи поселень стикаються з екзистенційними викликами, а життєздатність визначається балансом між внутрішніми ресурсами та зовнішнім середовищем. В австралійському випадку підкреслено високу залежність від державного фінансування за дефіциту внутрішніх активів і слабкої здатності до самовідтворення процесів без зовнішньої підтримки. В українському випадку вразливість є багатовимірною, з поєднанням демографічних, економічних, соціокультурних і безпекових чинників у контексті повномасштабної війни, що проявляється депопуляцією, трудовою міграцією, руйнуванням локальних економік та інфраструктур, а також ризиком втрати культурної ідентичності й відтворюваності громади як соціального організму. На цій основі варто застосовувати узагальнену рамку для українського контексту, в якій життєздатність визначається взаємодією вразливостей, активів та адаптивних стратегій, за наявності зовнішніх рамкових умов у вигляді державних програм,

реформ, грантових механізмів і впливу інвесторів, а також за збереження ролі локального середовища, мереж взаємодопомоги та екологічних знань як ресурсу адаптації.

Окремо варто говорити, що аналіз віддалених малих сільських структур як урбаністичного явища неможливий без уваги до їх демографічної, економічної, соціальної, культурної та історичної різноманітності, що ускладнює уніфіковані політики «згори вниз». А усереднення показників у кластерному аналізі не відображає реальної динаміки на рівні окремих поселень. Моделювання потребує нелінійних підходів і зниження масштабу аналізу до більш стабільних складових, зокрема кутків, які, попри власну динаміку, формують тип поселення через взаємність і кількісну організацію.

Як приклади світових практик наведено Гренландію, де третина населення зосереджена в столиці Нуку, тоді як малі поселення втрачають людей через перехід від самозабезпечення до постіндустріальної економіки; при цьому уряд проводить політику рівності доступу до базових послуг незалежно від розміру поселення [128]. Також цікавим є австралійський приклад політик Stronger Futures / NTER, де було виокремлено «міста зростання» у моделі «спиці й центр», що спричинило суперечки через фактичний тиск на мешканців малих поселень до переїзду [131]. Важливо розуміти, що у науковому та політичному дискурсі віддаленість часто інтерпретується як синонім неблагополуччя, що суперечить реальному внеску таких територій і відволікає увагу від вивчення їхньої внутрішньої самостійності та різноманітності.

З екзистенційної перспективи історія віддалених поселень часто інтерпретувалася через політику урбанізації, яка не враховує периферійні території як самостійні системи та розглядає їх переважно як демографічний ресурс, зводячи публічний запит до вимоги «самоорганізовуватися» і долучатися до глобальної урбанізації. Альтернативним же є аналіз локальної різноманітності на рівні окремих поселень через демографію, антропологію, культорологію та людську

географію, що дозволяє враховувати контексти змін демографічного потенціалу та виявляти траєкторії сталого зростання міст у взаємодії з мережею розосереджених сільських структур. Ігнорування правил існування сільських поселень веде до безоглядного «вимивання» населення, що формує ризики і для міських систем та підважує урбанізацію як безальтернативний напрям.

Окремо треба розкрити визначення малозаселених і віддалених територій як таких, що характеризуються низькою щільністю населення, невеликими поселеннями та віддаленістю від центрів послуг і управління, з уточненням багатовимірності поняття віддаленості як географічної, культурної та інституційної. Треба зазначити, що в Україні принцип віддаленості не інституалізований, що відображає довготривале ігнорування потреб таких територій. Як орієнтир можна брати норвезький підхід із критерієм скупчення будівель щонайменше на 200 жителів і середньою відстанню 100 км і більше до найближчого адміністративного центру. Проводились зіставлення з іншими країнами, де порогові значення та класифікації істотно різняться, але саме розуміння віддалених поселень сформовано, а отже і є усвідомлене розуміння роботи з ними. Для Австралії наведено структури класифікацій, зокрема визначення малих локалітетів як скупчень від 200 осіб, структуру віддаленості на основі дорожніх відстаней до міських центрів різних класів та статистичні локальні області, придатні для демографічного аналізу [133]. Багатозначність термінів необхідно сприймати як аргумент на користь вироблення українського підходу з урахуванням природної різноманітності та типології сільських структур; інституалізація кутковості запропонована як стартова рамка для визнання віддалених сільських структур та їхніх потреб, а також для дослідження взаємозв’язків між демографією та економічною, культурною й інституційною віддаленістю.

Процеси демографічних, економічних, соціальних і культурних змін у малих віддалених сільських структурах діють «поза периферією» у сенсі класичної моделі

«ядро–периферія» Пола Кругмана (1991) [137], яка описує концентрацію виробництва й населення в ядрах, що акумулюють потоки ресурсів із навколишніх територій. Варто наголосити, що підсилення транспортної доступності, технологічний прогрес і міграція «село→місто» посилили потоки до ядра, що інтерпретується через образ «міст-губок». Водночас вказано, що первісна колонізація малозаселених територій відбувалася незалежно від інфраструктури й ринкових сил, інколи через політику або примус, що сформувало клас поселень зі слабкими зв'язками з ядром, де потоки важко передбачити. Паралельно треба усвідомлено ставитися до існування глибоко вкоріненого населення в локальні біогеоценози та значний культурний капітал і пошуку нових способів взаємозалежності «ядро–периферія».

Якщо звернутися до класичної теорії «ядро–периферія» [138] та свідомо врахувати існування структур розселення, які фактично перебувають «поза периферією», стає можливим виокремити специфічні демографічні та просторові риси малозаселених віддалених територій. Попри певну зовнішню подібність до класичних периферійних регіонів, такі території принципово відрізняються за логікою свого функціонування щонайменше за кількома ключовими параметрами. Передусім у малозаселених районах відсутні умови для формування «нових міст периферії», характерних для моделей «ядро–периферія». У класичному підході інтенсифікація потоків людей, капіталу й товарів між ядром і периферією часто призводить до виникнення нових міських утворень на периферії — міст-супутників, спеціалізованих поселень або конурбацій. Натомість у віддалених сільських районах зазвичай відсутній єдиний домінантний центр, здатний стабільно акумулювати людські та економічні потоки. Мережі зв'язків тут мають мінливий характер: напрями та інтенсивність міграцій можуть швидко змінюватися, а іноді й повністю зникати, наприклад унаслідок припинення транспортного сполучення. За таких умов не формується центр достатнього масштабу, який міг би ініціювати процес урбаністичного зростання. Другим

визначальним аспектом є множинність і нестабільність «ядер». Якщо в класичних периферійних моделях ядро, як правило, легко ідентифікується та зберігає свою позицію впродовж тривалого часу, то у віддалених районах може існувати кілька потенційних центрів, значущість яких змінюється залежно від адміністративних, економічних або політичних умов. Історія Краснокутської громади є показовою в цьому сенсі: за відносно стабільної чисельності населення функція центру в різні періоди переходила від одного поселення до іншого — від Городнього до Колонтаєва, згодом до Краснокутська. У слобідський період роль центрів виконували козацькі сотенні осередки, що практично не змінювало загальної структури розселення. Були й етапи, коли функціональним «ядром» для громади ставали сусідні міста — Охтирка або Богодухів, які водночас сприймалися як зовнішні, майже «закордонні» території. Така мінливість центрів за збереження стабільної структури розселення підкреслює горизонтальний характер формування куткових сільських систем, у яких кожен куток фактично виступає локальним ядром, тоді як загальносільський центр набуває радше формального, перехідного статусу. У процесі розвитку села могли зростатися з навколишніми хуторами, обростаючи новими кутками, або ж, навпаки, втрачати їх і редукуватися до присілків. Третьою характерною рисою є ослаблення механізму так званої «сходинкової міграції». У класичних моделях «ядро–периферія» внутрішня ієрархія периферії — від малих міст до міст другого і третього рівнів — підтримує поступову міграцію населення у напрямку ядра. У віддалених куткових поселеневих структурах також спостерігаються внутрішні переміщення, зокрема перетікання населення з більш віддалених кутків до менш ізольованих. Водночас сила цієї внутрішньої міграції щодо місцевих жителів у періоди соціальних або економічних потрясінь часто є слабшою, ніж у класичних периферійних системах, що додатково підкреслює автономність і замкненість таких структур. У сукупності ці особливості дозволяють розглядати малозаселені куткові сільські системи не як різновид периферії, а як окремий тип просторово-демографічної організації, що

функціонує за власною логікою стабільності, горизонтальних зв’язків і адаптивної мінливості центрів.

За висновком віддаленість не зводиться до економічної ефективності чи демографічних показників і має культурологічний та екологічний вимір; ключовим викликом є баланс між внутрішніми активами і зовнішнім середовищем за різних контекстів; життєздатність не може бути дихотомічною категорією, а є компромісом між потребами та витратами; соціальний капітал виступає одночасно ресурсом і ризиком за дефіциту інших капіталів; інституалізація кутковості подана як потенційна точка входу до політики підтримки; а логіка «ядро–периферія» визнана недостатньою для опису віддалених малих поселень, що потребує альтернативних підходів, зокрема аналізу локальної демографії, врахування культурних практик і симбіотичного режиму циркуляції ресурсів (рис. 1.7).

Віддаленість від урбаністичних центрів

Як особлива культурологічна складова поселення та альтернатива глобальній урбанізації.

Фундаментальне значення

Різноманітність
Підтримання різноманітності цивілізаційних моделей та практик співжиття з довкіллям. Збереження унікальних мов і знань.

Культурна пам'ять
Відтворення невідновлювальної культурної пам'яті, що підвищує адаптацію людства до майбутніх викликів.

Солідарність
Альтернатива урбаністичній атомізації: високий рівень солідарності, самоконтролю та взаємодопомоги.

Історична справедливість
Визнання права корінних народів на власні траєкторії розвитку після періодів колоніалізму та асиміляції.

Феномен «Логістичної пастки»

Різниця між вартістю інформації про продукт (низька) і вартістю його доставки (висока) створює умови для **локального виробництва**. Місцевий контекст стає фільтром, що зберігає різноманітність навіть в умовах глобалізації

Кейс: Поселення Енґавала

Чисельність: ~135 мешканців
Модель: Modified Sustainable Livelihoods Framework
Суть: Культура пронизує всю рамку, визначаючи практики та самоідентифікацію.

Зміна Парадигми: «Поза Периферією»

Класична модель «ядро–периферія» (П. Кругман) недостатня для опису українських віддалених структур. Вони функціонують за іншою логікою.

Відсутність «міст периферії»
У класичній моделі виникають міста-супутники. У віддалених районах відсутній єдиний домінантний центр, здатний стабільно акумулювати потоки.

Множинність центрів
Центри мінливі. Приклад Краснокутської громади: центр зміщувався (Городнє → Колонтаїв → Краснокутськ). Кожен «куток» виступає локальним ядром.

Слабка сходинкова міграція
Замість поступового руху до ядра (село → мале місто → центр), спостерігається перетікання між кутками або замкненість системи.

Аналіз Капіталів

Фінансовий: Дуже низький.
Фізичний: Активи переважно надаються державою. Колективна власність робить їх нефунгібельними (неможливими для обміну як товар).
Природний: Наявний, але земельні обмеження та логістика знижують його до рівня самозабезпечення.
Людський: Низький рівень формальних навичок та самостійної дії.
Соціальний: Найбільш значущий економічно. Підтримує долання вразливості через «депозити» у родинні мережі. Проте є ризик надмірної залежності, що підриває довгострокову стійкість.

Український Контекст

Багатовимірна вразливість: Поєднання демографічних та економічних проблем з безпековими ризиками (війна).
Загрози: Депопуляція, руйнування інфраструктури, ризик втрати ідентичності як "соціального організму".
Необхідна стратегія: Рамка, що враховує взаємодію вразливостей і адаптивних стратегій. Використання екологічних знань та мереж взаємодопомоги як ресурсу.

Висновки та Пропозиції

Віддаленість має **культурологічний та екологічний вимір**, а не лише економічний.

Необхідна **інституалізація кутковості** як стартової рамки для визнання та підтримки таких структур.

Аналіз має знижувати масштаб до стабільних складових (кутків), які формують тип поселення через взаємніспm

гнорування правил існування сільських поселень створює ризики для самих міських систем («міста-губки»).

Рисунок 1.7 Віддаленість від урбаністичних центрів

Історичний аналіз інклюзивності поселеневих структур сіл, як залежність успішності від щільності та кутковості поселення.

Щільність (густота) населення визначається як рівень заселеності території та кількість постійних мешканців на одиницю площі. В Україні відповідні орієнтири щільності унормовані ДБН і базуються на підходах співрозмірності населення та території, прийнятих у європейських країнах. Щільність сільського населення сформувалася внаслідок тривалої потреби у значному людському ресурсі для обробітку землі та ведення господарства. Із розвитком технологій потреба в праці суттєво зменшилася: якщо в середині XIX століття для обробітку 1000 га було необхідно орієнтовно 500 працездатних осіб, то на початку XXI століття — близько 30 осіб на 1000 га. Унаслідок цього технологічний мінімум як обмежувальний чинник зник, однак у процесі тривалої взаємодії людини з природою в конкретному регіоні та взаємодії людей між собою сформувалися інші ліміти сталості чисельності — соціальний та екологічний.

Соціальний ліміт пов’язується з числом Данбара як оцінкою кількості постійних соціальних зв’язків, які людина здатна підтримувати. Підтримання таких зв’язків вимагає знання індивідуальних відмінностей, характеру та соціального стану інших людей і перебуває в діапазоні 100–230, найчастіше — близько 150. У такій інтерпретації село може зберігати колективну ідентичність за наявності мінімум близько 100 мешканців, що критично контрастує з поширеним інформаційним образом «вимираючого села». Екологічна щільність (оптимальна щільність) визначається як така кількість людей, за якої ресурси Землі (повітря, вода, їжа, паливо) не споживаються швидше, ніж відновлюються, тобто забезпечується стійкість. Конкретні універсальні показники цієї щільності наразі не виведені, що пояснюється різницею кліматичних зон і біогеоценозів, однак потреба в універсалізації підходів до таких розрахунків розглядається як необхідна передумова для формування стратегій розселення.

У статті “Relating size and functionality in human social networks through complexity“ [67] автори підтверджують емпіричну гіпотезу Робіна Данбара про здатність людини підтримувати стабільні зв’язки приблизно з 150 особами та обґрунтовують цю межу через внутрішню динаміку складних соціальних мереж. Показано, що при певному розмірі групи відбувається фазовий перехід до стану критичності, у якому мережа досягає оптимального рівня колективної взаємодії, а інформаційний обмін стає найбільш ефективним. Дві моделі складних мереж - модель динамічного прийняття рішень і модель «роєвого інтелекту» - демонструють узгоджений результат: при розмірі групи близько 150 осіб система проявляє найвищу складність і ефективність передачі інформації, що підсилює інтерпретацію числа Данбара як універсального принципу. У підсумку розмір групи визначається як фундаментальний параметр виживання і функціонування соціумів, що забезпечує баланс між індивідуальною автономією та згуртованістю, а також підвищує здатність до координації дій, інформаційного обміну та стабілізації організації.

Публічний простір визначається як місце, відкрите й доступне для широкої громадськості, до якого належать вулиці між червоними лініями, громадські площі, парки, пляжі (прибережні зони), а також окремі державні будівлі, відкриті для відвідування, з урахуванням їхніх обмежених зон і режимів користування. Будівлі, що формують межі публічного простору, формально не входять до його території, однак безпосередньо впливають на візуальну та композиційну структуру; у цьому сенсі вертикальні поверхні споруд, що взаємодіють з публічним простором, можуть розглядатися як його складова. Додатково зазначається, що в Україні зміна фасадних рішень будівель, звернених до вулиць і площ, потребує погодження у відповідних органах, що фактично пов’язує фасади з публічною сферою. Поняття публічного простору також стало базовим для формування низки напрямків критичної теорії у філософії, урбаністичній географії, візуальному мистецтві, культурології, соціальних дослідженнях і громадському дизайні, при цьому термін

нерідко помилково ототожнюють із «місцем зібрання» як елементом ширшої концепції соціального простору. Громадські місця традиційно оцінювали як демократичні простори участі та артикуляції прав, однак сучасне трактування є ширшим.

У селах базове визначення публічного простору не відрізняється від міських поселень, проте за умов низької щільності населення публічний простір, часто єдиний на все поселення, концентрує додаткові функції. Він виконує роль фізичного уособлення села для місцевих мешканців через забезпечення відчуття спільності та водночас виступає репрезентацією поселення у зовнішній світ. Інклюзивність визначається як звичка або політика залучення всіх людей незалежно від релігії, раси, мови, фізичних здібностей, соціального статусу, навичок, статі, гендеру, сексуальної орієнтації тощо. У контексті сільських публічних просторів підкреслюється, що традиційно їм притаманні певні основи соціальної рівності та задіяності за вміннями, а також релігійної, мовної та расової толерантності, тоді як фізична й ментальна доступність та чутливість до статі, гендеру й інших соціокультурних аспектів потребують оновлення підходів організації простору та трансформацій у суспільному сприйнятті. Низька щільність населення зумовлює принцип універсального використання публічного простору як передумову його успішності.

Успішність інклюзивного публічного простору в сільських поселеннях трактується як сукупність функціональних, соціальних і екосистемних параметрів, що визначають життєздатність у довгостроковій перспективі, а не як естетична або формальна характеристика. Ключовими ознаками виступають перманентна задіяність простору, його спроможність стимулювати соціальну активність громади в умовах обмеженої кількості публічних осередків, репрезентативна функція як інтерфейс між селом і зовнішнім середовищем. Додатково акцентується експлуатаційна спроможність і доглянутість простору як визначальна умова довготривалого функціонування при малій чисельності населення, тоді як надмірно

складні й ресурсомісткі рішення знижують життєздатність і суперечать інклюзивності в малих громадах. Питання оптимізації та адаптації публічних просторів до умов мікрогромад і механізмів їх інтеграції в систему повсякденного догляду різними групами мешканців визначається як відкрите, оскільки сільське поселення досі не стало предметом системного професійного аналізу в українській науковій і проєктній практиці.

У історико-соціальному контексті щільність і форма поселення пов'язуються з екологічним балансом і «критичними порогами». Доіндустріальне селянство інтерпретується як соціальний прошарок, функціонально пов'язаний із залученням людей до землеробства. У цьому режимі взаємодія «людина-природа» тяжіє до екологічної інклюзії, де громада саморегулює споживання ресурсів, узгоджуючи чисельність і розселення з можливостями локальної екосистеми, що підтримується кумулятивними звичаєвими механізмами, повагою до приватної власності, родинно-родовими формами організації (кутки), сезонними ритмами праці та нормами ощадності й дієти. Наратив про «вічну бідність і закріпачення» селянства пропонується переглядати через побутові описи, інвентарі, подворові переписи та мікроісторії, які фіксують підприємливість і етику господарювання; у цьому ракурсі книга Наталі Старченко «Українські світи Речі Посполитої» [68] пропонує побачення шляхти у побутових і соціальних сюжетах як активних творців свого часу.

У доіндустріальний період чисельність села визначається продуктивністю землі та технологіями обробітку й утримує баланс між екологічними, економічними та соціальними чинниками, а демографічне «розвантаження» реалізується через міграційні канали. У межах цієї логіки формується плаваюча межа місткості (carrying capacity) як стеля, яку громада не перевищує тривало. У системному дослідженні для Триґірського водного басейну (КНР) [70] місткість землі для сільських поселень оцінюється через взаємодію підсистем населення, аграрного випуску та економічного випуску з використанням методу системної

динаміки (2003–2012). Показано, що економічна місткість є перевантаженою, тоді як харчова — ні, у зв’язку з чим обмежувальним вузлом виступає низька економічна віддача землі та структура зайнятості; у моделюванні перевага надається сценарію «координованого розвитку», що поєднує захист земельних ресурсів і стимулювання економіки, знижуючи економічне перенавантаження населення та підвищуючи стійкість системи. У роботі описано взаємодію позитивних і негативних зворотних зв’язків, де зростання доходів, зайнятості, інвестицій у технології та урожайності підвищує економічну місткість, тоді як дефіцит ресурсів, міграція та скорочення населення формують обмеження та альтернативні траєкторії. На цій основі виводяться положення щодо українського контексту: обмежувальним чинником часто є не продовольча, а економічна місткість, тому доцільним є зміщення акценту з нарощування первинного виробництва до підвищення доходності використання землі через переробку, локальні ланцюги доданої вартості, агро- й етнотуризм та інші види діяльності, а також запровадження природоохоронних режимів і агротехнологій проти деградації, зокрема ерозії. Також декларується потреба в сценарних моделях системної динаміки на рівні громад або районів із урахуванням міграційних процесів, воєнних втрат і потенційного повернення ветеранів для визначення локальних економічних порогів місткості та узгодження програм розвитку, що поєднують технологізацію, екологізацію землекористування та керовану мобільність населення.

Технологічний зсув кінця XIX — початку XX століття, пов’язаний із механізацією, селекцією, мінеральними добривами та логістичними інноваціями, зменшив попит на ручну працю; у «вільній» траєкторії це мало би спричиняти повільне зниження чисельності сіл без соціального стресу та перехід частини населення до несільськогосподарських видів діяльності, переробки, диверсифікації доходів і морфологічної стабілізації поселень зі збереженням куткової структури. Натомість у радянський період політики примусу, зокрема колективізація та

«трудодні», зруйнували приватну мотивацію, а фінансові реквізиції виснажували домогосподарства; паспортизаційні обмеження до 1970-х блокували міграційні канали, штучно переповнюючи села населенням усупереч місткості територій. Як наслідок фіксується інституційна деформація демографічної та соціальної інклюзивності: наведено приклад села, яке в «природному» режимі не перевищувало близько 3000 мешканців, але у 1950–1970-х досягло близько 5000 при одночасному збідненні. Після зняття обмежень і в пострадянський період відбувається масовий відплив із села та корекція чисельності до рівнів, узгоджених із площами обробітку, технологіями та структурою зайнятості; як кейс наведено с. Козіївка Краснокутської ОТГ Харківської області зі спадом до приблизно 3500 у середині 1990-х і до близько 2500 нині. Цей процес інтерпретується як самокорекція до рівня екологічної та економічної місткості, при якій культурно-поведінкові маркери, зокрема куткова організація та повага до меж, пом’якшують трансформації, а морфологічна тяглість засвідчується збереженням куткової топоніміки.

За результатами дослідження щільності населення в с. Козіївка визначено критичні показники «порогу неповернення» для інклюзивної щільності українських сіл: хронічне перевищення або недозавантаження екологічної місткості, дезінтеграція куткової модульності зі зростанням діаметра впливу кутків унаслідок технологічного розвитку, можливість тривалого блокування саморегуляції інституційними практиками та недостатня економічна диверсифікація домогосподарств. Ці показники трактуються як межеві: нижче них зникає відтворення кутка як соціально-просторової клітини, а вище зменшується валовий дохід на одиницю населення через лімітованість ресурсу довкілля, розмивається довіра та зростають витрати координації. Відтак поріг неповернення визначається як втрата модульності (кутковості), а не як проста зміна кількості мешканців.

Куток інтерпретується як родинно-територіальна одиниця, що поєднує приватну власність і гуртові практики, забезпечує соціальний контроль і довіру на мікромасштабі, знижує координаційні витрати через сусідську взаємодопомогу та підвищує стійкість до шоків завдяки взаємозамінності ролей і багатофункціональності. У такій рамці життєздатність сільського поселення визначається узгодженістю демографічної щільності з екологічною місткістю та мережевою структурою громади; число Данбара пояснює робочий масштаб керованості ансамблю осередків у діапазоні 100–150 осіб і відповідно історичну стійкість куткової морфології. Обмежувачем розвитку сучасних сіл при цьому визначається економічна, а не харчова місткість, що пов’язується з низькою економічною віддачею гектара через дефіцит переробки, логістики, ринків і технологій, а історичні деформації радянського періоду описуються як злам механізмів саморегуляції щільності з подальшою пострадянською демографічною корекцією без наявності прогнозованої програми інституційної підтримки. Окремо наголошується, що критичність є мережевою подією, яка настає при руйнуванні модульності, порушенні режимів місткості, блокуванні мобільності та низькій диверсифікації доходів, а планувально-політична потреба полягає в підтримці інклюзивної щільності через визнання кутка базовою одиницею розвитку, розвиток ланцюгів доданої вартості, технологізацію й цифрові ринки з чутливістю до традицій, екологізацію землекористування, підтримку мобільності та інституційне закріплення поваги до приватної власності й локальної топоніміки як елементу нематеріальної спадщини (рис. 1.8).

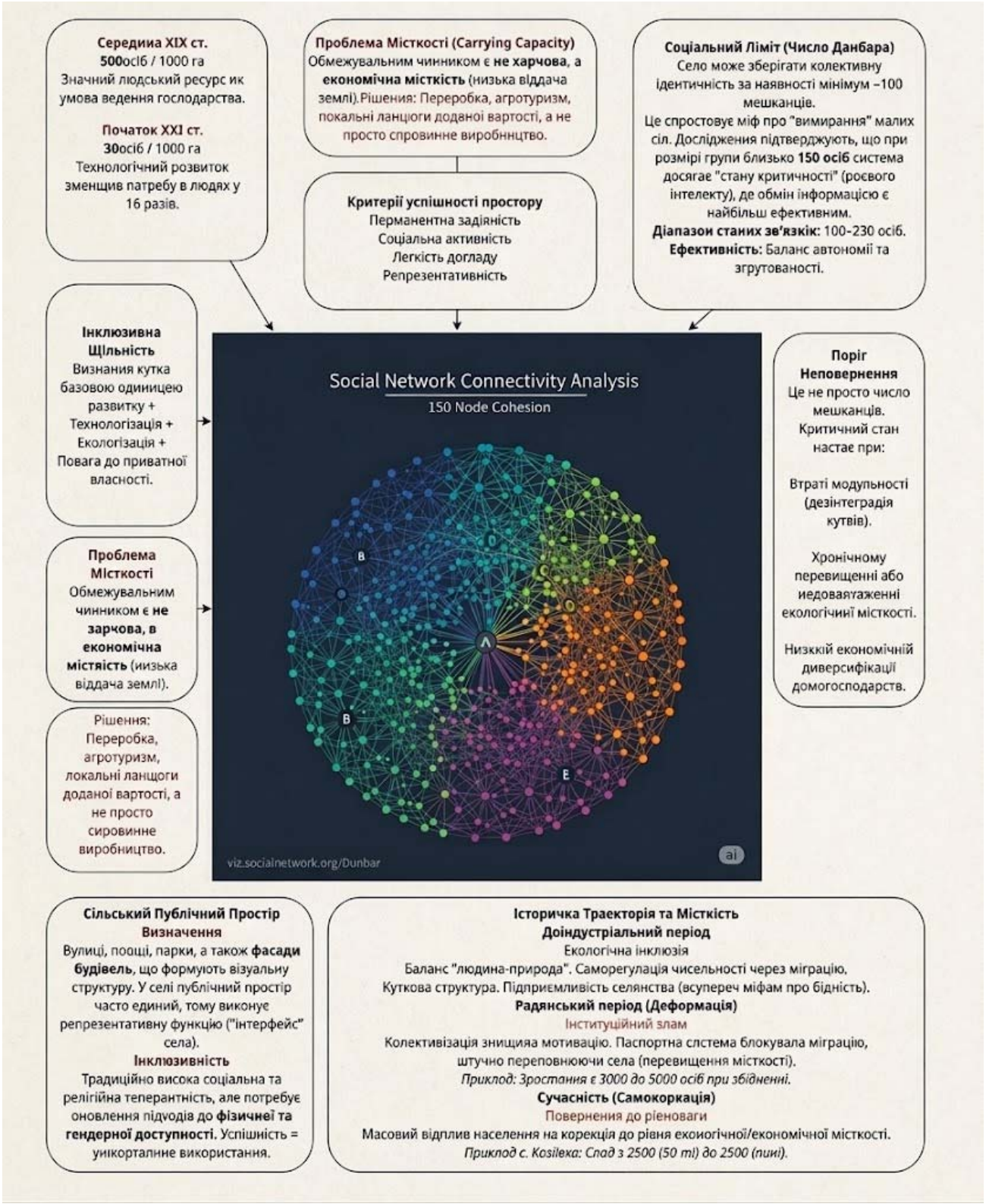

Рисунок 1.8 Щільність, кутковість та успішність. Історичний аналіз структур поселень сіл.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Кутковість є дієвим просторово-соціальним механізмом самоорганізації, самостійності та самовідтворення українського села. Ця просторова модульність виступає підтвердженням, що Україна є невід'ємною частиною європейської культури, де українська система просторової організації сіл упереджує та стає основою для західних концепціями сталого сусідства (sustainable neighborhood), де базово забезпечується повага до приватної власності та простору для прийняття спільних рішень, що продукує рівновагу між приватною автономією домогосподарств та колективною взаємодією.

Формотворення сільських структур має емерджентний характер і виникає без наперед заданого жорсткого плану розвитку. Сільське суспільство функціонує свідомо і підсвідомо в парадигмі нелінійності, де просторова конфігурація еволюціонувала через безперервну адаптацію, спостереження та усвідомлене сприйняття довкілля.

Традиційні українські поселення функціонують за принципами системного метаболізму, що дозволяє їм бути динамічними адаптивними системами. Ця метаболічність проявляється у просторовій процесуальності: можливості розбирати, переносити чи добудовувати елементи поселення залежно від життєвого циклу родини, громади та доступних екологічних ресурсів. **Реагуючи на внутрішні та зовнішні чинники.**

Архітектура та структура традиційного села є адаптаційною відповіддю на природно-кліматичні виклики, що зумовлює глибоку інтеграцію людської життєдіяльності в локальні біогеоценози. Екологічна місткість території (особливо економічна віддача землі) виступає головним обмежувальним чинником розвитку поселення. В цій парадигмі село методологічно своєю життєдіяльністю підтверджує невід'ємність від природи. Де поселення виступає ще однією екологічною нішею, ще одного виду.

Життєздатність сільського кутка як структурної клітини безпосередньо корелює з когнітивними межами людини підтримувати стабільні соціальні зв’язки — числом Данбара, яке становить близько 150-230 осіб. Поріг неповернення (критичної деградації) для сільського поселення визначається не стільки спадом загальної кількості населення, скільки дезінтеграцією модульності (кутковості) та втратою соціальної прозорості.

Віддалені сільські поселення функціонують за іншою логікою, ніж класична периферія: тут відсутній єдиний домінантний центр, а ієрархія має нестабільний, багатоядерний та горизонтальний характер.

Локальна життєздатність таких територій є компромісом між активами громади (зокрема соціальним капіталом) та зовнішніми умовами і не може бути зведена лише до економічної ефективності.

Теоретико-методологічна база кутковості інтегрує здобутки урбаністики, архітектурної морфології, соціології, екології, антропології та культурології. Саме міжсекторальний погляд на тему комплексно розкриває її причинно-наслідкові зв’язки.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПЛАНУВАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

2.1. Загальна методика дослідження

В праці використано комплексну міждисциплінарну методику дослідження, яка поєднує польові, аналітичні та системно-теоретичні підходи (рис. 2.1). Дослідження базується на синтетичному поєднанні інтровертного та екстравертного підходів. Інтровертний рівень - аналіз культури сільського життя «зсередини», очима носія цих практик козіяра (мешканця Козіївки), з урахуванням щоденних життєвих циклів, ритуалів, сезонності, логіки господарювання. Екстравертний рівень - зіставлення отриманих спостережень із сучасними науковими теоріями урбанізму, екології, соціології, культурології, системного аналізу. Це дозволило уникнути етнографічної фрагментарності й розкрити кутковість як систему взаємодії людини та довкілевої екосистеми в просторі поселення. Методика передбачає три етапи польової валідації: Внутрішня валідність (Козіївка, 1990–ті) – етнографічні спостереження, фіксація ритуалів, правил координації, передачі неявних знань. Зовнішній шок (Чернещина, 2023) – експеримент із введенням до 30 % «чужих» учасників для перевірки життєздатності сільської традиційної структури в умовах соціального розширення. Експорт / реплікація (Пирогів, 2024) – апробація моделі в іншому середовищі (під час події *CozyWeek*) з метою виявлення масштабованості та навчуваності локальних практик. Типи зібраних даних: напівструктуровані інтерв'ю, усні історії та щоденники подій, картографічні схеми поселень, відео- та фотофіксації, порівняльний аналіз нормативних документів (ДБН) і польових спостережень. Учасницьке спостереження – дослідник є одночасно учасником спільних практик, фіксує механізми взаємодії й соціального контролю. Морфологічний аналіз – реконструкція структури кутка (мережа дворів, вигонів, стежок, спільних

просторів). Подієва етнографія – аналіз конкретних актів співдії (мазання, скирдування, входини). Мережевий та сценарний аналіз – опис соціальної динаміки між учасниками. Урбананаліз і системне моделювання – розгляд кутка як моделі нелінійної динамічної системи, що самоорганізується. Робота спирається на такі концепції: соціальний капітал (П. Бурдьє, Р. Патнем)[34]; поліцентричне врядування (Е. Остром) [35]; коеволюція соціо-екологічних систем (F. Berkes, C. Folke)[11]; нелінійність і метаболічність урбанізму (M. Batty, A. Falkeis)[22]; локальна екоідентичність і культурна спадковість (Л. Гнесь) [17]; індикативний підхід до сталого розвитку (G. de Roo, 2000; H. Daly, 1996)[23]. Це поєднання формує методологію системного бачення села як динамічного організму, де просторові, соціальні, економічні та екологічні параметри взаємозалежні.

Мікрорівень – опис морфології кутка як елементарної одиниці поселення. Мезорівень – аналіз механізмів співдії, ритуалів і соціального контролю. Макрорівень – розгляд села як частини регіональної системи розселення (Слобожанщина). Метарівень – побудова універсальної моделі сталого поселення, придатної до нормативного планування. Методи інтерпретації та валідації в роботі були застосовані також. Тріангуляція джерел: порівняння польових спостережень, нормативної бази та теоретичних моделей. Подієва реплікація: перевірка гіпотез через повторення подій у різних селах. Рефлексивна позиційність: фіксація впливу дослідника на хід подій і зменшення ризику суб’єктивізації. Методика праці спирається на метапідхід “живої урбаністики”, що поєднує: емпіричну насиченість польових кейсів; аналітичну глибину системного мислення; концептуальне осмислення кутковості як української моделі сталого поселення, що має універсальний потенціал для майбутніх планувальних стратегій. Отже, загальна методика дослідження — це інтегрована міждисциплінарна модель, у якій польова етнографія, урбан-аналіз, системне моделювання та соціо-екологічна теорія взаємодоповнюють одне одного. Вона дозволяє не лише описати, а й відтворити у науковому форматі життєздатність українського села як самоорганізованої системи

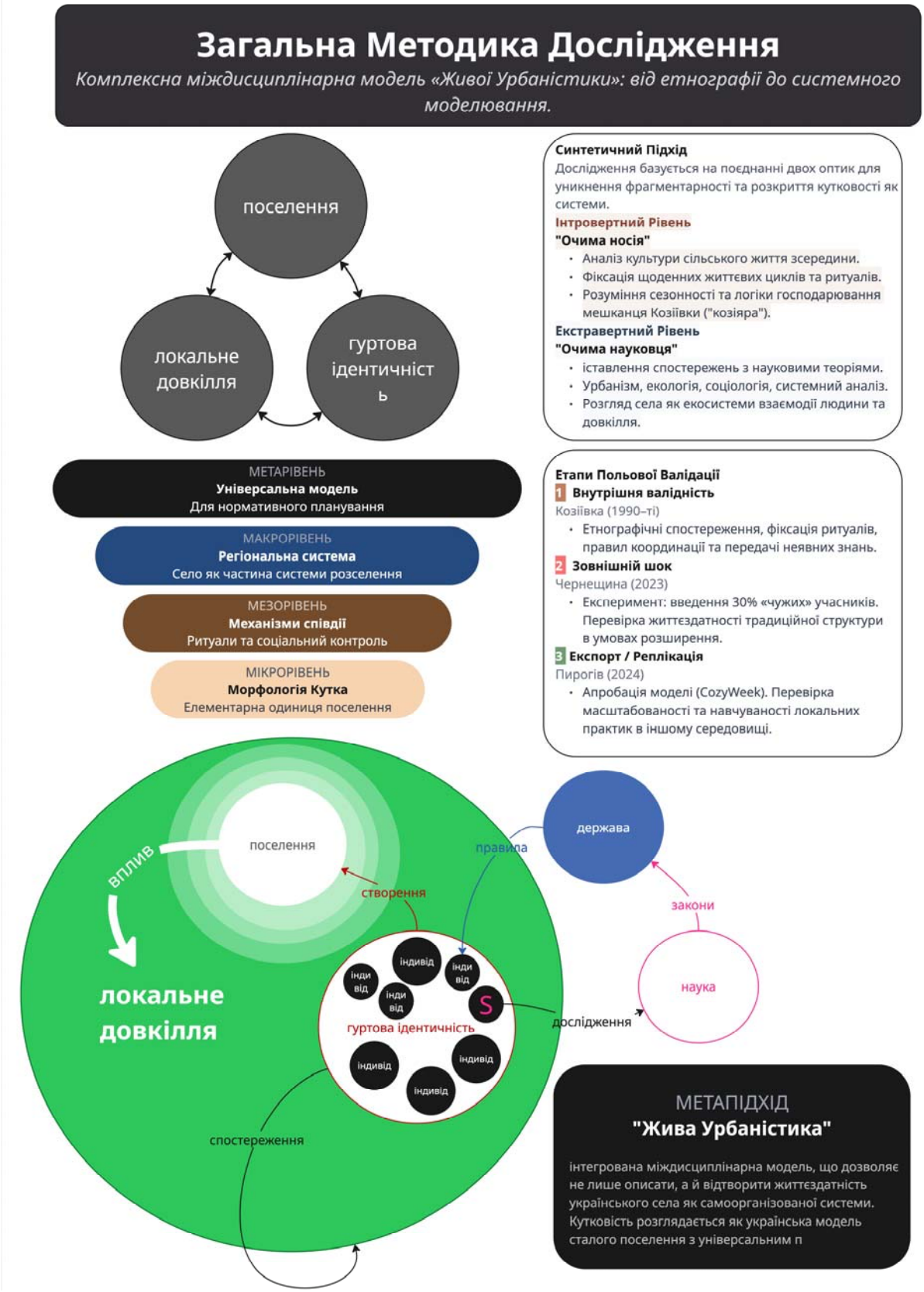

Рисунок 2.1 Загальна методика дослідження.

2.2 Ретроспективний аналіз демографічного та функціонально планувального розвитку сільських поселень

Ретроспективний аналіз демографічного стану українського селянства як пояснення сучасної депопуляції та вплив на функціонально-планувальний розвиток структур сіл доцільно починати з того, що село в доіндустріальній Європі було не «периферією» міста, а головною демографічною та виробничою підсистемою аграрної цивілізації. Висока трудомісткість землеробства при низькій оснащеності праці означала, що утримання навіть відносно невеликого масиву ріллі вимагало значної концентрації людського часу, сезонної дисципліни та розподілу робіт між домогосподарствами. В середньому на прикладі декількох сіл Краснокутщини в проміжку 18-19 століть, якщо порівняти переписи населення церковних книг та площ у власності, що зафіксовано на картах, то можна орієнтовно закладати 500 мешканців на 1000 Га, така технологічна залежність від людського ресурсу дуже довгий час гарантувала необхідну кількість населення для формування сталого самовідновлювального суспільства кожного з сіл.

У класичних моделях історичної аграрної економіки така залежність описується як структурний зв’язок між тиском населення на ресурс, технологічним рівнем та переходом до інтенсивніших форм обробітку; у цьому сенсі праця є не лише «витратою», а й організаційним механізмом стабілізації агроландшафту через відтворювані цикли догляду за ґрунтом, водою, тягловою силою і насіннєвим фондом. Концептуально цю логіку підтримує теорія аграрної інтенсифікації під демографічним тиском, пов’язана з роботою Естер Босеруп [145], яка пояснює, чому у традиційних суспільствах саме збільшення населення часто штовхає до ускладнення агротехнік, а не лише до «дефіциту» як такого. Але саме на прикладі сільських поселень України два століття передмодерної епохи можна розглядати як сталий стан кількості населення, що свідчить про додаткові, інші чинники саморегуляції, що пов’язані міграцією надлишкового людського ресурсу до міст,

де вони були природнім підживленням, або через традицію «дачі чи заїмки» розросталося саме розселення в регіоні.

У межах такої системи взаємодію «людина-природа» коректно трактувати як функціональну форму соціоекологічної рівноваги. Селянське домогосподарство історично діяло як мікроінститут, що внутрішньо «калібрував» власні апетити під біофізичну спроможність місця: неврожай, посуха, ранні морози, хвороби худоби, деградація ґрунтів або зміна водного режиму одразу переводилися в демографічні наслідки та функціонально-планувальну структуру, як похідну від демографічної зміни - зростання смертності, падіння народжуваності, відкладені шлюби, боргові стратегії чи міграції.

Саме тому «сталість» традиційної аграрної спільноти часто є похідною від чутливості до лімітів середовища: коли домогосподарство живе «на межі», воно вимушено підтримує баланс, інакше руйнується його відтворюваність. У теоретичній перспективі, близькій до домогосподарських моделей селянської економіки, саме логіка самозбереження й відтворення, а не максимізація прибутку, пояснює специфіку рішень щодо праці, ризику, накопичення та мобільності. Ця теза давно є опорною в традиції, яку пов’язують з Олександром Чаяновим і подальшими дискусіями про «особливу раціональність» селянських господарств.

Саме залежність від місцевого ресурсу довкілля, який людина поступово навчається переробляти, надаючи йому додану вартість, формує локальний валовий продукт, що в перерозподіленні на кожного мешканця лімітує їх кількість з усвідомлено-комфортним, гідним рівнем проживання. Тому в функціонально-планувальному сенсі стабільність демографічна з природнім відтоком надлишку на неосвоєні чи міські території та повільний процес зміни технологічного розвитку формує цей період як усталення типології структур поселень.

Важливо зазначити, що в сільській свідомості саме рівень інтеграції людської діяльності в місцеві екологічні цикли, та набуття нових глибших розумінь з переробки довкілевого в валовий продукт – це єдиний напрямок розвитку який

спостерігається в цей час. Водночас історія українського селянства не зводиться до одномірного образу «суцільно закріпаченого і бідного стану». Радянська та пострадянська пам'ять часто ретроспективно уніфікувала селянство як об'єкт гніту, який нібито набув свободи лише після революційних подій XX століття, але така схема є, швидше, продуктом пізніших ідеологічних наративів і вибіркового фокусування на найжорсткіших режимах залежності. Уже ранньомодерна мозаїка українських земель - належність територій до Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Османського світу, Московії та згодом імперій - породжувала різні правові режими землекористування, неоднакову силу панщини, різну вагу громадських інститутів і відмінні траєкторії соціальної мобільності. У цій рамці «панщина» та corvée-обов'язки описуються як форма феодальної ренти, тобто експлуатації робочого часу селянина на користь власника землі, що була типовою для аграрної Європи ранньомодерної доби; ключовим є те, що її інтенсивність і форми варіювалися між регіонами залежно від дефіциту робочої сили та структури землеволодіння. Саме така неоднорідність, зокрема сильніша залежність на Правобережжі й відносно м'якші режими у зонах пізнішої колонізації та прикордоння, послідовно фіксується в узагальнювальних енциклопедичних описах українського села як інституції і простору.

Саме така мозаїка урізноманітнення сільських практик в різних соціально-політичних впливах дозволяє стверджувати, що межі даного дослідження Наддніпрянської та Слобідської України не розкривають увесь спектр характерності для сільських структур поселень, але дає базове усвідомлення їх практичної відмінності від міського типу. Дискусія про corvée і серфство на теренах сільських поселень важлива як ключ до розуміння того, чому українська сільська спільнота історично формувалася в напрузі між режимами примусу і режимами автономного хазяйнування. Серфство, на відміну від рабства, у класичному правовому сенсі передбачало наявність домогосподарства та користування землею за умови повинностей і обмеження мобільності; однак у пізніх імперських

практиках різниця між «людиною з обмеженими правами» і «майже річчю» часто ставала номінальною, це найяскравіше розкрилося в завершальній фазі Російської Імперії.

Для українських земель принциповим є асинхронне зняття серфських режимів: у межах Австрійської імперії скасування залежності 1848 року створило іншу соціально-економічну стартову позицію для Галичини, Буковини й Закарпаття, тоді як у Російській імперії реформа 1861 року [146] юридично звільнила селян, але одночасно відтворила малоземелля і фінансовий тиск через викупні платежі та обмеження доступу до ресурсів. У підсумку «формальна свобода» не означала автоматичного доступу до модерного ринку праці або до капіталу, а в умовах швидкого приросту населення спричинила класичний феномен аграрного перенаселення, який у різних частинах України реалізувався через хвилі міграції, геноцид, перетворення сіл на концтабори.

Процеси міграції особливо виразні на західноукраїнських землях кінця XIX — початку XX століття, де поєднання дрібноземелля, демографічного зростання та слабкої індустріальної альтернативи спричинило масову еміграцію до Північної і Південної Америки. Важливо, що ця еміграція була механізмом демографічної адаптації, який зменшував тиск на локальну ресурсну базу і дозволяв частині домогосподарств стабілізуватися. Для реконструкції соціальних уявлень про ці рухи цінними є тексти періодики того часу: українськомовні газети на кшталт «Руслану» чи інших видань фіксували риторику «кращого життя», практичні поради для переселенців, страхи і надії, тобто те, як самі сільські спільноти інтерпретували власну мобільність. В статті Андрія Кліша та Назара Сиротюка [147], що працюють з такими джерелами, показують, що еміграція входила в повсякденний горизонт планування як прагматична стратегія домогосподарства.

Паралельно освітні та музейні інституції у новітніх публічних матеріалах [148] узагальнюють ці хвилі як частину модерного міграційного досвіду українців,

наголошуючи на структурних причинах - аграрному перенаселенні та нерівності доступу до землі й доходів.

Приклад «внутрішньо-української міграції» і створення Слобожанщини, де люди реплікували функціонально-планувальні структури з невіддільним перенесенням культури формування, найменування, застосування кутків є достатньою причиною розглядати подальше дослідження кутків в місцях компактного проживання українців закордоном – Канада, Аргентина, Зелений Клин.

На Наддніпрянщині початку XX століття імперською відповіддю на аграрне перенаселення, соціально-економічну ситуацію та світовий тренд на еміграцію з освоєння нових малозаселених територій з явним економічним зиском для приймаючих країн стала Столипінська аграрна реформа [149], що намагалася з однієї сторони перетворити колективну власність в приватну, аби стимулювати ефективність через індивідуалізацію землеволодіння, з іншої - спрямовуючи переселенські потоки на малозаселені території імперії. У порівняльній перспективі важливо бачити, що «колонізація» як інструмент розв’язання аграрного перенаселення була загальносвітовим трендом, але її соціальні наслідки радикально різнилися залежно від правового режиму: де переселення поєднувалося з гарантіями приватної власності, свободи пересування та можливостями соціальної мобільності, воно ставало каналом модернізації; де ж переселення відбувалося в умовах політичної несвободи, воно частіше виконувало функцію імперського демографічного менеджменту.

Окремим українським випадком демографічного менеджменту в ранньомодерний час була колонізація територій, які орпісля матимуть назву Слобожанщина, що активізувалася у XVII столітті під тиском воєн, прикордонної нестабільності та міграційних хвиль з Правобережжя. В дослідженнях Володимира Маслійчука [150] цей процес описується як заселення територій через систему слобзд - поселень із пільгами (податковими та повинніснми) на певний період, які

мали стимулювати притік людей і створення оборонно-господарського поясу. Така політика, хоч і була імперськи інструментальною, історично закріплювала в регіоні уявлення про «свободу як контракт», де право на землю й господарювання пов'язувалося з переселенням і службовою лояльністю, а не з безумовною залежністю.

У сучасній історіографії [151] Слобожанщини наголошується, що саме міграційність, прикордонний статус та інституційні пільги формували специфічну соціальну тканину регіону – люди що розуміють чому і для чого вони мігрують, люди що усвідомлено рухаються за елементами обіцяної свободи господарювання. В цей період на території Слобожанщини постають такі функціонально-планувальні структури, як куткова схема. Вона є послідовно-зкопійованою з традиції формування сільських громад Середнього Подніпров'я та Поділля – основні терени звідкіля була головна міграційна хвиля. В даному випадку важливим є дослідження краєзнавчих карт сел Козіївка, що на Харківщині, та села Козіївка, що на Київщині. Як виявилося назви кутків, особливих ландшафтних форм, річок, ба більше самоназву «козіяри» люди з «київської Козіївки в XVII ст. перенесли з собою при гуртовому переселені на територію майбутньої Слобожанщини. Цей випадок підкреслює значущість куткової структури для українців при створенні чи відтворенні нових поселень, навіть на зовсім інших територіях та ареалах. В функціонально-планувальному відношенні приклад Слобожанщини є наявним з доступних для дослідження в межах України прикладом реплікації поселення зі збереженням не тільки логіки та принципу поселення, але й вже набутого нашарування.

Можна стверджувати що саме цей приклад є аргументом невіддільності для носіїв практики створення поселення урбаністичних знань від знань культури. На цьому тлі особливо показовою є теза про міфологему «виключно знедоленого селянства», яка не витримує зіставлення з мікроісторичними реконструкціями повсякденності. Праці, що популяризують ранньомодерні українські «соціальні

світи» через судові справи, приватні конфлікти, практики честі і гідності, демонструють, що навіть у межах нерівних режимів селяни й дрібні господарі були активними суб'єктами права, репутації, економічних стратегій та локальної політики. Саме тому коректніше говорити не про «один стан», а про спектр селянських позицій і режимів залежності, які змінювалися в часі й просторі.

Як популярний синтез такого підходу в сучасному українському інтелектуальному середовищі часто згадується книжка Наталії Старченко «Українські світи Речі Посполитої» [68], що підкреслює множинність соціальних ролей і практик суб'єктності в українському суспільстві ранньомодерної доби.

Перехід до другої половини XIX - початку XX століття вимагає врахування демографічного переходу як макропроцесу. Для українських земель характерним було тривале домінування сільського населення в структурі країни: оцінки, виконані на основі статистичних реконструкцій Рудницького [152], вказують, що на початку XX століття переважна більшість населення жила в сільських поселеннях; зокрема наводиться величина близько 80,7% сільського населення у 1913 році. Це індикатор того, що індустріалізаційна альтернатива була запізнілою і нерівномірною в порівнянні з країнами Заходу, а отже демографічний надлишок довше «утримувався» в аграрному секторі - через дрібне господарство, сезонні заробітки.

Після 1917 року все суттєво видозмінюється, коли совєцький проект модернізації здійснює насильницьке перепроектування аграрного устрою, а разом з ним проводить декілька експериментів з намагання реформувати структуру українського сільського поселення. Колективізація кінця 1920-х - початку 1930-х років була зміною правового режиму власності, мотивацій і механізмів розподілу. Її центральною рисою стало вилучення в селян земельних і майнових ресурсів, примусовий перехід до колективних форм господарювання та встановлення директивних планів розвитку, що підривало домогосподарську автономію, як основу відтворення. В основі радянського підходу спостерігається перейняття

практики серфства часів російської імперії, де кожне домогосподарство мало обмеження в індивідуальному господарюванні, і обов'язкова повинність безкоштовно чи з символічною винагородою відпрацювати колгоспі. У дослідженнях, що аналізують зв'язок колективізації та голоду, показано, що комбінація примусових хлібозаготівель, каральних практик і руйнування стимулів виробництва була ключовим механізмом катастрофи 1932–1933 років. Демографічні оцінки втрат від голоду базуються на реконструкції надсмертності та дефіциту народжень; серед класичних робіт, що обґрунтовують масштаб демографічного провалу, часто цитуються розрахунки, виконані на матеріалах цивільної реєстрації та переписів, які демонструють різке «провалля» в динаміці населення України саме в ці роки.

В функціонально-планувальному аспекті цей час характеризується стагнацією та руїною під впливом критичних та катастрофічних подій. В сільських поселеннях знелюднюються цілі кластери (кутки), в частині сіл соціально-демографічна картина змінюється частково або докорінно. Паралельно відбувається примусове заселення спустілих частин сіл прийшлим населенням з іншою побутовою культурою. Доприкладу із задокументованого відомо, що за секретною постановою Ради народних комісарів СРСР №2318 від 25 жовтня 1933 р. «Про переселення на Україну 21 000 сімей колгоспників» [153] і доданого до неї плану розселення переселенців по областях УСРР. У викладі Національної асоціації дослідників Голодомору-геноциду українців (з посиланням на Державний архів РФ: ГА РФ, ф. Р-5446, оп. 1в, спр./д. 80, арк. 169–171) документ фіксує не загальні наміри, а адміністративно-розпорядчу квоту: 3 500 господарств — у Донецьку область із Іванівської області РСФРР; 6 500 — у Дніпропетровську із Західної області РСФРР; 4 500 — у Харківську з Центрально-Чорноземної області РСФРР; 6 500 — в Одеську (4 500 з БСРР і 2 000 з Горьковського краю РСФРР). Важливість цього рішення полягає у двох пов'язаних рівнях. По-перше, юрисдикційно воно демонструє, що після піку голоду 1932–1933 рр. питання

людності в українському селі розглядалося не як локальна проблема окремих районів, а як завдання союзного уряду з інструментарієм Всесоюзного переселенського комітету при РНК СРСР (тобто як управлінська операція міжреспубліканського масштабу). По-друге – саме цей спосіб впливу на культуру сільського способу світогляду, був спрямований не скільки на функціонально-планувальну структуру, як на знищення одного з основ структур поселення – усвідомлення прямої залежності структури села від приватної ініціативи та суспільно-родинної відповідальності за вклад в її розбудову.

Після Голодомору кутковість в логіці сприйняття населенням масово втрачає свою уособленість з конкретними персоналіями та символом їх вкладу в розбудову села. На прикладі села Козіївка під час експедиці було з’ясовано, що повністю заморено голодом мешканців кутка Нова Одеса. А в село опісля завезено коло 100 сімей з росії (Іванівська та Курська обл). Але за свідченнями сучасних мешканців, зі ста родин в селі за наступні 20 років залишилося жити (інтегрувалося в місцеву громаду) лише 3 родини – Бондаренки, Грамоліни, Грачьови. Інші родини виїхали. Зі свідчень місцевих новоприбулі родини не були приспособлені жити в селі, не мали відповідних навичок та вмінь, шоб набути хазяйновитості.

В функціонально-планувальному сенсі цей історичний приклад постає аргументом невіддільності способу розселення від культурно-побутової основи суспільства. А урбаністичні структури українських сіл з цього огляду постають похідною від самої культури суспільства. Важливо також зазначити що відбувалося в цей радянський період з такими частинами сільського типу розселення, як хутір. У радянській правовій системі не існувало єдиного закону, який би прямо проголошував ліквідацію хутірського типу розселення або примусове приєднання хуторів до сіл. Натомість відбувався системний демонтаж хутірської мережі навколо сіл, як його невідємної історичносформованої частини, чи навіть способу освоєння наступних природніх ресурсів. Демонтаж був результатом сукупної дії політико-ідеологічних, адміністративних і земельно-правових рішень,

реалізованих у контексті суцільної колективізації сільського господарства наприкінці 1920-х - на початку 1930-х років у межах СРСР.

Поворотним моментом стала політика суцільної колективізації, закріплена постановами ЦК ВКП(б) 1929–1930 років, зокрема рішенням «Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву» від 5 січня 1930 року. У цих документах індивідуальне селянське господарство розглядалося як економічно неефективна та соціально небезпечна форма, що суперечить колгоспній моделі. Хутір, як просторове втілення індивідуального землекористування, автоматично потрапляв у категорію небажаних форм поселення. Це створювало нормативне підґрунтя для його ліквідації без прямого формального заборонного акту. Подальше правове й адміністративне тиснення було посилене постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року «Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». У практиці її реалізації хутірські господарства часто ототожнювалися з «куркульськими» або «напівкуркульськими», незалежно від реального майнового стану. Це призводило до конфіскації майна, виселення мешканців або їх примусового переселення до укрупнених сільських населених пунктів. Як показують дослідження С. Кульчицького [2] та В. Марочка [154], хутір у радянській аграрній політиці сприймався не лише як економічна одиниця, а як соціальна аномалія, що ускладнювала ідеологічний і адміністративний контроль над селянством. Важливу роль у ліквідації хуторів відігравали рішення Наркомзему УСРР та місцевих виконавчих комітетів, спрямовані на «раціоналізацію землекористування» і «впорядкування сітки населених пунктів». У 1930-х роках хутори масово знімалися з державного обліку як окремі поселення, їхні території включалися до складу колгоспних земель, а населення приписувалося до найближчих сіл. Формальним обґрунтуванням таких дій слугувала необхідність забезпечення доступу до шкіл, медичних пунктів, клубів та інших об’єктів соціальної інфраструктури, проте в реальності йшлося про концентрацію

населення з метою спрощення управління, обліку трудових ресурсів і виконання хлібозаготівельних планів. Запровадження паспортної системи постановою ЦВК і РНК СРСР від 27 грудня 1932 року [155] додатково закріпило правову нежиттєздатність хутірського способу життя. Селяни, які не отримували паспортів і були прикріплені до колгоспів, втрачали можливість легального пересування та вибору місця проживання. Хутори, що не мали адміністративного статусу й базової інфраструктури, фактично опинялися поза правовим полем, що стимулювало їх остаточне зникнення. У підсумку хутірська система в Україні була ліквідована не через один спеціальний закон, а внаслідок комплексної державної політики, яка поєднувала ідеологічні установки, репресивні механізми та адміністративно-територіальне перекроювання простору.

У дослідженні радянської національної політики Тері Мартин показує суперечність між формальним створенням національних територій та фактичною концентрацією політичних й економічних рішень у союзному центрі [156]. У випадку українського села ця централізаційна логіка поєдналася із колективізацією, розкуркуленням і примусовим переселенням, наслідком яких стало руйнування історично сформованої хутірської системи розселення.

Післявоєнний період накопичував довгострокові структурні деформації: зміни вікової піраміди, розриви в передачі господарських навичок, зниження капіталізації домогосподарств і перетворення виживання на центральний режим повсякденності. У цьому контексті важливою є не тільки демографія як рахунок людей, а й демографія як структура поколінь: коли село втрачає прошарки молоді або чоловіків призовного віку, воно втрачає функції соціального відтворення - від шлюбу і народження до локального лідерства. Що ще однією хвилею впливу підрублювало основу індивідуально відповідальності за результат в розбудові і формування поселення. Совєцька система закріплювала залежність селян не лише через економіку колгоспів, а й через контроль мобільності. Після введення внутрішньої паспортної системи в СРСР у 1930-х роках сільське населення

тривалий час залишалося непаспортизованим і свободи переміщення, що фактично утворювало «адміністративну прив'язаність» до місця проживання. Дослідження внутрішнього паспортного режиму [157, 158] показують, що селяни і колгоспники безпосередньо не отримали рівного доступу до паспортів, отже і вільного переміщення, аж до 1970-х років. Окремо підкреслюється, що прописка були інструментом управління міграційними потоками та доступом до благ. Внаслідок цього демографічна динаміка сіл у значній мірі «підтримувалася» не природним балансом між потребою праці й ресурсною спроможністю території, а адміністративними бар'єрами виходу, що частково пояснює феномен штучно утримуваної чисельності населення в багатьох селах у середині XX століття і різке прискорення відтоку після послаблення обмежень.

Економічна тканина колгоспного села додатково формувала довгострокову бідність через специфічні механізми обліку праці, розподілу і стимулів. Система трудоднів - одиниць обліку праці в колгоспах, коли оплата могла здійснюватися натурою або мізерними виплатами за підсумками року - підривала можливість домогосподарства накопичувати і планувати, а також зменшувала прозорість зв'язку між зусиллям і результатом. У поєднанні з обмеженнями легального збуту, плановими заготівлями та ідеологічною девальвацією приватної ініціативи це створювало режим, у якому частина благ вироблялася, але механізми перетворення праці на якість життя залишалися дефектними.

Саме тому практики виживання концентрувалися в «паралельній» сфері особистих підсобних господарств, що фактично компенсували дефіцит офіційної системи й водночас збільшували навантаження ручної праці. В цю повоєнну добу спостерігаються процеси в соціально-планувальному розвитку сільських поселень, як ущільнення поселення. Традиційно-куткова система в собі передбачала згустково-розосереджену структуру, де сукупно розташовані двори формували собою вигін, а відстань від кутка до кутка диктувалася межами приватної власності господарств сусідніх кутків і варіювалася від 100 до 500 метрів, якщо візуально

вимірювати між будівлями сусідніх кутків. Саме ці проміжки стали ресурсом для ущільнення і за пів століття до прикладу село Козіївка зі стабільних двох століть 2500 населення збільшилося до 6000. Села розпочинають набувати вигляду ущільненої приміської садибної забудови, з характерним малоземеллям, та неможливістю масштабувати господарство при садибі до комфортного рівня самозабезпечення. Тут щільність постає однією з умов боротьби з одноосібництвом, а сам експеримент радянської влади ставить за ціль перетворити куткову горизонтально-орієнтовану структуру в житловий «спальний» масив приватної забудови з централізованим місцем прикладання праці (колгоспу, як фабрики з виробництва продукції).

Але збільшена щільність населення на той самий валовий продукт з довкілля перетворює дану добу (50-70-хх років ХХ ст.) в період масштабної бідності населення. Після 1950-х років радянська модернізація створює новий парадокс. З одного боку, індустріалізація та урбанізація об'єктивно скорочують потребу в сільській робочій силі, оскільки механізація й укрупнення виробництва зменшують трудомісткість на одиницю площі. З іншого боку, адміністративні бар'єри мобільності та логіка колгоспної організації утримують значну частину населення в селах, формуючи демографічний «надлишок» щодо реальної потреби агровиробництва.

Коли ж можливості мобільності розширюються, виникає ефект «відкладеної реакції»: відтік стає масовим і швидким, бо зсув накопичувався десятиліттями, а економічний стан був значно нижчий за пропонований при заводах та фабриках в містах. Така інтерпретація узгоджується з ширшими дослідженнями [159] урбанізаційних процесів в Україні , які аналізують нерівномірність міграцій, інституційні рамки та політики просторової концентрації.

У пізньорадянський період додається політика, що в документах і практиках проявлялася як поділ сіл на «перспективні» та «неперспективні» з концентрацією інвестицій у вибраних опорних пунктах. Матеріал проєкту Євгена Нікіфорова [143]

фіксує радянську експеримент модернізації села як адміністративно-керовану трансформацію, де архітектурно-планувальні рішення підпорядковувалися ідеологічній установці стирання відмінностей між містом і селом та прагненню уніфікувати спосіб життя через інфраструктуру культурно-побутового типу. Показовим є сама лексика епохи, в якій «селище міського типу» виступало не описовою категорією, а нормативним горизонтом розвитку: міське життя мислилося як еталон «хорошого» й технологічно забезпеченого добробуту, а сільські простори — як середовище, що має бути підтягнуте до цього стандарту через планування й будівництво соціальної інфраструктури. У дослідженні Нікіфорова підкреслено, що 1961 року програма перетворення колгоспних сіл у населені пункти «міського типу» отримала загальнодержавний масштаб, а вирівнювання соціально-побутових умов між містом і селом декларували як досяжну мету вже до початку 1980-х.

На рівні регіональних партійних структур ця програма деталізувалася через плани інтенсивного зведення «культурних» і спортивних об’єктів, однак фактичне виконання виявляло розрив між директивним плануванням і ресурсною спроможністю колгоспів: наприклад у Черкаській області за короткий період реалізували лише малу частку запланованого будівництва, а проект з реконструкції села Козіївка в Харківській області передбачав будівництво розбудову нового центру з будинком культури, школою, дитсадком, критим басейном, стадіоном, житловими багатоквартирними будинками. Саме для цього було знесено центральний храм села та старе козацьке кладовище перетворене на спортивні майданчики.

У ширшому контексті радянської територіальної політики така невідповідність між нормою та можливістю була системною: «комплексність» часто залишалася декларацією, тоді як реально домінувало відомче, секторальне планування і концентрація інвестицій у вибраних центрах. Ключовий поворот, важливий і для демографії, і для функціонально-планувальної структури сільської

мережі, датується серединою 1960-х. Коли стало очевидно, що ресурсів на «перетворення всіх сіл» не вистачає, партійні інституції, не відмовляючись від риторики модернізації, змістили фокус на селективний розвиток і запровадили розподіл на «перспективні» та «неперспективні» поселення. Цей розподіл у джерелі показано не як нейтральну типологію, а як інструмент управління розселенням: «перспективність» визначалася набором критеріїв, де демографічний поріг поєднувався з виробничою функцією і транспортно-адміністративною включеністю (зв'язок із райцентром, наявність промислових об'єктів тощо), а також з природно-ландшафтними й «культурними» чинниками. Понад 500 осіб для «сприятливих умов» та 200–500 - для «задовільних». Фактично задавали мінімальний масштаб «життєздатності» поселення в логіці радянського планування, тоді як інші села визначали як «неперспективні» та орієнтували на розселення.

У порівняльних дослідженнях радянської просторової політики в роботі Людмили Гнесь [160] ця логіка описується як ієрархізація мережі розселення з концентрацією нового будівництва в «перспективних» пунктах, обмеженням розвитку «тимчасово збережених» і забороною нового будівництва в тих, що підлягали ліквідації. Наводилися кількісні орієнтири цієї політики для України: розселення «неперспективних» мало завершитися до 1968 року; до «перспективних» зарахували 18 846 сіл за загальної кількості 31 077 (станом на 1975 рік); до 1977 року були готові проєкти комплексної забудови для 15 784 із них, і над цим працювали понад 30 проєктних організацій. Ці цифри суттєві, бо показують масштаб інституційного втручання у планувальну структуру сільської мережі: йшлося не про поодинокі генплани, а про масове проєктування «комплексної забудови» як стандарту. Окремим продуктом цієї політики стали «експериментально-показові» (зразкові) села, пов'язані з партійною постановою 1964 року, яка одночасно запускала переселення з «неперспективних» пунктів і створення демонстраційних поселень. У 1966–1970 роках завершили 15 таких сіл,

до 1975-го їх стало близько 30, загалом запланували й завершили 41 об’єкт. У наукових реконструкціях «першої хвилі» експериментально-показового будівництва ці дані повторюються як базові маркери етапу та вказують на поєднання ідеологічної демонстрації «благополуччя» з тестуванням нових типів планувальних і житлових рішень у сільському середовищі.

Що саме змінювалося у функціонально-планувальній структурі села в цій парадигмі, можна описати як перехід від поліцентричної та садибно-господарської логіки традиційного сільського розселення до «центрованого» селищного каркаса, де ключову роль відігравав громадський центр і система нормативних закладів обслуговування. Наголошено, що на відміну від міського «типового будівництва» проєкти зразкових сіл мали враховувати локальну специфіку аж до деталей природних умов і організації побуту, однак одночасно за показовими композиціями й «одержимістю ландшафтом» часто приховувалася незацікавленість у потребах реальних людей, які після переїзду мусили обживати нові поселення, інколи власним коштом.

Це важливе уточнення: навіть коли планування декларувало «пристосування до місця», соціальна ціна переселення та розрив із звичними господарськими практиками ставали структурним побічним ефектом політики концентрації. Польові й аналітичні праці з архітектурного боку деталізують, яким був «морфотип» такого села. Зокрема, у дослідженні Л. Гнесь показано композиційний принцип сельбищної зони, що організується навколо центральної осі-бульвару та великої центральної площі; площа формується периметром громадських будівель (школа, будинок культури, торговий центр, пошта, заклади харчування і побуту, правління господарства), а житлова забудова комбінує «міський» багатоквартирний будинок для спеціалістів із блокованим житлом і мінімізованими присадибними ділянками. У цьому ж дослідженні наголошено, що типові «міські» квартири й скорочена номенклатура господарських приміщень вступали в конфлікт із необхідністю підсобного господарства, що в реальній еволюції поселень часто

породжувало стихійні добудови й неформальні господарські структури як спосіб компенсувати невраховані потреби. Таким чином, функціонально-планувальна структура зразкового села була одночасно інструментом дисциплінування (через нормування побуту, праці й сервісів) і джерелом постійної «самокорекції» мешканцями, коли нормативна модель не відтворювала реальні життєві цикли домогосподарства.

Демографічні наслідки описано в джерелах як взаємодію трьох процесів: адміністративного «стиснення» мережі поселень, прискореної урбанізації та структурного старіння сільського населення. Демографічний вимір вшитий у критерії «перспективності» (насамперед пороги чисельності) та у сам механізм розселення «неперспективних» сіл, що перерозподіляв населення в «опорні» пункти. Архітектурно-містобудівні дослідження додають до цього пряму оцінку скорочення дрібних форм розселення: унаслідок укрупнення в 1960-х роках кількість хуторів в Україні, за наведеними в науковій літературі даними, різко зменшилася, що трактують як прояв форсованої концентрації населення та «стиснення» поселенської мережі. Географічні демографічні студії фіксують, що саме радянська політика укрупнення та визнання малих сіл «неперспективними» супроводжувалася позбавленням фінансування, адміністративним «приписуванням» дрібних поселень до більших і примусовими переселеннями, що стимулювало масовий відтік сільського населення до міст і деформувало вікову структуру села через вибуття молодших когорт. Важливим є також висновок про часову локалізацію демографічного зламу: зіставлення даних про сільське населення України в 1970, 1979 і 1989 роках у згаданому дослідженні інтерпретується як період особливо стрімкого скорочення сільського населення, що закріплює довготривалу траєкторію депопуляції.

Узагальнюючи наведене, можна стверджувати, що в 1960–1980-х роках радянська політика щодо села в Україні діяла як механізм просторового перерозподілу населення і функцій через «централізацію» мережі поселень.

Демографічно вона підсилювала урбанізацію не лише природним тяжінням до міських ринків праці, а й адміністративним «вимиканням» дрібних поселень із інвестиційного та сервісного контурів, що провокувало міграції, старіння та зростання частки поселень із деградацією соціальної інфраструктури. На рівні функціонально-планувальної структури це означало формування опорних «перспективних» сіл із нормативним громадським центром, концентрацією закладів обслуговування та експериментами з «міськими» типами житла і квартальної організації, що часто вступали в конфлікт із господарським укладом і породжували неформальні адаптації простору. Описаний період слід розуміти не як еволюційне «покращення» села, а як інституційно керований експеримент над поселенською мережею, де архітектура й планування стали інструментами соціальної інженерії, а демографічна динаміка — одним із головних індикаторів ціни такої трансформації.

До характерних змін цього періоду варто вказати першочергову боротьбу з класовим сільським одноосібництвом, що спочатку вилилося з знищенні хуторів, а потім і «неперспективних сіл», але з цим також була порушена природньо-сформована структура розселення комфортного способу взаємодії з довкіллям шляхом різних способів ведення господарства, що в додачу до спроби перетворити село в СМТ. І процеси зворотної народної адаптації квартир під потреби ведення господарювання створювало викривлений дискомфортний побут, коли в квартирі комбінувалися потреби заготівлі їжі для господарства, комірчини при квартальній багатоквартирній забудові адаптувалися під тримання худоби, а одна родина в селі мала по три чотири розосереджені ділянки землі для сінозаготівлі, вирощування продукції, тощо. Весь цей комплекс експерименту призвів в сумі до падіння рівня умов проживання та комфорту побуту, що призведе в 90-х роках до ще більшого відтоку населення вже з «перспективний сіл».

Пострадянська трансформація переводить українське село в нову фазу, де ключовим стає конфлікт між виробничою ефективністю аграрного сектору і

соціальною повнотою поселення. Що розкривається в роботі В. Нагірної та Л. Руденко [161].

Демонтаж колгоспної системи означав руйнування інституцій, які через примусовий характер забезпечували зайнятість і певну організаційну «зчепленість» території. У 1990-200-х роках в міру технологічного прогресу в агровиробництві потреба в масовій робочій силі скорочувалася ще сильніше. Паралельно зростали процеси укрупнення землекористування і концентрації контролю над угіддями у великих компаній, що часто описується в оглядах як рух до моделі великих агровиробників з потужною технікою та фінансовими ресурсами. На рівні демографії це означає, що землеробство перестає бути «демографічною машиною» села: воно може зростати у валових показниках, не створюючи достатньо ролей і робочих місць для відтворення локальної соціальної тканини. Похідним ефектом є монокультуризація економіки та ландшафту, скорочення дрібного сервісу, ремесла й місцевих ланцюгів доданої вартості, що традиційно підтримували багатопрофільність сільського життя.

Вперше за всю історію свого існування, саме з кінця 1990-х років українські села і сільські структури поселень стикнулися з екзистенційною кризою загального характеру. Аграрний сектор економіки, як цивілізаційний осередок становлення сільського способу життя більше не потребує тієї кількості людей, що гарантуватиме сталість сільського суспільства. Ба більше технологічно навіть постійне проживання людей в зоні аграрного виробництва вже не є обов’язковим і за відсутності соціальних зобов’язань, фермерство з кінця 90-х років радше б перейшло на сезонне залучення робітників вахтовим способом. Саме цей виклик стоїть останні 30 років на кону існування сільських поселень, як таких. А роботи з демографії Елли Лібанової [162], присвячені новітній Україні, фіксують не лише міграційні втрати, а й режим природного скорочення сільського населення як стійку тенденцію, що посилюється старінням і дисбалансом статево-вікової структури, через втрату залученості працездатного населення до агровиробництва.

З цього моменту з’являється поняття сучасної депопуляції як явища, що не зводиться до «від’їзду молоді». Депопуляція є результатом одночасної роботи кількох механізмів: негативного природного приросту через старіння та низьку народжуваність, чистих міграційних втрат, інфраструктурного згортання та зростання побутових транзакційних витрат. Коли закривається школа або амбулаторія, зникає регулярний транспорт або деградує дорога, відбувається не лише «погіршення умов», а й структурна зміна параметрів життя: час і гроші, необхідні для доступу до базових благ, зростають, і домогосподарство раціонально обирає вихід із території.

Коли ж це накладається на зменшення локальної зайнятості, село переходить у режим «території проживання при зовнішньому центрі доходів і сервісів», де значна частина життєвих функцій винесена за межі поселення.

Інституційною відповіддю держави на кризу місцевої спроможності села стала реформа децентралізації [163], яка стартувала у 2014 році з ухвалення Концепції реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади. У нормативній логіці реформа відкриває спектр можливостей для вибудови громадою своєї спроможні, посилена пряма субсидіарність та забезпечення, а не через вертикаль відомчого управління. У міжнародних оглядах децентралізація України описується як одна з наймасштабніших інституційних трансформацій у регіоні, що змінила бюджетну архітектуру та методи планування на місцевому рівні, але водночас діє в умовах сильних демографічних трендів і строкатої економічної бази територій.

З позиції ретроспективного аналізу важливо підкреслити межі інституційної реформи щодо демографічної динаміки. Децентралізація може покращувати управлінські та фінансові можливості громад, стимулювати проєктний розвиток, інфраструктурні інвестиції та локальні економічні ініціативи, але вона не скасовує фундаментальних зрушень у технологіях агровиробництва та загальній мобільності населення. Тому питання життєздатності села в сучасних умовах зміщується від

«чи є робота в колгоспі» до «чи здатне поселення відтворювати соціальну тканину в умовах малої чисельності», тобто чи існує критична маса людей, ролей, інститутів і культурних практик, які підтримують повсякденність без надмірної залежності від зовнішніх центрів.

Якщо проаналізувати весь шлях сільських поселень від домодерного часу до сьогодні, то за всю історію існування сільських громад саме реформа децентралізації вперше надає сільській громаді суб'єктності, і пропонує громадам самотужки визначитися як вони бачать своє подальше майбутнє. І саме ретроспективний аналіз сільських поселень в Україні проводить ревізію набутого сільським суспільством, що показало свою успішність за весь період розвитку. Означує її аспекти, особливості та відмінності від міських середовищ, що дасть новопосталим громадам розуміння інструментарію, який вони вже мають на початках. Аби застосувати їх та перетворити на базис свого майбутнього розвитку.

У цій логіці концепції мезомасштабної самоорганізації на кшталт традиційної для українських сіл кутковості можуть інтерпретуватися не як етнографічна декоративність, а як потенційна технологія зниження вартості координації, підтримки локальної ідентичності та взаємодопомоги, що прямо впливає на демографічну стійкість через рішення домогосподарств залишатися або виїжджати. Сформувати сталу пропозицію на ринку варіантів способу життя, де наразі монополізував міський стиль життя.

Додатковий шар ретроспективного аналізу становить роль публічної історії й медійних наративів у формуванні «картини селянства». Частина сучасних мас-медійних історичних публікацій, зокрема на платформах, що спеціалізуються на популяризації історії, відтворює або, навпаки, переглядає стереотипи про селянство як про суцільно пасивний і пригноблений стан, не роблячи акцент на агентності селян, на локальних інститутах честі, власності й сімейних стратегій. Важливо, що ці медійні наративи є не нейтральним «додатком» до науки, а частиною соціальної реальності: вони впливають на те, як громади осмислюють

себе, як формулюють розвиткові проєкти та як оцінюють власне минуле. Коли селянство редукується до образу «вічної бідності», сучасна депопуляція легко подається як «природний кінець»; коли ж селянство осмислюється як історичний носій автономного хазяйнування, гідності та мобільності, тоді депопуляція постає як наслідок конкретних інституційних зламів і політик, а не як «доля». З цієї точки зору символічні репрезентації, включно з візуальною культурою, мають не ілюстративне, а аналітичне значення: вони фіксують соціальну норму і статус. Наприклад образ української селянської гідності, пов’язаний із картиною Федора Кричевського «Наречена» (1910), функціонує як маркер того, що селянське життя на межі XIX–XX століть могло включати не лише бідність, а й форми достатку, приданого, статусної культури й самоповаги, що суперечить спрощеній схемі «суцільного знедолення». У науковому письмі такі приклади доречно використовувати як входи в аналіз соціальної стратифікації села, а не як доказ «все було добре»: вони допомагають показати, що селянство було неоднорідним, а демографічна поведінка та міграційні рішення суттєво залежали від статусу домогосподарства, доступу до землі, мережевих зв’язків і локальних норм.

Підсумовуючи історичну лінію, можна сказати, що українське село пройшло щонайменше три великі режими демографічної організації та функціонально-планувального розвитку (рис. 2.2).

Доіндустріальний режим тримався на високій трудомісткості землеробства, домогосподарській автономії та міграції як регуляторі надлишку. Модернізаційний режим кінця XIX — початку XX століття додав демографічний тиск, еміграцію та перші індустріальні альтернативи, але не встиг сформувати рівномірний перехід, бо був перерваний насильницькою радянською інституційною перебудовою.

Радянський режим поєднав технологічний прогрес із примусовими формами організації праці та контролем мобільності, що породило довготривале накопичення демографічного надлишку і подальший різкий відтік.

Пострадянський режим, навпаки, зняв значну частину адміністративних обмежень, але залишив село під тиском технологічного скорочення зайнятості, природного старіння та інфраструктурної нерівності, намагаючись компенсувати це через децентралізацію та нові моделі локального розвитку, де вперше за всю історію свого існування селянин отримує юридично-правову суб'єктність.

У такій рамці дослідження важливим постає питання «точки неповернення» села. Доцільно формалізувати як поріг системної життєздатності, тобто момент, коли поселення втрачає здатність одночасно відтворювати демографічний контур, інституційно-сервісний контур і контур соціокультурної кооперації.

Демографічний контур у прикладному сенсі руйнується тоді, коли частка репродуктивних і працездатних когорт падає настільки, що народжуваність стає статистично випадковою, а міграційні втрати не компенсуються навіть за оптимістичного сценарію.

Інституційно-сервісний контур зникає тоді, коли базові послуги та інфраструктури потребують зовнішнього центру настільки, що транзакційні витрати повсякденності стають неконкурентними порівняно з альтернативами.

Контур соціокультурної кооперації слабшає тоді, коли частота повторюваних практик взаємодопомоги, гуртових подій, локального лідерства й «носіїв практик» падає нижче рівня, що забезпечує самопідтримку соціальної мережі; у малих популяціях це часто проявляється як лавиноподібний ефект, коли від'їзд кількох домогосподарств непропорційно скорочує «функціональні ролі» села. Саме тому «точку неповернення» некоректно редукувати до однієї цифри загальної чисельності населення: вона є функцією структури і зв'язності.

А саме кутковість та система її побудови відповідає на питання про оптимальність розселення, її урбаністичні особливості. Завдяки цьому дослідженню кожне село може визначити свою стартову позицію на сьогодні для того щоб спланувати наступні кроки до розвитку. Створення своєї власної стратегії розвитку. Інтегрально стратегії розвитку.

01. Органічна База — Доіндустріальна доба

Теза: сільське було головною виробничою системою, а не периферією. Щільність населення диктувалася технологічним мінімумом ручної праці.

Параметр щільності

500 осіб / 1000 Га — *"Праця — механізм стабілізації демографії."*

Система саморегуляції

- ***01 Міграційний клапан:*** *Надлишок населення виходив через міста або "заїмки".*
- ***02 Куткова структура:*** *Родинно-територіальний кластер як базовий модуль.*
- ***03 Регенерація;*** *Свідома реплікація топонімів (кейс Слобожанщини вцілому та с. Козіївка: перенесення з Київщини)*

02. Адміністративний Злам — Радянський період

Фаза 1: Знищення суб'єктності (1920-50)

Голодомор Демографічна катастрофа

Ліквідація хуторів Знищення майбутніх сіл

Паспортна система Неможливість без дозволу виїжджати з села

Трудодні Примусова праця

Фаза 2: Урбаністична хиба (1960-80)

Політика поділу на "перспективні" та "неперспективні" села.
Спроба нав'язати міський спосіб життя (СМТ) без міської економіки.

- Будівництво стадіонів на місці історичних кладовищ
- Багатоквартирна забудова (конфлікт з побутом)
- Вузька спеціалізація забудови
- Ущільнення тканини села

03. Точка неповернення — 1990 — 2024+

Аграрний сектор більше не є "демографічною машиною"

Агрохолдинги потребують техніки, а не людей. Село втратило виробничу необхідність у масовій присутності населення. Депопуляція стала структурною.

Параметр щільності

30 осіб / 1000 Га — *"бажано сезонним, фахтовим способом" - запит фермера*

Анатомія Колапсу

- **D** ***ДЕМОГРАФІЧНИЙ КОНТУР*** *Народжуваність стає інституційно не підкріпленою. Неконтрольована вимиваюча міграція.*
- **I** ***ІНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТУР*** *Транзакційні витрати на доступ до послуг (школа, лікарня) перевищують вигоду проживання.*
- **S** ***СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ КОНТУР*** *Втрата "носіїв практик". Руйнування куткової модульності та взаємодопомоги.*

Стратегічний Висновок

Децентралізація (2014) вперше надала громадам сіл суб'єктність в принятті рішень розвитку. Ретроспективний аналіз доводить: кутковість — перевірена технологія побутової стійкості в розвитку сільского трибу. Майбутнє села — у створенні унікальної пропозиції способу життя на основі історичних переваг, та набутих вмінь в умовах малості населення і логістичної віддаленості від урбаністичних центрів.

Рисунок 2.2 Ретроспективний аналіз сільських поселень.

2.3 Компоненти та характерні особливості соціально-просторової структури сільського поселення

Сучасні урбаністичні підходи до просторового планування та дослідження сталого розвитку поселень значною мірою базуються на концепціях, сформованих західною містобудівною традицією, зокрема таких як *sustainable urban neighborhoods* (SUN). Проте ці моделі не враховують локальні особливості соціо просторової організації традиційних українських поселень. Одним із таких феноменів є кутковість - внутрішньо сільська структура, що базується на історично сталих осередках господарювання, родинних зв'язках, особливостях рельєфу та локального ресурсу, й водночас виконує важливу функцію у формуванні локальної ідентичності (рис. 2.3, рис 2.4).

Структура українського сільського простору формувалася століттями як результат взаємодії людини й довкілля, господарських потреб і культурних традицій. Являє собою унікальний приклад інтегрованого співіснування: тут людська діяльність вплітається в біогеоценоз, утворюючи спільну систему. Саме тому аналіз сільських просторів вимагає врахування не лише матеріальних елементів забудови чи юридично зафіксованих меж, але й нематеріальних практик, побутових уявлень і багатої термінології, що відображає способи організації життя. Українське село – це не лише поселення у вузькому сенсі, а радше жива формація, подібна до природних колоній птахів чи комах, у якій соціальні й біологічні процеси єдині.

Куток, як одиниця побутового простору, не лише зберігається в українській сільській культурі донині, але й проявляється у мікроструктурах старих міських кварталів, демонструючи свою життєздатність і адаптивність. Незважаючи на це, у науковій літературі досі відсутнє ґрунтовне осмислення цього явища як моделі сталої просторової організації. Постає потреба в розкритті природи походження кутків, їх соціальних та функціональних характеристик, а також у вивченні їх

потенціалу, як методу формування публічного простору на локальному рівні в умовах сучасного містобудування та сільського розвитку.

Порівнювати дану складову структури поселення з sustainable urban neighbourhood (SUN) можливо, але це поняття з'явилося в науці вже як реформа теорії сприйняття поселень і переосмислення американських та англійських субурбій в кінці 20-го століття на початку 21-го. [40] Натомість український шлях формування кутків пов'язаний з доіндустріальною епохою. І що найголовніше - живий до сьогодні. Так як в нематеріальній культурі селян побутує орієнтування не за адміністративним поділом, навязаний на початку 20 століття з міської усталеної форми. Зараз, якщо ви спитаєте у селянина звідкіля він в своєму селі, то часто можливо почути відповіддю “з Сергіївки” чи “зі Старого Одесу”, “зі Сміхурівки”, “з Гавронців Других” чи “з Яєшнівки”. Дане дослідження аналізує природу походження кутків та причин їхньої стійкої присутності в побутовій культурі малих поселень. Увагу приділено механізмам, завдяки яким ці просторові структури зберігаються і відтворюються упродовж тривалого часу за відсутності зовнішньої інституційної підтримки або цілеспрямованої протекції, залишаючись широко поширеними в народній практиці. Так як сільські поселення історично виступали просторовою основою для формування міст шляхом їх поступового розростання та ущільнення, елементи сільської організації простору простежуються також у структурі вуличної мережі сучасних українських міст. Це дає підстави розглядати кутковість як базовий просторово-соціальний принцип, що зберігає свою дію в різних масштабах і типах поселень.

Матеріали, представлені на ресурсі *OldMaps.dp.ua* [42], дозволяють проаналізувати просторову структуру сільських поселень у ретроспективі. На карті села Каменка 1853 року простежується кілька вигонів, що дає підстави стверджувати про існування щонайменше дев’яти локальних топонімів, за якими мешканці ідентифікують різні частини поселення. Топонімічна диференціація свідчить про функціональний, навігаційний поділ простору, та про сформовану

систему локальної ідентичності. На основі емпіричних спостережень можна стверджувати, що подібні просторово-топонімічні структури становлять спільне поле дослідження для урбаністики, антропології та культурології, оскільки репрезентують живу взаємодію просторової організації та соціокультурної самоідентифікації громади. Місто Дніпро на перших картах відразу постає ортогональною класицистичною структурою, що притаманна формам міст, і деяким селам, які примусово започаткувалися в 18 столітті, але приклад села Кам'янка, що сьогодні вже поглинуто містом Дніпро, що в 18 столітті, що й сьогодні, живе й зберігає свою куткову структуру. А отже є чинники що спонукали мешканців не цуратися даного розвитку структури села при наявному прикладі ортогонального міста поруч.

Приклад села Мурафа Краснокутської громади, Харківщина. Тут кутків незліченна кількість, що говорить за розмаїтість місцевих локальних ідентичностей в розвинутому топонімічному ряді. Це топографічний спосіб вивчати культурне різноманіття будь якого сільського населеного пункту сьогодні. Спосіб появи кутків пов'язаний з особливістю масової діяльності, самозайнятості селян конкретного села. Це може бути гутництво, рибальство, бортництво, гончарство - та в кожному з варіантів ми говоримо за особливий спосіб взаємодії людини з місцевим природним ресурсом. Розглянемо землеробство - як найпоширеніший вид діяльності селян України сьогодні.

Тож за структурою цього виду діяльності людина обирає найкомфортніший принцип взаємодії з ділянкою землі при землеробстві і в більшості випадків - це центр (точка господарювання) і радіус навколо, який комфортний для обробітку, враховуючи наявні на час застосування точки господарювання технології. У межах історії розселення на території України поява первинного осередку господарської діяльності з обмеженим і функціонально зручним радіусом обробітку та взаємодії з природним середовищем фіксується під різними термінами, зокрема хутір,

зимівник тощо. Вони є базовими просторовими елементами початкової організації поселення.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що село формується з кутка як первинної структурної одиниці поселення, тоді як він бере свій початок від хутора як найпростішої та автономної форми господарсько-просторової організації. У такому контексті постає необхідність уточнення поняття хутора як базового типу поселенської структури, що передує формуванню кутковості та визначає початкові принципи просторової, господарської й соціальної взаємодії людини з довкіллям. Згідно з енциклопедією історії України Національної Академії наук України хутір - це "вид сільського поселення, найчастіше однодвірного, де садибні та польові роботи виконувалися одноосібно чи групою споріднених або пов'язаних спільними господарськими інтересами людей. Одна з найменших одиниць у господарчій структурі або функціональний елемент організації земельної власності у багатьох країнах світу. В історіографічній думці, зокрема 19-поч.20 ст., хутір переважно протиставлявся селу як окрема садиба (індивідуальна маєтність), що розташовувалася на відокремленій ділянці землі, якою володів (чи лише користувався) певний господар (можновладець, монастир, міщанин, селянин або козак)… Хутори поширилися в Україні з 16 ст. в процесі освоєння нових земель.

У країнах Західної Європи, зокрема Німеччині, Данії, Швеції, де колонізацію неосвоєних земель здійснювало головним чином селянство, особливо активний перехід до хутірської системи відбувався наприкінці 18-на початку 19 ст. Хутори масово з'явилися в ході столипінської аграрної реформи." Отже, історично хутір визначався як традиційний вид сільського поселення, що складався з однієї або кількох родин, і був притаманною для України найменшою одиницею в адміністративно-територіальній структурі. Водночас залишається складним питання, чи самі селяни на ранніх етапах називали свою місцевість *кутком*. Найімовірніше, це поняття використовувалося не як офіційна назва, а в родовому

й побутовому сенсі — як означення місця походження, «свого кута», звідки людина родом.

Походження самого слова куток має кілька взаємопов'язаних пояснень. Воно може виводитися з архітектурно-планувальної структури традиційної української хати, де «кут» (зокрема «красний кут») мав символічне та функціональне значення, або ж із організації двору (обійстя) як просторово окресленого «кута», який мав кожен успішний господар. У цьому контексті показовим є вислів «бути з кутком», що й досі в українській культурі означає володіння приватною власністю, передусім нерухомістю. Таке сприйняття відображає доволі європейське мислення щодо самоідентифікації людини в структурі суспільства — через наявність власного простору та відповідальності за нього.

Повертаючись до принципу центру господарювання та зручного радіусу обробітку земель, можна стверджувати, що просторове формування українських поселень напряму залежало від потенціалу ландшафту. Якщо територія дозволяла формування кількох умовних «кілець обробки», центри хазяйнування тяжіли до групування, утворюючи поселення-ядра. Водночас віддалені хутори виконували роль супутніх елементів, пов'язаних із цими ядрами через господарські, соціальні та інфраструктурні зв'язки. У спрощеному вигляді структуру українського села можна описати через атомарну модель: ядро, сформоване сукупністю кутків, подібне до протонів і нейтронів, які утворюють центр атома, тоді як хутори виконують роль «електронів», що перебувають на периферії, але залишаються функціонально пов'язаними із сільською інфраструктурою та спільнотою.

Таким чином, якщо хутір не має чіткого проявлення кутковості — адже він, по суті, є одиничним центром господарювання, — то за умов групового розташування таких центрів виникає складна структура взаємозв'язків. Вона підпорядковується логіці зручного пересування, геопластиці місцевості та повсякденним практикам взаємодії. Саме в цьому випадку поняття *куток* набуває

усвідомленого значення в локальній лексиці, виконуючи функцію навігації, соціальної ідентифікації та просторового упорядкування поселення.

Враховуючи, що в кожному окремому випадку поселення формувалося у тісній відповідності до геопластики місцевості, а також залежно від способу виникнення кутка, можна стверджувати, що структури українських сільських поселень є надзвичайно різноманітними та потребують окремого типологічного дослідження. Адже бортництво й орне землеробство, рибальство й гутництво являють собою принципово різні моделі взаємодії людини з довкіллям, що безпосередньо відбивається на просторовій організації поселення. Попри цю різноманітність, можливо зафіксувати спільну закономірність: спосіб формування кутка безпосередньо пов’язаний із типом господарської діяльності як формою взаємодії з навколишнім природним середовищем. Саме тому кутки мають переважно точковий, а не лінійний характер, що є об’єднуючим фактором для більшості традиційних форм українських поселень. Така точковість формує окремі осередки — центри кутків, якими виступають вигони. У свою чергу, вигони фізично й соціально формують сільські, а згодом і міські публічні простори, у межах яких люди співвідносять себе з місцем життя, зоною відповідальності та власною присутністю в структурі поселення. Саме через ці простори відбувається усвідомлене прив’язування людини до місцевості.

Натомість лінійний принцип формування поселень, що почав масово впроваджуватися на території України з середини XVIII століття, свідомо чи підсвідомо призводить до розмивання локальної ідентичності на рівні внутрішньопоселеневих структур. У таких умовах зберігається лише загальна самоідентифікація з містом або, в кращому разі, з мікрорайоном — поселеневою одиницею, яка часто втрачає людський масштаб і стає важкою для персонального співвіднесення. Як наслідок, простір перестає сприйматися як зона власної відповідальності. Це особливо помітно у великих містах, сформованих за принципами класицистичного планування або мікрорайонної забудови XX

століття. У таких структурах складно виявити локальні суспільні гуртування, що призводить не до структурування соціуму, а до його перетворення на безформну, крупномасштабну щодо особистості масу, з якою складно вибудовувати співпрацю та досягати спільних результатів.

Отже, точковість є ключовою просторовою характеристикою поселень, сформованих за кутковим принципом. Якщо звернутися до узагальненої моделі їх структури, можна спостерігати, що серед усіх кутків у межах згуртованого поселення, з огляду на зручність транзиту, доступність, візуальну композиційну роль або достатній розмір вигону, поступово виокремлюється один домінантний куток. Його вигін набуває загальнопоселеневих функцій. У традиційних селах таким центром зазвичай виступали церква та торгова площа, тоді як у сучасних умовах ці функції переймають школа, пошта, крамниці, старостат. Таким чином, просторове домінування окремого вигону є не випадковим, а результатом внутрішньої логіки куткової організації поселення, що поєднує господарські, соціальні та символічні чинники.

Аналіз історичної динаміки розвитку окремих сільських поселень свідчить про наявність конкурентних взаємодій між кутками, у межах яких функції, притаманні просторовій центральності, можуть переміщуватися від одного кутка до іншого. Така динаміка вказує на горизонтальний характер формування сільської структури, в якій відсутній сталий ієрархічний центр, а якість та насиченість публічного простору зростає внаслідок конкурентного середовища між локальними осередками. Етнографічні джерела фіксують подібні процеси і в соціокультурних практиках. Зокрема, описується конкуренція між так званими «вулицями» — специфічними формами літньої соціалізації молоді, які функціонували як просторово-соціальні осередки, що змагалися між собою за залучення учасників. Аналогічні прояви просторової конкуренції простежуються й у ярмаркових практиках.

Так, у селі Козіївка Харківської області впродовж року відбувалося кілька ярмарків, приурочених до традиційних календарних свят, які проводилися на різних кутках, що створювало змагальність за рівень організації та привабливість торгово-розважальних подій. Попри наявність у селі одного головного храму, посвяченого святому-покровителю всього поселення, та спільного святкового дня села, на інших кутках формувалися локальні сакральні осередки у вигляді каплиць, хрестів, пам'ятних знаків і так званих «фігур». Ці об'єкти виконували релігійну та символічну функцію на рівні окремого кутка, частково відтворюючи ознаки центральності. При цьому посвята таких каплиць часто відрізнялася від титулу головного храму і могла бути пов'язана з іменем святого або шанованої постаті, значущої саме для даної локальної спільноти. Важливою характеристикою сільської традиціної структури є нашарування додаткових функцій — сакральних, торгових або соціально-комунікативних. І незалежно від рівня функціонального насичення, вигін зберігає свою первинну роль як контрольований простір для випасу молодняка та як місце повсякденного перебування і гри дітей та підлітків.

Формування населених місць історично супроводжувалося потребою безпеки. На початковому етапі, у межах хутора як первинної форми поселення, безпечний простір окреслювався огорожею, яка відмежовувала приватне подвір'я від зовнішнього, слабко контрольованого середовища. У процесі розростання одного двору та поступового відокремлення сусідніх наділів виникає потреба в спільному просторі, що не належить жодному з домогосподарств. Саме таким чином формується вигін — перший і фактично єдиний зафіксований тип публічного простору в традиційній сільській структурі. Він виступає просторовим елементом колективного користування, у межах якого поєднуються господарські, соціальні та контрольні функції, забезпечуючи базовий рівень взаємодії між домогосподарствами та локальною спільнотою.

Таким чином, принципова відмінність кутка від хутора полягає у формуванні вигону як другого типу безпечного простору після приватного подвір'я окремої

садиби. Вигін виникає як похідна від мультиплікації домогосподарств, взаємне розташування яких — зокрема орієнтація чільних фасадів і огорож — формує спільний відкритий простір. На відміну від подвір'я, що є виключно приватним простором конкретної родини, вигін виступає суспільним безпечним простором кутка, призначеним для колективного користування. У його межах зосереджуються базові елементи спільної інфраструктури, зокрема колодязі, криниці, копанки, а з часом — торговельні об'єкти та інші осередки обміну.

Водночас вигін виконує важливі соціально-комунікативні функції: саме тут відбуваються суспільно значущі події та практики спільного життя, такі як сходки, ярмарки, сезонні форми молодіжної соціалізації. Поряд із цим зберігаються і базові господарські функції, безпосередньо пов'язані з основним типом діяльності кутка, зокрема контрольований випас молодняка та інші форми колективного користування простором.

Якщо ранжувати всі простори в селі від приватних до загального використання, то куток в даному випадку в більшості своїй буде semiprivate (напів приватний), бо контроль порядку та правила порядку, які побутують на вигоні формуються місцевими мешканцями. Його центральність, як елемент загальносількського гатунку, можна віднести до публічного простору в класичному розумінні доступності користування для всіх мешканців села та приїжджих, так і присутність зовнішньосільських функцій, накшталт заїжджий двір.

Ще можливо винести в окремий тип публічних просторів таке поняття як "Шлях". По суті це дорога магістрального значення в сьогоднішньому розумінні. І особливістю шляху є, що якраз він не має жодної уособленої відповідальності за його контролем і селі. Тобто "Шлях" можна сприймати як напрямок, вектор, транзит. Що опосередковано являє собою частину села в уявленні мешканців. Соціальний контроль в селі, як його основа стабільності і прогнозованості процесів в суспільстві формується декількома факторами: фізичними розмірами - в даному випадку практично всі

Вигони будуть сформовані орієнтовно в розмірах максимально 80 м від двору до двору, що за дослідженнями датського архітектора Йена Гейла є критичною відстанню, за якої люда може розпізнати особу. [43] Розмежуванням - особливо Вигони внутрішніх кутків поселень - це практично зі всіх сторін відгороджені парканами простори. Але сама присутність паркану, навіть в мінімальному означенні - важлива складова. Так як він вказує де закінчується суспільний простір і розпочинається приватна власність.

Хоча часто сама межа буде мати формалістичне аніж фізичне значення. Кількісною характеристикою мешканців. В більшості випадків на одному куткові одночасно проживає не більше 200-300 людей. І це добре пояснюється числом Дамбара. Оцінки кількості постійних соціальних зв'язків, які людина може підтримувати. Підтримка таких зв'язків передбачає знання відмінних рис індивіда, його характеру, а також соціального стану, що вимагає значних інтелектуальних здібностей. Лежить в діапазоні від 100 до 230, найчастіше вважається рівним 150.

У морфологічній логіці українського куткового поселення стабільно відтворюються два взаємопов’язані принципи: наявність орієнтирів і меж як матеріальних та символічних елементів структурування простору, що фіксують різницю між приватним і спільним, а також градієнтність і взаємопроникнення як система плавних переходів між людським і довкілевим, культурним і природним, завдяки чому село функціонує як частина екологічного середовища. Орієнтири (лендмарки) реалізуються через візуально впізнавані точки та предмети повсякденної користі, зокрема індивідуальні ворота господ, каплиці, церкви, колодязі, водонапірні вежі, монументи, фігури, хрести зі стрічками або характерні елементи дахів; їхня виразність забезпечує орієнтування і маркування приналежності території, але при низькій ресурсоємності сільського способу життя вони залишаються самореалзації місцевих. Краї як межі відокремлюють просторові зони через паркани, чільні фасади, перелази та фасадні лінії, причому визначальною є одночасна наявність градієнтності на межі між «нічийним»

природним та приватним чи спільним і підкреслено різкої межі між приватним та спільним простором.

Розгалуженість назв огорож і способів розмежування в українській сільській культурі відображає функціональну значущість меж як інструмента організації життя й поведінкових режимів. Саме акцентована чіткість приватного та спільного в межах сільського життя підтримує виразність таких елементів публічного простору, як вигін, стежина, манівець, простець і шлях, тоді як градієнтність переходу між «чиїмось» і «нічийним» забезпечує спосіб спорідненості села з довкіллям як поступову зміну інтенсивності соціо-біологічної активності людини в ареалі її існування.

У Козіївці ця логіка простежується у локальних назвах і режимах користування віддаленими ділянками, зокрема в означенні «Штани» для далеких ланів на незручній для постійного догляду відстані, що пов’язується з тюркським bōstan як ділянкою поля чи городу «не при домі», придатною для культур, що не потребують активного догляду [44], а також у збереженні понять «заїмка» і «дача» як повсякденних назв «дальніх городів» із історичними режимами набуття або надання земель.

Наведене свідчення старожилів під час опису земель Охтирського полку 1749 року конкретизує, що нематеріальне позначення територій господарювання могло мати стійку історичну фіксацію через локальну пам’ять, топоніміку та описові межі. Отже, градієнтність межі між селом і довкіллям постає нематеріально-культурним сприйняттям території господарювання, що лишається юридично незафіксованим, і матеріально-фактичним рівнем, який переважно підлягає юридичному закріпленню. Подальше вивчення цього типу розмежування потребує комплексного підходу, що охоплює юридично-процесуальні, культурно-етнографічні, екологічні та інформаційно-технологічні аспекти, аби перевести живу побутову практику в адміністративно визначений спосіб фіксації сільського

типу існування та через це точніше описати правила й методи просторової організації, що відтворюються століттями без наукової концептуалізації.

Транспортно-пішохідна структура традиційного сільського поселення формується поступово й ієрархічно як відповідь на господарські, соціальні та комунікативні потреби, а її базовими елементами виступають стежина, манівець, простець і шлях, які разом забезпечують мобільність куткової системи. Стежина є первинним слідом регулярного пішохідного руху, що поєднує точки тяжіння та тяжіє до найкоротших або найзручніших траєкторій, узгоджених із мікрорельєфом і соціально прийнятними межами землекористування; фактично вона виникає як наслідок негласного договору про спільне користування на межі приватних ділянок. Як індикатор реальних маршрутів стежини мають потенціал фіксації та легалізації через сервітутні рішення або закріплення проходів у планувальній документації, а їх упорядкування має передбачати екологічно толерантні покриття та мінімізацію конфліктів із приватними інтересами.

У культурі сіл стежки тривалий час залишалися слабко номінованими елементами, що пов’язується з домінуванням міського способу мислення в практиках реформування сільських структур.

Манівець є альтернативною обхідною дорогою, що використовується для обходу сезонних або ситуативних перешкод, зокрема заболочення, підтоплення, замети тощо; він має вторинний характер щодо основного напрямку, але може перетворюватися на більш формалізовану дорогу за умови стабілізації й освоєння.

Простець виступає найкоротшим і функціонально найефективнішим лінійним зв’язком між ключовими «магнітами» поселення й фактично є основною внутрішньосільською дорогою постійного користування. Для манівців і просців характерний принцип змішаного руху з одночасним використанням простору пішоходами, велосипедистами, сільськогосподарською технікою й сервісним транспортом; така універсальність є адаптивною перевагою малих поселень, але

водночас виявляє напруження з чинними нормативними підходами до організації руху.

Шлях є опорним елементом транспортної структури села та магістральною лінією зв'язку із зовнішньою мережею, а його історичне трасування часто зумовлювалася торговими напрямами та рельєфом. У культурній структурі села шлях відрізняється від локальних елементів мобільності транзитним характером і сприймається як простір зниженої контрольованості порівняно з внутрішніми маршрутами; у топоніміці він набуває векторних назв за напрямком руху до зовнішніх центрів. З позицій планування доцільним є формування шляхів як дотичних до внутрішньої мережі, аби зменшувати транзитний тиск на публічні простори типу вигонів і зберігати їх соціально-екологічні функції, оскільки проходження шляху через вигін історично могло змінювати ієрархію орієнтирів і впливати на подальше означення поселення.

Сучасний стан сільських поселень характеризується демографічним спадом, урбанізаційними перетоками та вимушеною міграцією внаслідок війни Російської Федерації проти України, що спричиняє розущільнення територій, зміну землекористування та зниження інтенсивності використання традиційної інфраструктури. У цих умовах переосмислення ієрархії мобільності від стежини до шляху набуває практичної ваги як умова підтримання життєздатності малих поселень через збереження локальних, адаптивних і змішаних форм руху.

Дослідження доводить, що кутковий принцип планування призводить до формування та ущільнення локальної ідентичності, підсилення відчуття індивідуальної та гуртової відповідальності за простір.

Повернення до аналізу кутка та хутора як мінімальних одиниць планування дозволить створювати більш життєздатні стратегії розвитку сучасних територій поселень. Це базується на просторі кутка підібраного під біологічні та когнітивні (Число Дамбара) можливості людини, а також екологічної інтеграції в довкілля

градієнтним способом, базуючись на ресурсі природи і вибудовуючи свої вміння створення матеріального світу поселення на умовах природнього середовища.

Повернення до хуторів як мінімальної одиниці адміністративно-територіального поділу розглядається як спосіб об’єктивізації оцінки сучасного стану розселення та створення програм розвитку таких утворень.

Рисунок 2.3 Кутковість. Компоненти та характерні особливості поселення (початок)

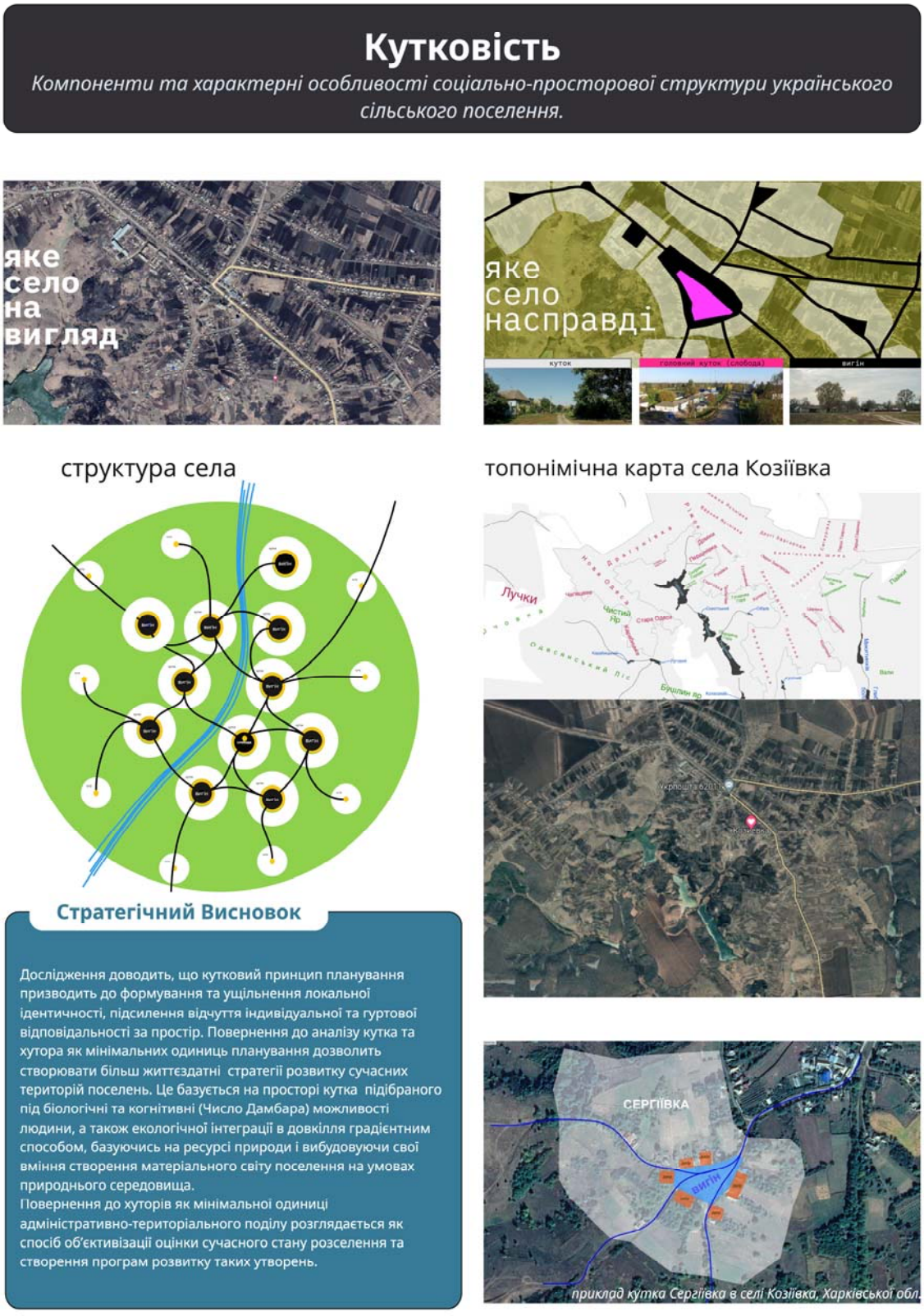

Рисунок 2.4 Кутковість. Компоненти та характерні особливості поселення (продовження)

Безпека через структурованість, співрозмірність і соціальний контроль у сільських поселеннях: випадок української кутковості

Дослідження виявило зв'язок між кутковою структурою українського села та суб'єктивним відчуттям безпеки (рис. 2.5). Малі поселенські одиниці завдяки людському масштабу, просторовій упорядкованості й локальному соціальному контролю формують середовище довіри, ідентифікації та взаємної відповідальності. На відміну від міста, де комфорт досягається через регулювання високої щільності, сільське середовище є результатом тривалої адаптації до ландшафту: спільного використання простору, відповідальності за міжбудинкові території, інтеграції видів пересування та недомінантного розміщення забудови [45].

Б. Аппліярд пропонує розглядати «людяність місця» не лише як комфорт людини, а як властивість соціально-природної системи, що охоплює екологічну стійкість, гідність, інклюзивність і міжвидову взаємодію [58]. І. Ханафі, М. Ель-Арабі, Х. Аль-Хагла та С. Ель Саярі трактують публічний простір як «граматику» соціальної активності, а його якість пов'язують із людським масштабом, безпекою, доступністю, приналежністю та участю мешканців [59]. У селі цю функцію виконує вигін, де приналежність до кутка трансформується у відповідальність за спільний простір.

Поняття читабельності К. Лінча пояснює безпеку через упізнаваність, орієнтири, межі та зрозумілу ієрархію маршрутів [60]. У кутку вона виникає завдяки поєднанню чіткої межі приватного і спільного з градієнтним переходом до природного середовища. Транзитний шлях сприймається як простір «сторонніх», тоді як внутрішні маршрути — як територія впізнаваних «своїх». Це відображає і поняття «белебень» — відкритого, видимого та незахищеного місця, протилежного розташованим у ярах, ложбинах і біля води куткам. Контраст вузьких шляхів і стежок із багатофункціональним вигоном посилює орієнтацію, зменшує кількість «мертвих зон» і робить поведінку передбачуваною.

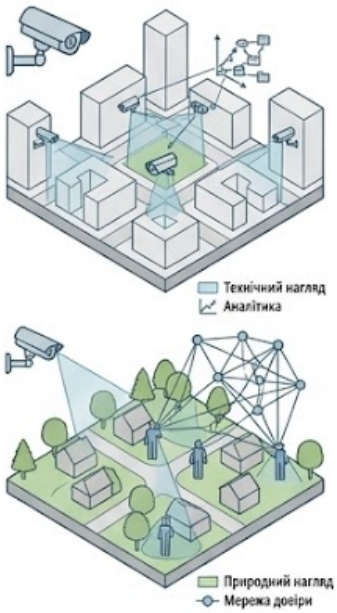
Соціальний контроль у кутку має квазіінституційний характер. Навіть паркан підтримує його просторово: демаркує приватне володіння, але зберігає зоровий і мовний контакт із вулицею. Кумівство історично діяло як механізм формування довіри та включення нових мешканців до «кола своїх» [61]. Громадський контроль, поєднуючи формальні й звичаєві норми, підтримує локальну самоорганізацію [62]. Репутаційні формули «що люди скажуть?» і «бути не гіршим за інших у хазяйстві» функціонують як регулятори поведінки та накопичення соціального капіталу.

Формула «громада бачить» відповідає концепції «очей на вулиці» Дж. Джейкобс, за якою постійна присутність мешканців створює природний нагляд [63], а також теорії «захищеного простору» О. Ньюмана, що пов’язує безпеку з просторовим плануванням [64]. Обмежену самодостатність технічного спостереження демонструє британський проєкт Internet Eyes, створений для залучення людей до перегляду й інтерпретації відеозаписів [65]. Натомість у кутку natural surveillance здійснюється самими мешканцями як частина повсякденного життя [66].

Отже, кутковість є соціально-просторовою моделлю, у якій безпека виникає завдяки людському масштабу, читабельності середовища, мережам довіри, репутаційним регуляторам і природному нагляду. Такий контроль може обмежувати приватність, однак демонструє, що безпечність поселення залежить не лише від технічних засобів і зовнішніх інституцій, а й від структури простору та щільності локальних зв’язків.

Безпека через структурованість, співрозмірність та соціальний контроль у сільських поселеннях

Було виявлено взаємозв'язок між просторовою структурою традиційного українського села, зокрема його кутковістю, та суб'єктивним відчуттям безпеки мешканців, що формується через співрозмірність забудови людині й високу інтенсивність локального соціального контролю.

01. Порівняння рівнів безпеки

Критерій	Місьва модель (Урбаністична)	Сільська модель (Кутхова)
Базові умови середовища	Базуустся на критінний мінї та виссеій дальності середоеия	Сформована в уутком макеі населекі населення та співрохкірініста простору людині.
Джерело безпекекох рицень	Спремевана на падалячий виклакія і руякіа, спременення пагділемістів та взаеттика забрдового.	Базується на стоплтох просторяних адаптацій та безшшной інтеграді й природним ландшафтом.
Інструменти контроло	Охора на техника засоба (еідвостосторовання), екі с малеофекстиники без вехучании дератавям інституtивим ресурсям для хакатики +1	Охора на «природний магляд (natural surveillance), де аята мнвеинці викоиують функцій чежеки камерх.+1
Характер соціальнох за'язхіе	Безлека веступак продустом функціювання звенмиста Інституний та техникни сютем +1	Пперактионий соціальной контролю: Мещиниці яждмо збільувать захаяясть зе'кзов черех кумиство (соціальний слейкі та репутацині насталамк +3
Кінцевий результат	Пидрияня димзмінного публічного життя через фравмаилі правила +1	Субеатинне відругти безпеки с провкю похідюко яа мгжності міхособст за'яка за'кзка та локальнаї органазяку простору +1

02. Просторова архітектура безпеки: Читабельність та Межі

1. Пульсування публічного простору

- **Звужения (Транзит/Шлях):** Махсимально вузькі споручании, оптімізовані під конкретні функції. Спряймаються на зони присутності хсторонніх> і освідюються з петенційною небезнакою.
- **Розширення (Вигіи):** Простори шириною до 80 м (межа фізичного розніхнавання особостості). Це безпечні зони, що акумулюють функції спільноти з маркерами приналежності (малі архітектурні форми). Оточені фасадами з вікнами, природного наглоду.

2. Дворівнева система розмежування простору

- **Жорстка межа (Двір ↔ Спільний простір):** Чітко формалізована межа між приватним і публічним. Реалізууться через паркани та тини, що визначають зону індивідуального господарювання та спільного.
- **Градієнтна межа (Поселення ↔ Довкілля):** Плавний перезід від освоеного до природного середовиця. Зана влливу хазяювання поступово згакас вглиб лаидшафту (на 300+ метрів), підтримуючи інтегрованість у покальну біосистему.

03. Соціальна інфраструктура безпеки: Мережі довіри та Контроль

1. Механізми інтеграції та довіри

- **Кумівство як "соціальний клей":** Виконує функцію соціальної комунікації та інтеграції нових мешканців у "капсульований сонірж" кутка.
- **Відчуття приналежності:** Трансформується в індивідуальну та спільну відновідальність за развиток публічного простору (вигону).

2. Інструменти соціального контролю

- **Природний нагляд ("очі на вулиці"):** Позтивний контроль через постійну присутність людей у публічному просторі, де мешканці виконують функцію "живих камер". Ца погіка структурно притамання куткам завдаки візуальному покриттю еигопів.
- **Репутаційні регулятори:** Настаниви на кштапт "що люди схажуть?" та прагнення "бути не гіршим за інщих" дють на механізм накопичення соціального канітелу. Бони спираються на принцип "всі на виду".
- **Формула "громада бачить":** Працює як складава інфреструктури поселення через повсееденну видимість соціального життя.

3. Ефективність гіперактивного контролю

- **Квазіінституційний характер:** Соціальний контроль набуває сили інституції, поеднуючи формальні норми зі звичасвими правилами.
- **Зниження девіації:** Такий гіперпокальний "natural surveillance" ефективно знижує имовірність відхилень від загальноприйнятих порм громади (девіантної поведіння).

Стратегічний Висновок

Сталість безпеки є похідною від локальної організації простору та щільності міжособистісних зв'язків, а не продуктом технічних систем

Рисунок 2.5 Безпека через структурованість, співрозмірність та соціальний контроль сільських поселень

Міста та села: взаємозалежність

Занепад сіл є глобальним наслідком урбанізації, технологічної спеціалізації та відмови від традиційних систем життєзабезпечення. Водночас міська й сільська депопуляція взаємопов'язані: міста тривалий час компенсували природне скорочення населення міграційним притоком із сіл. У радянський період їх зростання також забезпечували приєднання приміських територій, міжреспубліканські переселення та післявоєнна мікрорайонна забудова, пов'язана з розвитком промислового і військово-оборонного комплексу [71]. Після відновлення Незалежності України основним внутрішнім джерелом міського приросту стали сільські території, а європейська інтеграція посилила зовнішню конкуренцію за населення.

За оцінкою CIA, народжуваність в Україні становить близько 6 народжень на 1000 осіб [75], тоді як сумарний коефіцієнт народжуваності оцінюється приблизно у 0,6 за необхідного для простого відтворення рівня 2,1 [76]. За загальної чисельності близько 35 млн осіб, із яких орієнтовно 4,9 млн перебувають за кордоном [75], збереження нинішніх тенденцій може скоротити фактичне населення країни до 22–23 млн протягом 25 років. Цей розрахунок є ілюстративним і не враховує можливих міграційних та соціально-економічних змін. У 2024 році в Україні зареєстровано 176,78 тис. народжень і 495,09 тис. смертей, тобто у 2,8 раза більше [77].

Рівень урбанізації близько 65% посилює розущільнення сільських громад [78]. За 18 років сільське населення скоротилося майже на чверть — із 16,9 до 13 млн осіб, а міське — приблизно на 16%, із 34,8 до 29,3 млн [79]. Прогнозоване загальне скорочення населення на третину не може відбутися лише коштом сільських територій, оскільки означало б їх фактичне зникнення [80]. Отже, депопуляція є не суто сільською, а загальнонаціональною проблемою системи розселення.

Скорочення міського населення прогнозувалося ще до сучасних криз. Генеральний план Харкова 2005 року навіть за оптимістичного сценарію передбачав зменшення населення до 1,4 млн осіб у 2026 році [81]. Водночас Дніпро планує розширення дошкільної інфраструктури, спираючись на завищені демографічні припущення, а Київ продовжує використовувати положення генерального плану, розрахованого до 2020 року [83][84]. Інерційне застосування моделей зростання створює ризик надлишкової інфраструктури, утримання якої покладатиметься на дедалі меншу кількість мешканців.

Тому міста й села мають використати «вікно можливостей» — період, коли населення ще здатне переосмислити та пристосувати вивільнену інфраструктуру. Для малих поселень це передбачає узгодження власних стратегій із розвитком регіональних центрів. Натомість концепції «великих міст» часто розглядають прилеглі села лише як резерв територій і населення, ігноруючи їхню автономну цінність. Приклад Козіївки демонструє потребу в локальній стратегії, спрямованій на збереження ідентичності, ресурсів і поселенської структури.

Традиційне село є не лише виробничою, а й екокультурною системою. Частина сучасних ландшафтів сформувалася у взаємодії з господарською діяльністю: гірські луки Румунії підтримуються традиційним скотарством [85], а скорочення населення і випасу в українському Лісостепу супроводжується заліснення ярів та деградацією ландшафтної мозаїки [86]. Сільський мешканець зберігає відносно високу здатність локалізувати виробництво їжі, побутові практики й обслуговування середовища. Водночас локальний масштаб полегшує виявлення та корекцію негативних впливів, зокрема пов’язаних із викидами, тваринництвом, добривами та спалюванням рослинності [88].

Технологізація землеробства усунула колишню основу масової сільської зайнятості: у Козіївці потреба в працівниках на 1000 га скоротилася приблизно з 500 до 30 осіб. Тому подальше існування села потребує нової функціональної пропозиції, заснованої на локальній майстерності, екокультурних знаннях і

створенні доданої вартості. Проблема полягає не в глобалізації як такій: далека торгівля та «заморські» товари існували, зокрема, у Гетьманщині [87]. Визначальною стала індустріальна концентрація виробництва, яка зробила периферійні поселення залежними від зовнішньої логістики. Це демонструє відбудова Посад-Покровського, де доставка матеріалів подекуди коштує дорожче за самі матеріали [89].

Історичний аналіз свідчить про первинність сільських поселенських структур і похідність міста як складнішої антропогенної системи [90]. Тому село доцільно розглядати не як віджилу форму розселення, а як резервну модель співіснування людини й природного середовища. Її перспективність полягає в поєднанні традиційних знань із сучасною наукою, технологіями та локальним підприємництвом. Демографічне скорочення вимагає не подальшої конкуренції міст і сіл за населення, а спільної адаптації системи розселення, оптимізації інфраструктури та формування взаємодоповнювальних стратегій розвитку.

Куток - як культура виявлення особистості та повага до приватної власності в формуванні структури поселення.

Просторову структуру українського села неможливо пояснити без урахування родинно-родових зв’язків. Засновник облаштовував двір на зручній для господарювання вільній ділянці — дачі або заїмці, після чого поряд оселялися його діти, родичі чи наймити. Так утворювався куток — компактне скупчення дворів, пов’язаних спорідненістю, землею та спільною діяльністю. Родинність у цьому разі поставала не лише соціальною, а й просторовою категорією.

Кутки отримували назви від імені чи прізвища засновника («Готвянівка», «Чагівцеве»), його заняття («Драгунівка») або особливостей освоєної місцевості («Прогоня», «Гора», «Листопадівка», «Завгороди»). Топонім фіксував походження поселення, належність території та суспільне визнання господарського внеску людини. Іноді ім’я попередніх власників зберігалося навіть після зміни мешканців.

Так, родину Готвянських у Козіївці називають Балабайками — за прізвищем родини, яка раніше володіла двором.

Куток поєднував приватність садиби з колективними практиками. Кожен двір мав межі, господаря, назву та історію, але залишався включеним у користування вигоном, проведення толок, свят і ритуалів, спорудження криниць, клунь та гамазеїв. Отже, куткова структура забезпечувала баланс індивідуальної господарської автономії та громадської кооперації.

Назви кутків і локальні топоніми — «Бушлин яр», «Ліс Гавронець», «Йоненкова гребля» — є носіями колективної пам’яті й можуть розглядатися як нематеріальна культурна спадщина. Куткова топоніміка засвідчує перетворення поселенської одиниці на культурний феномен, у якому соціальна організація безпосередньо формує простір. Її дослідження дає змогу визначити специфічну українську типологію сільського розселення та використати її принципи у сучасних моделях сталого розвитку (рис. 2.6).

01. Генеза простору: Від родини до поселення

Основа структури: Просторове формування села базується на родинно-родових зв'язках.

Механізм розростання: Засновник облаштовує двір, навколо якого згодом оселяються родичі чи наймити.

Урбаністична відмінність: На відміну від міста, у селі соціальна організація безпосередньо накладається на просторову

02. Топоніміка як інструмент колективної пам'яті

1. Принципи найменування:
Кутки отримують назви від імен/ прізвищ засновників («Готвянівка»), їхніх професій («Драгунівка») або особливостей освоєної місцевості («Прогоня», «Гора»).

2. Фіксація власності:
Топонім закріплює приватну власність у колективній пам'яті та стає символом спадковості й ідентичності.

3. Маркування успіху:
Називання місця іменем людини є проявом поваги громади до її внеску, результату та «хазяйновитості».

4. Спадковість авторитету (Приклад):
Нові мешканці двору можуть успадкувати «вуличне» ім'я попередніх шанованих господарів (наприклад, родину Готвянських у с. Козіївка називають Балабайками за прізвищем попередників).

03. Баланс: Індивідуалізація vs Гуртова єдність

1.Простір індивідуального:
Кожна садиба має чіткі межі, власне ім'я, історію та господаря, що демонструє повагу до приватної власності.

2.Простір колективного:
Індивідуальні двори інтегровані в гуртові практики громади.

3.Механізми взаємодії:
Єдність підтримується через спільні території (вигони) та спільні дії (толоки для будівництва, зведення колодязів чи гамазеїв, спільні свята).

Стратегічний Висновок

Нематеріальна спадщина: єдність куткової урбаністичної структури та топонімів (на кшталт «Бушлин яр», «Яєшнівка», «Сороківка») є світовим прикладом нематеріальної культурної спадщини, як унікальний випадок реалізації урбаністичних структур як похідних від локальної культури.
Основа для сталого розвитку: Дослідження родинних основ кутків відкриває ключ до розуміння унікальних соціально-просторових моделей, що актуальні для сучасного сталого розвитку.
Глобальний внесок: Український спосіб формування поселень (куткова типологія) є самобутнім вкладом у світову урбаністику.

Рисунок 2.6 Культура виявлення особистості та повага до приватної власності

Малочисельність населення та її вплив на спосіб розселення

Малочисельність є визначальною характеристикою сільського поселення. За низької щільності комунікація становить не надлишок, а дефіцитний ресурс, тому просторова структура села сприяє контактам через візуальну відкритість дворів, спільні маршрути та періодичні події. Групи садиб розміщуються в межах радіуса господарювання, а куток формується навколо вигону, поєднуючи приватний і публічний простір.

Обмежена чисельність населення зумовлює універсалізацію знань, соціальних ролей і просторових елементів. Хата поєднує житлову й громадську функції, вигін — господарську, рекреаційну й подієву. Добросусідство частково заміщує формальні інституції, а мешканці виконують кілька професійних і громадських ролей. Концентрація функцій дає змогу підтримувати активність середовища за мінімальних ресурсів.

Візуальний «занепад» села часто є наслідком упровадження спеціалізованої інфраструктури, утримання якої не відповідає демографічній спроможності громади. Анулювання окремого ДБН Б.2.4-1-94 та включення сільського планування до ДБН Б.2.2-12:2019 засвідчує нормативне зближення сільських і міських підходів без належного врахування специфіки малих поселень.

Куток є базовою одиницею соціально-просторової самоорганізації. Він виникає через розміщення двору біля угідь і розростається внаслідок появи споріднених господарств. Досягнення ресурсної або соціальної межі спричиняє відокремлення нових кутків і хуторів. Отже, чисельність населення регулюється екологічною місткістю території, міграцією та здатністю господарств до відтворення. Тривале існування окремих сіл, зокрема Андріївки на Житомирщині протягом близько 800 років, свідчить про адаптивність та успішність таких структур.

Малочисельність водночас посилює соціальний контроль і зберігає індивідуалізацію господарства. На відміну від рисівницьких суспільств, де

природні умови потребували постійної колективної праці й формували комунальний тип організації [126], українське землеробство підтримувало одноосібне господарювання та повагу до приватної власності. Це відобразилося у чітких межах садиб, назвах кутків за їхніми засновниками й персоніфікації лісів, луків, ярів та водойм.

Малі масштаби поселення забезпечують безпосередню міжпоколінну передачу мови, звичаїв, пісень, ремесел і локальних знань. Обмеженість ресурсів формує ощадливість, універсальність речей та відповідальність за матеріальне середовище. Отже, малочисельність є не ознакою неповноцінності села, а основою його просторової організації, господарської адаптивності та локальної культурної ідентичності (рис. 2.7).

Рисунок 2.7 Малочисельність населення та її вплив на спосіб розселення

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Дослідження базується на комплексному підході, який поєднує етнографічні спостереження «зсередини» (побут, ритуали) та урбаністичний аналіз «ззовні».

Проведений ретроспективний аналіз демографічного та функціонально-планувального розвитку сільських поселень України засвідчив, що сучасна депопуляція сільських територій є результатом послідовних інституційних, демографічних і просторових зламів, які порушили історично сформовані механізми саморегуляції поселень.

Базовою атомарною одиницею простору є «двір» (окреме господарство), який шляхом розростання еволюціонує у «куток». Серцевиною кутка є «вигін» — єдиний універсальний публічний простір сіл, що закриває весь спектр суспільних потреб. Відчуття безпеки у селі генерується людським масштабом середовища, кількістю населення на один куток - корелюється з когнітивними можливостями людини (числу Данбара, спільноти до 150–230 осіб), соціальним контролем, що здійснюється завдяки прозорим межам та принципу природного нагляду.

Назви кутків історично формувалися від імен або професій їхніх засновників. Це є частиною культури сільської громади, як частини загальноєвропейської культури, де повага до приватної власності та успішного хазяйнування є основою. Це має відображення в сіільських структурах поселень через и локальну топоніміку.

Низька щільність населення стимулювала унікальну адаптивну стратегію - тотальну універсалізацію просторів (вигін виконує безліч функцій) та соціальних ролей (одна людина знається на спектрі різних вміінь та соціальних функцій). Саме тому механічне перенесення міських стандартів планування на села є деструктивним.

Аналіз соціально-просторової структури українського села показав, що кутковість виступає стійкою одиницею організації поселення, яка поєднує

людський масштаб, локальну ідентичність, природний соціальний контроль і функціональну універсальність простору. Куток і вигін формують базовий рівень публічності, що забезпечує читабельність середовища, високу інтенсивність соціальних взаємодій та відчуття приналежності мешканця до місця, що підсилює соціальну сталість спільноти.

Міста історично утримували свою чисельність за рахунок поглинання сільського населення. Оскільки села фізично вичерпали цей ресурс наразі, українські міста стоять на порозі інфраструктурної кризи якісної експлуатації міст через депопуляцію. Відтак, українське село рекомендовано розглядати як стратегічну, екологічно сталу модель поселення, що гарантує містам постійний збалансований приплив населення.

Таким чином, кутковість може бути інтерпретована як просторово-соціальна технологія адаптації поселення до умов малої чисельності населення. Її принципи - поліцентричність, універсалізація функцій, чіткість меж приватного і спільного, а також градієнтність переходу до природного середовища - формують парадигму сільських поселень для розвитку сіл в довготривалій перспективі.

Отримані результати свідчать про необхідність переосмислення підходів до просторового планування сільських територій із урахуванням історично сформованих моделей самоорганізації. Ретроспективний аналіз дозволяє використовувати куткову структуру як аналітичний інструмент оцінки сучасного стану поселень та як потенційний базис для формування стратегій їх сталого розвитку в умовах демографічного скорочення.

РОЗДІЛ 3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПЛАНУВАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ

3.1 Принципи організації функціонально-планувального розвитку сіл

Запропоновані принципи доцільно розглядати як систему науково-проєктних рекомендацій щодо організації функціонально-планувального розвитку сільських поселень. Їх застосування передбачає врахування взаємозв'язків між природними умовами, просторовою морфологією, соціальною організацією та господарськими практиками локальної спільноти. Принципи не визначають єдиної нормативної моделі поселення, а формують методологічну основу для вибору проєктних рішень відповідно до місцевого контексту, наявних ресурсів і прогнозованих сценаріїв розвитку.

Принцип тріади «довкілля — поселення — гуртова ідентичність»

За вихідну аналітичну модель функціонально-планувального розвитку села пропонується приймати тріаду «довкілля - поселення - гуртова ідентичність» (рис. 3.1). Її складові доцільно розглядати як взаємозалежні підсистеми, зміна кожної з яких спричиняє просторові, соціальні, культурні або ресурсні зміни в інших підсистемах.

У межах зазначеної моделі рекомендовано застосовувати такі робочі визначення:

- **довкілля** — сукупність природних, ландшафтних, кліматичних, біофізичних і ресурсних характеристик території, які формують екологічну основу поселення та визначають діапазон допустимих способів її освоєння;
- **поселення** — матеріалізована просторово-функціональна система життєдіяльності локальної спільноти, що утворюється у процесі адаптації до довкілля, трансформує його та водночас впливає на соціальні практики мешканців;

- **гуртова ідентичність** — сформована у процесі тривалої взаємодії спільноти з територією сукупність колективних уявлень, цінностей, знань, умінь, норм і практик, через які здійснюються освоєння, використання та відтворення простору поселення.

Довкілля пропонується розглядати як чинник формування екологічної ніші поселення, тобто сукупності просторових, ресурсних та екологічних умов, у межах яких можливе його тривале функціонування без критичного виснаження природної основи.

Гуртову ідентичність доцільно трактувати як носія колективної суб'єктності, що забезпечує відбір і відтворення просторових практик, передавання локальних знань, адаптацію поселення до змін та підтримання його життєздатності та культурної тяглості.

Поселення рекомендовано розглядати як просторовий медіатор між довкіллям і спільнотою. Через планувальну структуру, забудову, мережі руху та способи користування територією природні умови перетворюються на організований простір життєдіяльності, а усталені просторові форми впливають на поведінку, взаємодію та самоідентифікацію мешканців.

Під час розроблення проєктних рішень пропонується виявляти прямі та зворотні зв'язки між складовими тріади, а також оцінювати наслідки втручання для екологічної місткості території, морфологічної цілісності поселення і відтворюваності гуртової ідентичності (рис. 3.2).

Принцип сценарності та нелінійності розвитку

Сільське поселення доцільно розглядати як складну динамічну систему, траєкторія якої залежить від поєднання демографічних, економічних, екологічних, технологічних і культурних чинників. Відповідно, його розвиток не рекомендується зводити до лінійної моделі послідовного територіального або кількісного зростання.

У структурі куткового поселення вигони пропонується інтерпретувати як просторові шарніри — відкриті вузлові елементи, здатні забезпечувати зміну конфігурації, функціонального наповнення та інтенсивності використання окремих кутків без втрати зв’язності поселення як цілого. Функціонально-планувальні рішення рекомендовано розробляти на основі альтернативних сценаріїв, які відображають не лише очікуване зростання, а й можливі стани стабілізації, скорочення, структурної перебудови або відновлення поселення (рис. 3.3, рис. 3.4).

Рисунок 3.1 Принцип тріади

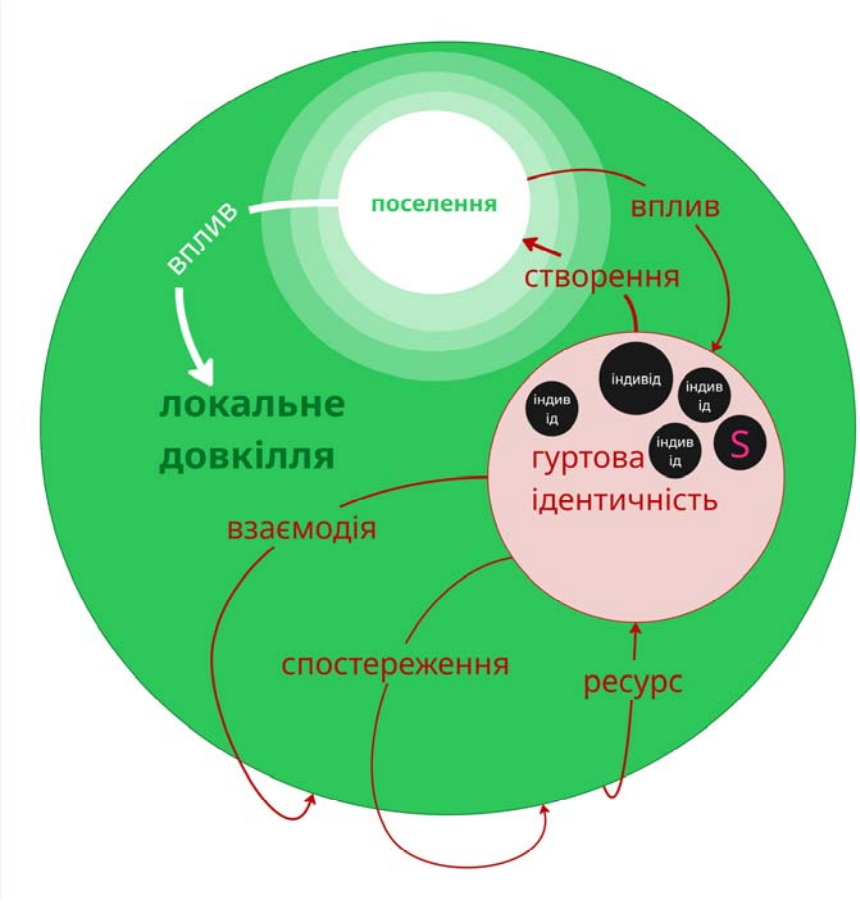

Рисунок 3.2 Принцип тріади. Схема взаємовпливів

У межах сценарного підходу пропонується розглядати такі базові сценарії:

- стабілізація — підтримання наявної просторової структури та рівня функціональної забезпеченості;
- зростання — збільшення кількості дворів, населення або видів діяльності з відповідним розвитком спільних просторів;
- ущільнення — підвищення інтенсивності використання сформованої території без істотного розширення меж поселення;
- поділ — диференціація наявної структури з утворенням нової відносно автономної соціально-просторової одиниці;
- розущільнення — зменшення інтенсивності використання території з адаптацією інфраструктури та функцій до меншої чисельності населення;

- післяшокове відновлення — відновлення життєдіяльності після воєнного, техногенного, природного, демографічного або економічного порушення;
- міграція з відтворенням — перенесення спільнотою базових соціально-просторових принципів організації до іншого ареалу існування.

Сукупність процесів просторового відтворення поселення через утворення, диференціацію або поділ кутків пропонується позначати поняттям «урбаністичний мітоз». Це поняття доцільно використовувати як аналітичну модель, а не як буквальну біологічну аналогію. Для кожного сценарію рекомендовано визначати допустимі типи просторових змін, граничні навантаження, необхідні ресурси, індикатори результативності та умови переходу до іншого сценарію. Переходи між сценаріями доцільно здійснювати зі збереженням морфологічної читабельності кутків, доступності гуртових просторів, безперервності локальних зв’язків і потенціалу подальшої адаптації поселення.

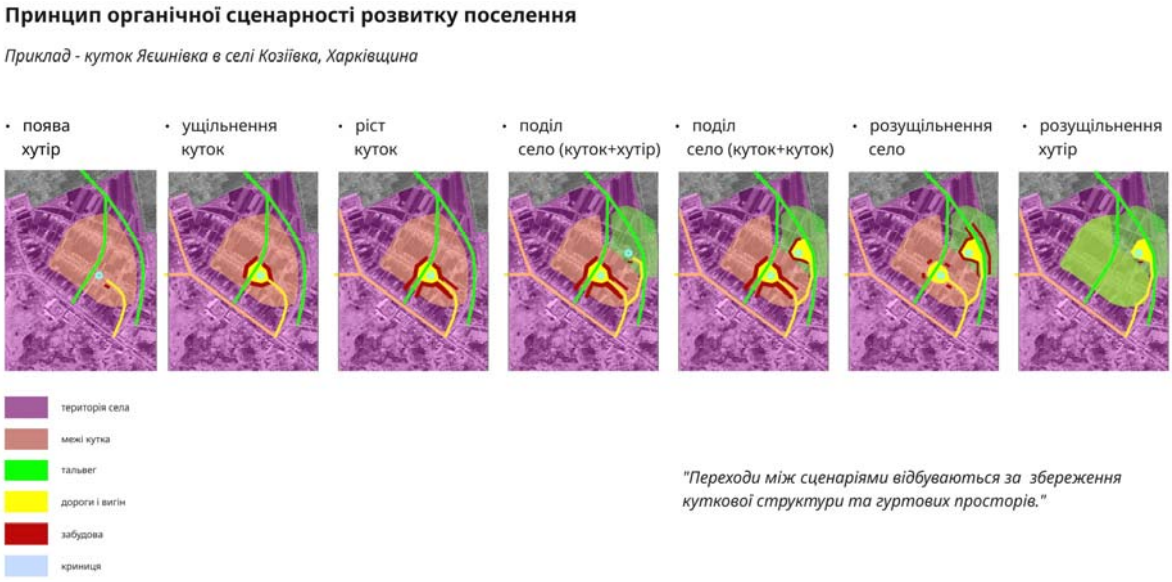

Рисунок 3.3 Принцип сценарності розвитку (початок)

Рисунок 3.4 Принцип сценарності розвитку (закінчення)

Принцип метаболічності та екоделегування

Функціонування поселення пропонується досліджувати як систему взаємопов'язаних матеріальних, енергетичних, демографічних, трудових та інформаційних потоків, що формують його метаболізм у межах визначеної екологічної ніші.

До складу метаболічного аналізу рекомендовано включати потоки води, енергії, продовольства, будівельних матеріалів, відходів, населення, праці, фінансових ресурсів, знань, умінь та архітектурно-просторових ресурсів.

Для кожного потоку доцільно встановлювати його джерело, обсяг, сезонну мінливість, просторовий маршрут, спосіб використання, залежність від зовнішніх систем, потенціал повторного залучення та можливі ризики припинення.

Метаболічне обґрунтування рекомендовано спрямовувати на виявлення критичних залежностей поселення, оцінювання локального ресурсного потенціалу, скорочення втрат і формування частково замкнених циклів за умови дотримання вимог безпеки та санітарної відповідності.

Екоделегування пропонується визначати як передачу окремих інфраструктурних або регулятивних функцій природним процесам. Його застосування доцільно розглядати для регулювання поверхневого стоку, очищення води, відновлення ґрунтів, формування мікроклімату, підтримання біорізноманіття та перероблення відходів, водопостачання, тощо. Спектр екоделегування рекомендується переглядати в світлі розвитку новітніх технологій.

Під час вибору інженерних рішень рекомендовано послідовно порівнювати природні, гібридні та технічні альтернативи за показниками надійності, життєвого циклу, вартості експлуатації, ремонтопридатності, потреби у спеціалізованому обслуговуванні та впливу на довкілля.Пріоритет екоделегування пропонується встановлювати за умови підтвердження його достатності, керованості та безпечності. Якщо природні механізми не забезпечують необхідних показників, доцільно застосовувати гібридні або інженерно-технічні системи.

Принцип фрактальності, горизонтальності, поліцентричності та хазяйновитості

Просторову організацію сільського поселення пропонується описувати фракталоподібною багаторівневою структурою, в якій принципи просторової взаємодії відтворюються на послідовних масштабних рівнях: **«хата - двір - вигін»** (рис. 3.5).

Застосування поняття фрактальності рекомендовано обмежувати характеристикою структурної повторюваності, масштабної вкладеності та подібності організаційних зв’язків. Воно не передбачає математично точної самоподібності просторових форм.

Кожен рівень системи доцільно наділяти відносною функціональною автономією, достатньою для виконання властивих йому житлових, господарських, комунікативних або суспільних функцій, за одночасного збереження зв’язків з іншими рівнями поселення.

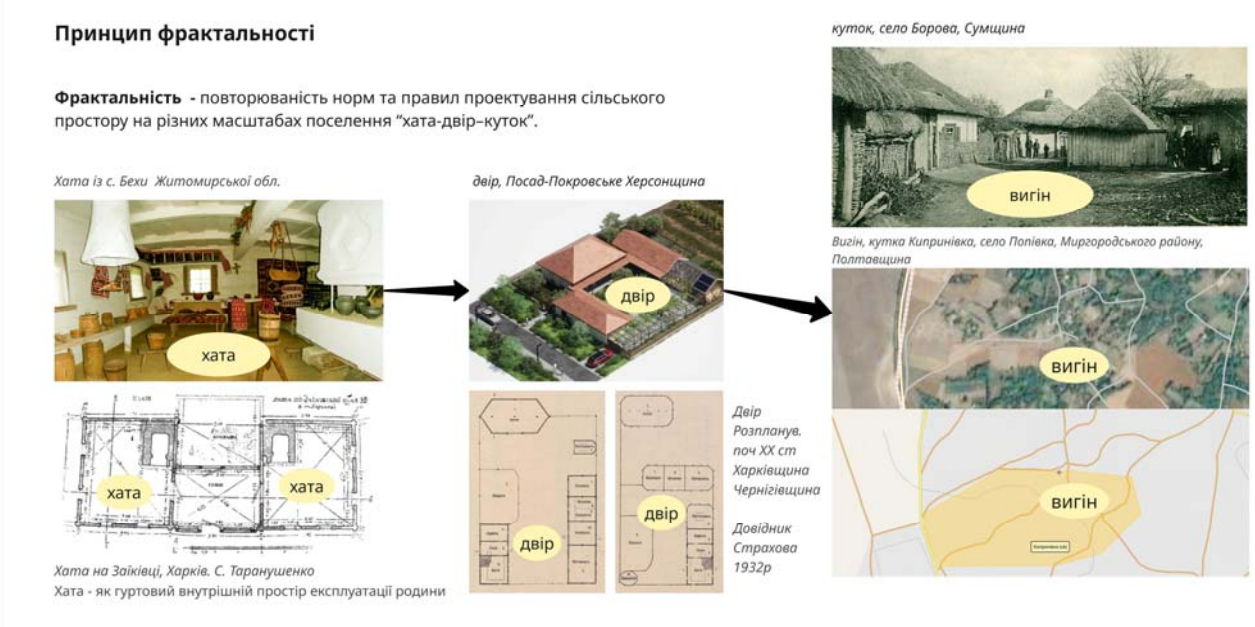

Рисунок 3.5 Принцип фрактальності

Горизонтальність пропонується розглядати як принцип організації взаємодії між кутками, за якого жоден із них не набуває постійного домінування, а доступ до базових благ не визначається положенням відносно єдиного центру. Що формує поліцентричність, яка забезпечується через просторовий розподіл громадських, господарських, рекреаційних і культурних функцій між кількома кутками. Функціональна центральність при цьому може змінюватися залежно від сезонності, виду діяльності, демографічної структури, сценарію розвитку та актуальних потреб спільноти.

Поняття **«хазяйновитість»** пропонується використовувати для позначення локально зумовленої форми просторово-господарської відповідальності, що виявляється у довготривалому догляді за територією, збалансованому використанні ресурсів, підтриманні продуктивності двору та участі в утриманні спільного простору.

Соціальну видимість і горизонтальне порівняння практик господарювання доцільно розглядати як можливі стимули відповідальної поведінки, однак не

рекомендується перетворювати їх на інструменти примусового контролю, уніфікації способу життя або естетичної стандартизації приватного простору.

Проєктними засобами рекомендовано підтримувати баланс між автономією двору, доступністю гуртових просторів, рівномірним розподілом базових функцій і можливістю локальної ініціативи на рівні кожного кутка.

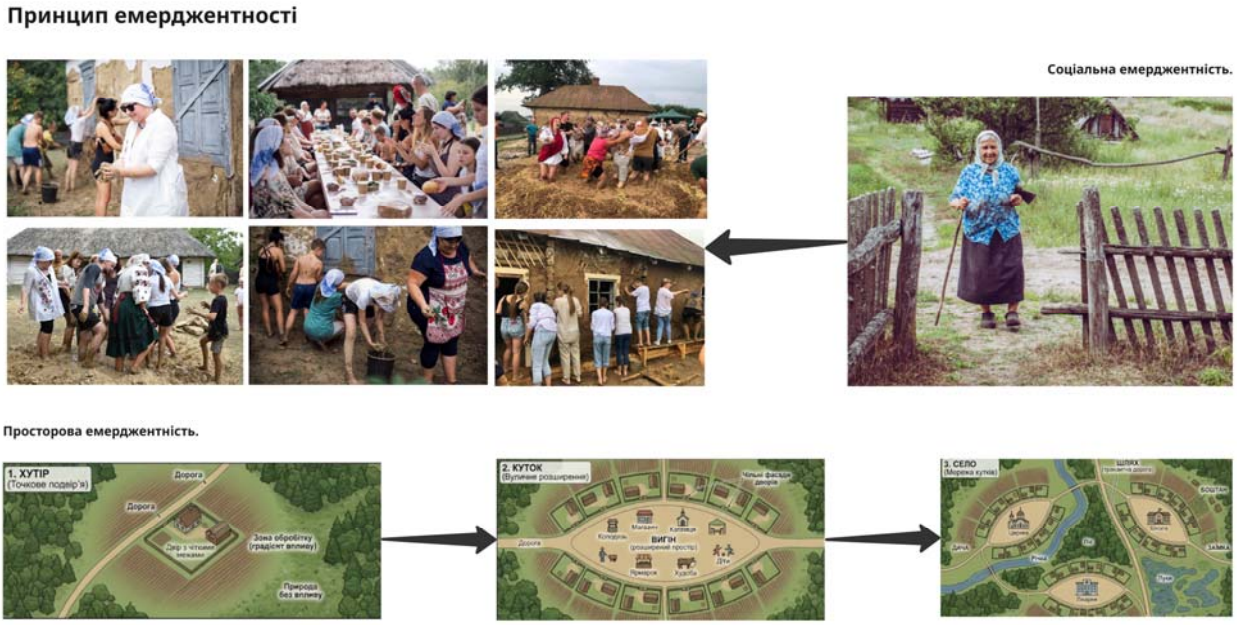
Принцип емерджентності

Емерджентність пропонується визначати як виникнення на рівні поселення нових просторових, соціальних і господарських властивостей, які є результатом взаємодії його складових, але не можуть бути повністю пояснені характеристиками кожного елемента окремо.

У системах «двір- вигін-куток», «мешканець-спільнота» рекомендовано розрізняти автономні функції окремих рівнів і додаткові властивості, що виникають унаслідок їх координації, взаємного доповнення та тривалої взаємодії (рис. 3.6).

Просторова емерджентність. Окремий двір може функціонувати як хутір, однак поєднання кількох дворів спільним відкритим простором створює передумови для формування вигону й кутка. А мережа взаємопов’язаних кутків — село. На кожному наступному рівні пропонується очікувати виникнення нових функцій колективного користування, взаємодопомоги, обміну та просторової координації.

Соціальна емерджентність. Окремих мешканців доцільно розглядати як носіїв універсальних знань, умінь і практик. Але в межах однієї особи можуть бути реалізовані тільки частка універсу. Обєднання особистостей у межах спільноти формує колективну спроможність до господарювання, взаємодії з довкіллям, підтримання спільної інфраструктури та просторової самоорганізації, де кожна особистість розкриває додткові функції своїх універсальних знань і вмінь.

Принцип емерджентності
Соціальна емерджентність.
Просторова емерджентність.
1. ХУТІР
(Точкове подвір'я)
Дорога
Дорога
Зона обробітку
(градієнт впливу)
Природа
без впливу
2. КУТОК
(Вуличне розширення)
Чільні фасади
дворів
Колодязь
Магазин
Кав'ярня
ВИГІН
(розширений простір)
Дім
Ярмарок
Художні
3. СЕЛО
(Мережа куткі)
ШЛЯХ
Церква
Школа
Дім
Річка
Міст
Церква
Пам'ятник
Дім
Річка
Дім
Дім
Дім

цілісність у різних природно-кліматичних, демографічних, економічних і культурних умовах.

Універсальність не рекомендується ототожнювати з уніфікацією планувальних рішень. Її основою доцільно вважати постійність базових принципів і модулів за варіативності їх конкретного просторового втілення.

Універсальність простору. Базові елементи куткової моделі села рекомендовано формувати поліфункціональними та придатними до поетапної зміни способів використання відповідно до демографічних, господарських і технологічних трансформацій (рис. 3.7).

Просторові параметри об’єктів і відкритих територій доцільно визначати так, щоб їх адаптація до нових функцій не потребувала непропорційних матеріальних витрат або руйнування базової структури поселення.

Рисунок 3.7 Принцип універсальності простору

Рисунок 3.8 Географічний розподіл українських хат за будматеріалом

Універсальність знань і вмінь. Стійкість малочисельної спільноти пропонується пов'язувати з універсальністю кожного окремого мешканця, її внутрішньою різноманітністю, взаємозамінністю та передаванням життєзабезпечувальних, господарських, технічних і соціальних компетентностей у межах спільноти між носіями та між поколіннями.

Рекомендовано створювати умови для поєднання базової багатофункціональності мешканців з індивідуальною спеціалізацією та кооперацією. Таке поєднання може забезпечувати функціональну стійкість поселення і водночас підтримувати різноманітність його культурних та економічних проявів.

Універсальність як адаптивність до довкілля. Принципи модульності, кутковості, функціональності та поетапності розвитку пропонується зберігати за

умови обов’язкової адаптації конкретних планувальних рішень до рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів, клімату, рослинності та локальної ресурсної бази (рис. 3.8).

Реалізацію принципу універсальності доцільно спрямовувати на формування адаптивної та функціонально гнучкої структури, здатної сприймати зміни без втрати морфологічної читабельності, соціальної зв’язності та базової життєздатності.

Принцип малочисельності

Малочисельність пропонується розглядати як характеристику кіількісного показника локальної соціально-просторової одиниці, за якого можуть підтримуватися взаємна впізнаваність, репутаційна прозорість, неформальна координація та безпосередня участь мешканців у підтриманні спільного простору. Ліміти малочисельності декількома сторонами визначення:

Когнітивна кількість. Під час визначення орієнтовної чисельності куткової струкутри поселення доцільно враховувати дослідження когнітивних обмежень щодо підтримання стабільних соціальних зв’язків. Діапазон 150–250 осіб може використовуватися як дослідницький орієнтир, але не рекомендується застосовувати його як універсальну або жорстко фіксовану нормативну межу.

Рекомендовану чисельність локальної одиниці доцільно уточнювати з урахуванням вікової структури населення, щільності проживання, інтенсивності повсякденних контактів, мобільності, тривалості спільного проживання, сформованості локальних інституцій та засобів комунікації.

Як очікувані соціальні ефекти малочисельності пропонується розглядати взаємну впізнаваність, горизонтальну довіру, дієвість репутаційних механізмів, доступність безпосередньої комунікації та низькі транзакційні витрати координації.

Економічна кількість. Економічну спроможність малочисельного поселення рекомендовано формувати на основі диверсифікації діяльності,

комбінування компетентностей, балансованого використання локальних ресурсів, перероблення сировини, ремісничого та креативного виробництва, а також створення продуктів із підвищеною доданою вартістю.

Малочисельність недоцільно вважати самодостатньою передумовою економічної стійкості. Її ефект рекомендовано оцінювати у взаємозв'язку з доступом до ринків, цифровою та транспортною зв'язністю, структурою зайнятості, доступністю послуг і рівнем локальної кооперації.

Екологічна кількість. Чисельність населення та інтенсивність господарської діяльності пропонується співвідносити з біофізичною місткістю території, доступністю води, продуктивністю ґрунтів, енергетичним потенціалом, асиміляційною здатністю екосистем і допустимим рівнем антропогенного навантаження.

Принцип малочисельності рекомендовано реалізовувати як пошук контекстно обґрунтованого масштабу спільноти, що забезпечує баланс між когнітивною керованістю соціальних зв'язків, економічною спроможністю, доступністю базових функцій і здатністю довкілля до відновлення.

Принцип віддаленості та структурної автономії

Принцип віддаленості пропонується застосовувати для аналізу та проєктування сільських поселень, розташованих поза зоною безпосереднього функціонального, економічного й культурного домінування великого міста або ядра агломерації (рис. 3.9).

Віддаленість рекомендовано визначати не лише за геометричною відстанню, а за сукупністю показників транспортної доступності, тривалості поїздки, частоти сполучення, структури зайнятості, інтенсивності маятникової міграції та залежності від міського ринку послуг.

Граничні значення віддаленості доцільно встановлювати за результатами аналізу конкретної системи розселення. Орієнтовним критерієм може слугувати такий час доступу до ядра агломерації, за якого щоденна маятникова міграція

перестає бути домінантною та економічно доцільною моделлю життєдіяльності більшості працездатного населення.

Віддаленість не рекомендується ототожнювати з транспортною, інформаційною або культурною ізоляцією. Для підтримання життєздатності поселення доцільно поєднувати його функціональну автономію з доступом до зовнішніх мереж обміну, спеціалізованих послуг, знань і ринків.

Проєктні рішення рекомендовано спрямовувати на зменшення критичної односторонньої залежності від міського центру, концентрацію соціального капіталу у межах поселення та підтримання локальної гуртової ідентичності як ресурсу самоорганізації.

Структурна автономія поселення

Її пропонується оцінювати за такими ознаками:

- наявність локальних або дистанційно доступних способів зайнятості, не зведених до щоденних поїздок у місто;
- орієнтація частини господарської діяльності на локальні ресурси, знання та виробничі практики;
- відтворення базових соціальних зв’язків і форм взаємодопомоги у межах поселення;
- наявність внутрішніх осередків громадської, культурної та господарської активності;
- здатність спільноти брати участь у визначенні напрямів власного просторового розвитку.

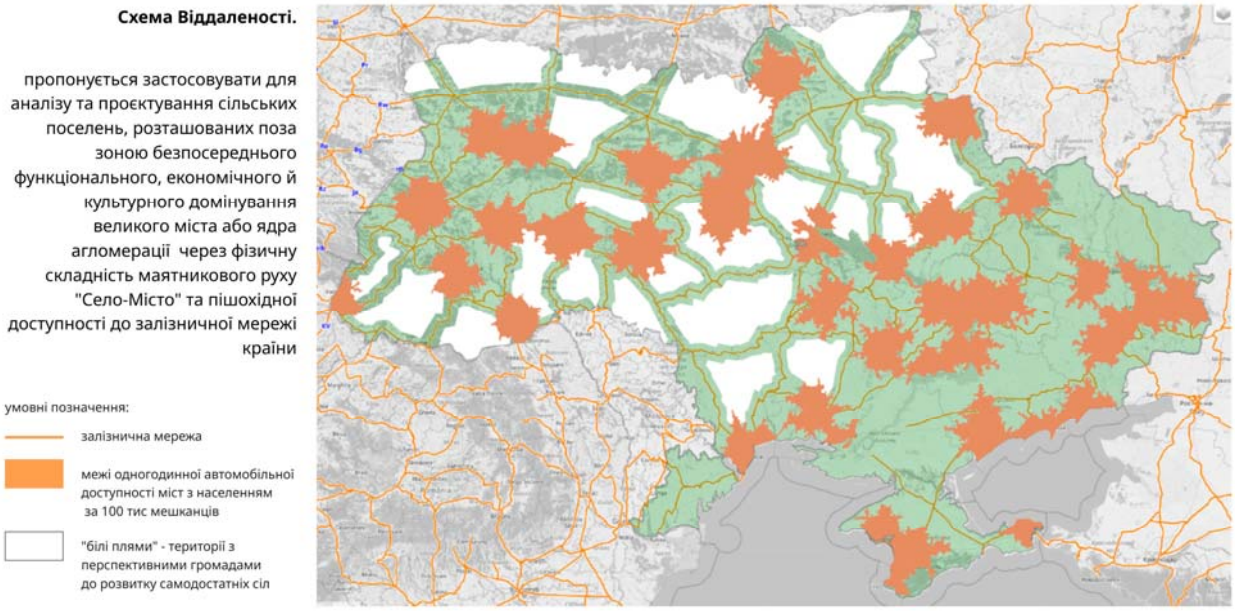

Рисунок 3.9 Географічний розташування віддалених сільських поселень

Принцип формування меж

Межі у структурі сільського поселення пропонується розглядати не лише як лінії поділу, а як просторові інтерфейси, що регулюють доступ, видимість, взаємодію та перехід між різними режимами використання території.

Межі між приватним, колективним і публічним просторами рекомендовано формувати читабельними та функціонально визначеними, але проникними настільки, наскільки це сумісно з вимогами приватності, безпеки та правами землекористувачів. Для позначення меж доцільно використовувати градацію просторових засобів — зміну покриття, озеленення, рельєфу, низькі огородження, господарські елементи та візуальні орієнтири — замість суцільної фізичної або візуальної ізоляції.

Під час упорядкування меж земельних ділянок рекомендовано зберігати безперервність історично сформованої стежково-доріжної мережі та доступність гуртових просторів за умови правового врегулювання проходів, проїздів, сервітутів і режимів спільного користування.

Межу між забудованою територією та довкіллям пропонується формувати як градієнтний перехід, що може включати присадибні території, сади, городи, пасовища, захисні насадження, водорегулювальні елементи, напівприродні та природні ділянки. І формує собою екологічну нішу поселення (рис. 3.10).

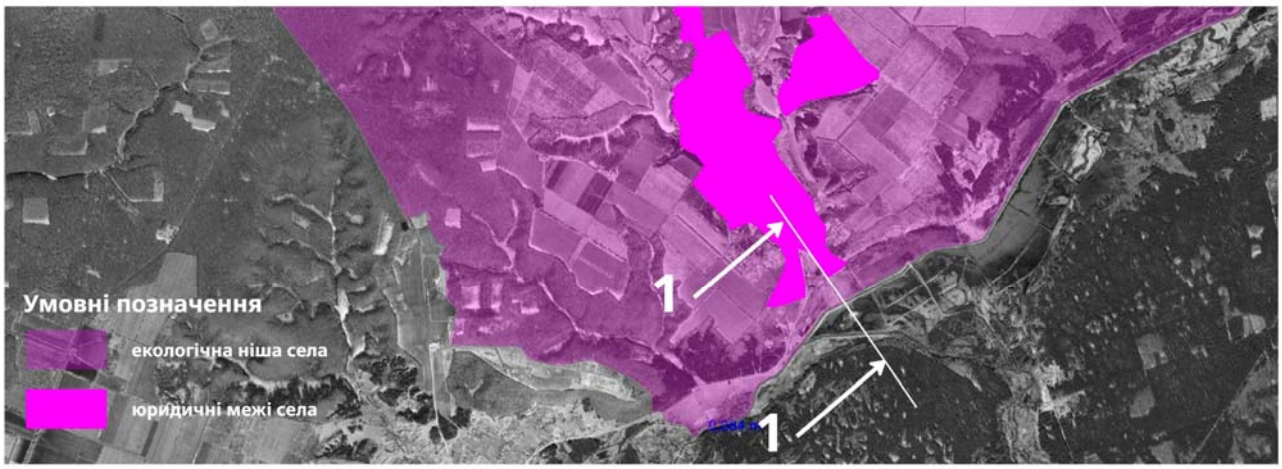
Просторові параметри й режими використання градієнтної межі в екологічній ніші села рекомендовано визначати з урахуванням екологічної чутливості території, характеру господарської діяльності, сезонних процесів, доступу до природних ресурсів та необхідності підтримання екологічної зв'язності.

Для реалізації принципу формування меж пропонується передбачати відповідні правові механізми: режими спільного користування, земельні сервітути, охоронні та буферні зони, локальні правила утримання територій і форми колективної відповідальності за перехідні простори.

Запропоновані принципи утворюють взаємопов'язану методологічну систему. Тріада «довкілля — поселення — гуртова ідентичність» визначає базову модель взаємодії; сценарність описує можливі траєкторії трансформації; метаболічність - ресурсну логіку функціонування; фрактальність, горизонтальність і поліцентричність - морфологічну організацію; емерджентність - механізм виникнення нових колективних властивостей; універсальність - здатність до адаптації; малочисельність - рекомендований масштаб соціально-просторової взаємодії; віддаленість - умови структурної автономії; формування меж — способи узгодження різних режимів використання простору.

Градієнтність межі села в його екологічній ніші.

Приклад с. Городнє. Краснокутщина

Розріз 1-1

Рисунок 3.10 Принцип формування градієнтної межі

3.2 Рекомендації щодо проєктування сільських поселень та організації їх функціонально-планувального розвитку

Наведені положення пропонується розглядати як методичну основу для розроблення, оцінювання та коригування проєктних рішень у межах куткової моделі сільських поселень. Рекомендації спрямовано на збереження морфологічної цілісності структури, підтримання локальної соціальної взаємодії, узгодження демографічного навантаження з ресурсною місткістю довкілля та формування здатності поселення до сценарної адаптації.

Запропоновані положення мають переважно рекомендаційний і дослідно-проєктний характер. Їх кількісні параметри, правові механізми та критерії оцінювання доцільно уточнювати за результатами пілотного застосування і перевірки на поселеннях різних морфологічних, природно-кліматичних та соціально-економічних типів.

«Нульова стадія»: ретроспективний аналіз

Ретроспективний аналіз пропонується включати до складу передпроєктних робіт як вихідний етап обґрунтування нового будівництва, реконструкції, відновлення, просторової трансформації або розроблення «покутньої» документації.

Застосування «нульової стадії» доцільно спрямовувати на виявлення закономірностей формування поселення, стійких елементів його морфології, попередніх траєкторій трансформації, локальних ресурсів, соціальних практик і чинників просторової вразливості.

До складу ретроспективного аналізу рекомендовано включати такі взаємопов’язані компоненти:

історичний - періодизація розвитку поселення, етапи заселення, зміни землекористування, забудови, мережі шляхів, громадських просторів і господарських функцій;

соціальний - структура локальної спільноти, родинні та сусідські зв’язки, форми самоорганізації, повсякденні маршрути, практики взаємодопомоги та користування спільними ресурсами;

екологічний - рельєф, гідрологічний режим, ґрунти, рослинність, кліматичні ризики, ресурсна місткість та екологічні обмеження території;

покутній (морфологічний) - просторові зв’язки між дворами, вигонами, кутками, шляхами, стежками та градієнтними межами поселення;

креативно-виробничий - локальні знання, уміння, ремесла, способи господарювання, технології, продукти та інші форми матеріальної й нематеріальної діяльності спільноти.

Результати аналізу пропонується подавати у вигляді взаємоузгоджених картографічних шарів, реєстрів, схем, анкет, хронологічних матриць і каталогів локальних практик (рис. 3.11).

У складі матеріалів «нульової стадії» доцільно виокремлювати: елементи, що підлягають збереженню або відновленню; елементи, придатні до адаптивного повторного використання; території допустимої трансформації; конфліктні та вразливі ділянки; втрачені просторові зв’язки, відновлення яких є функціонально або соціально обґрунтованим; ресурси й компетентності, що можуть бути залучені до подальшого розвитку поселення.

Матеріали ретроспективного аналізу рекомендовано використовувати як доказову основу під час розроблення містобудівної документації, програм комплексного відновлення, завдань на проєктування, місцевих правил забудови та, у передбачених законодавством випадках, містобудівних умов і обмежень.

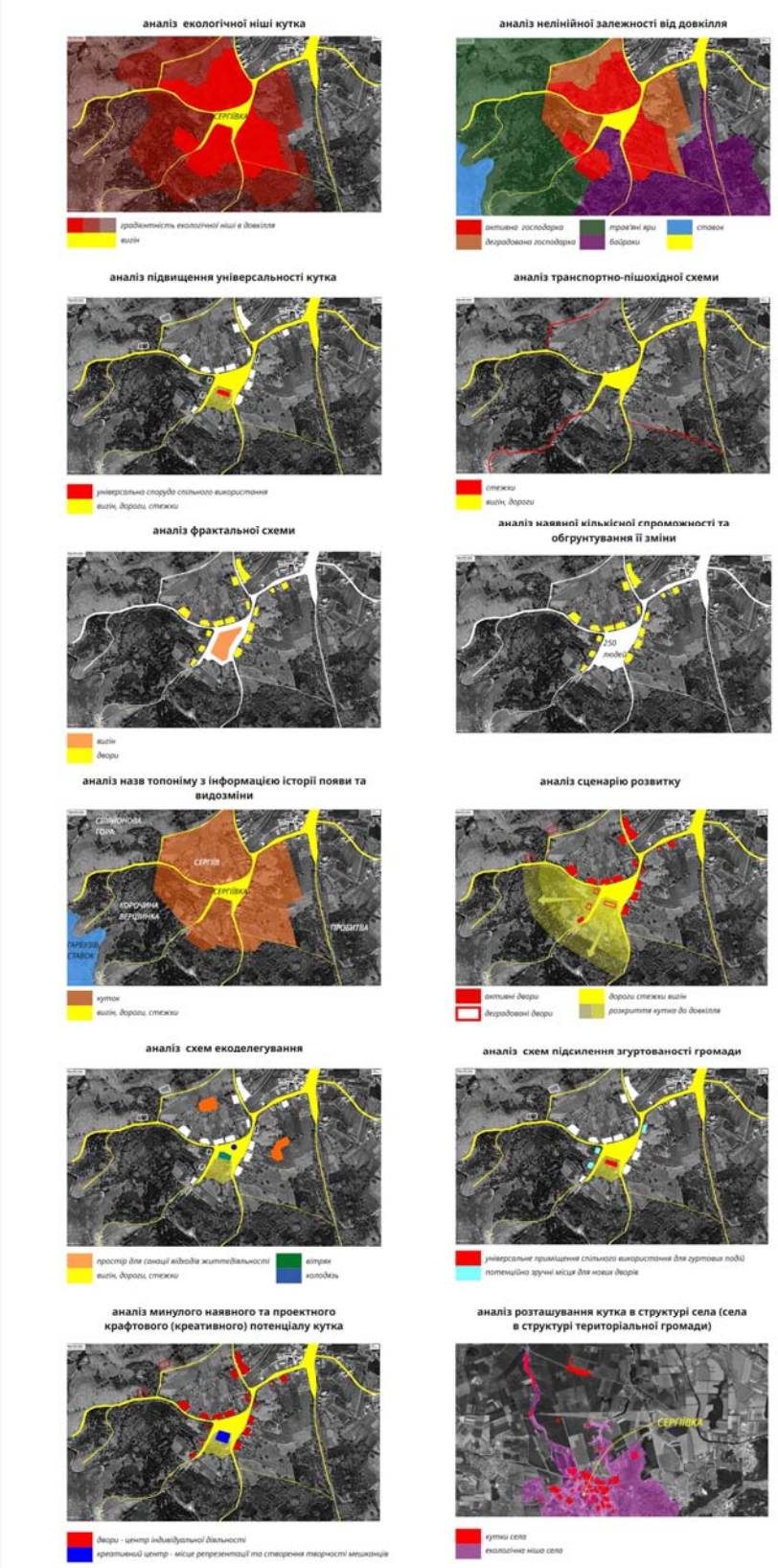

Рисунок 3.11 Структура рестроспективного аналізу кутка

Сценарне проєктування

Функціонально-планувальні рішення пропонується формувати не для одного наперед визначеного стану, а для сукупності вірогідних сценаріїв розвитку поселення.

На основі матеріалів «нульової стадії» рекомендовано визначати вихідний стан поселення, бажаний напрям його трансформації, альтернативні сценарії та критичні умови, за яких обраний сценарій потребуватиме перегляду.

Для кожного сценарію доцільно встановлювати:

1. допустимі просторові та функціональні дії;
2. територіальні, ресурсні й соціальні межі втручання;
3. елементи структури, що підлягають збереженню;
4. потребу в інфраструктурних і природоорієнтованих рішеннях;
5. індикатори результативності;
6. граничні значення допустимого навантаження;
7. умови переходу до іншого сценарію;
8. порядок моніторингу та періодичність перегляду рішень.

Сценарні рішення рекомендовано формувати поетапними, зворотними настільки, наскільки це технічно можливо, та придатними до коригування без руйнування базової структури «двір- вигін-куток».

Метаболічне обґрунтування

Рішення щодо інженерно-технічної, транспортно-пішохідної, просторової, соціальної, екологічної, культурної та економічної інфраструктури куткової структури поселення пропонується обґрунтовувати на основі аналізу його метаболізму.

Метаболічне обґрунтування рекомендовано здійснювати через дослідження джерел, обсягів, сезонної мінливості, маршрутів і способів використання потоків води, енергії, матеріалів, продовольства, відходів, населення, праці, фінансів, знань і вмінь.

Під час вибору рішення доцільно порівнювати природні, природоподібні, гібридні та інженерно-технічні альтернативи за показниками надійності, ресурсної ефективності, вартості життєвого циклу, ремонтопридатності, потреби у зовнішньому обслуговуванні та впливу на довкілля.

Перевагу рекомендовано надавати рішенням, які зменшують критичні зовнішні залежності, підтримують локальні цикли ресурсокористування та можуть експлуатуватися наявними людськими й технічними ресурсами поселення.

Структурні елементи як модулі планування

Куток

Куток пропонується приймати за базову соціально-просторову та функціонально-планувальну одиницю куткового поселення.

Куток рекомендовано визначати як територіально пов’язану групу дворів, об’єднаних спільними маршрутами, повсякденними взаємодіями, ресурсами, господарськими практиками, тяжінням до вигону та усвідомленням локальної належності. Межі кутка доцільно встановлювати за сукупністю морфологічних, функціональних, соціальних та екологічних ознак на території його екологічної ніші, а не виключно за адміністративним або кадастровим поділом.

Під час визначення меж рекомендовано враховувати:

1. конфігурацію і щільність забудови;
2. систему побутових і господарських взаємодій;
3. спільне використання локальних ресурсів;
4. тяжіння дворів до вигону;
5. мережу повсякденних пішохідних зв’язків;
6. топонімічну та групову самоідентифікацію мешканців;
7. характер градієнтного переходу від забудови до довкілля в межах екологічної ніші.

Межі кутка пропонується розглядати як змінні та проникні. Їх уточнення доцільно здійснювати відповідно до фактичних змін соціальних зв’язків, забудови та способів користування територією.

Вигін

Вигін пропонується розглядати як структурне ядро кутка та універсальний відкритий простір колективної дії. Його центральність доцільно визначати передусім через доступність і значення у системі повсякденних зв’язків, а не через геометричне положення та форму. Хоча за положенням вигону до дворів кутки діляться на три типи: закритий, напіввідкритий та відкритий (рис 3.12).

Просторову організацію вигону рекомендовано формувати на засадах функціональної, соціальної та екологічної універсальності.

Функціональна універсальність може передбачати можливість почергового або одночасного використання вигону для комунікації, відпочинку, гри, святкування, торгівлі, спільної праці, тимчасового зберігання, збирання мешканців і реагування на надзвичайні ситуації.

Соціальну універсальність рекомендовано забезпечувати через рівноправну доступність простору для різних вікових і соціальних груп, можливість як організованої, так і неформальної взаємодії та відсутність надмірної функціональної спеціалізації.

Екологічну універсальність доцільно реалізовувати через поєднання громадського використання з водорегулювальними, мікрокліматичними, ґрунтозахисними та біотичними функціями, якщо таке поєднання відповідає санітарним і безпековим вимогам.

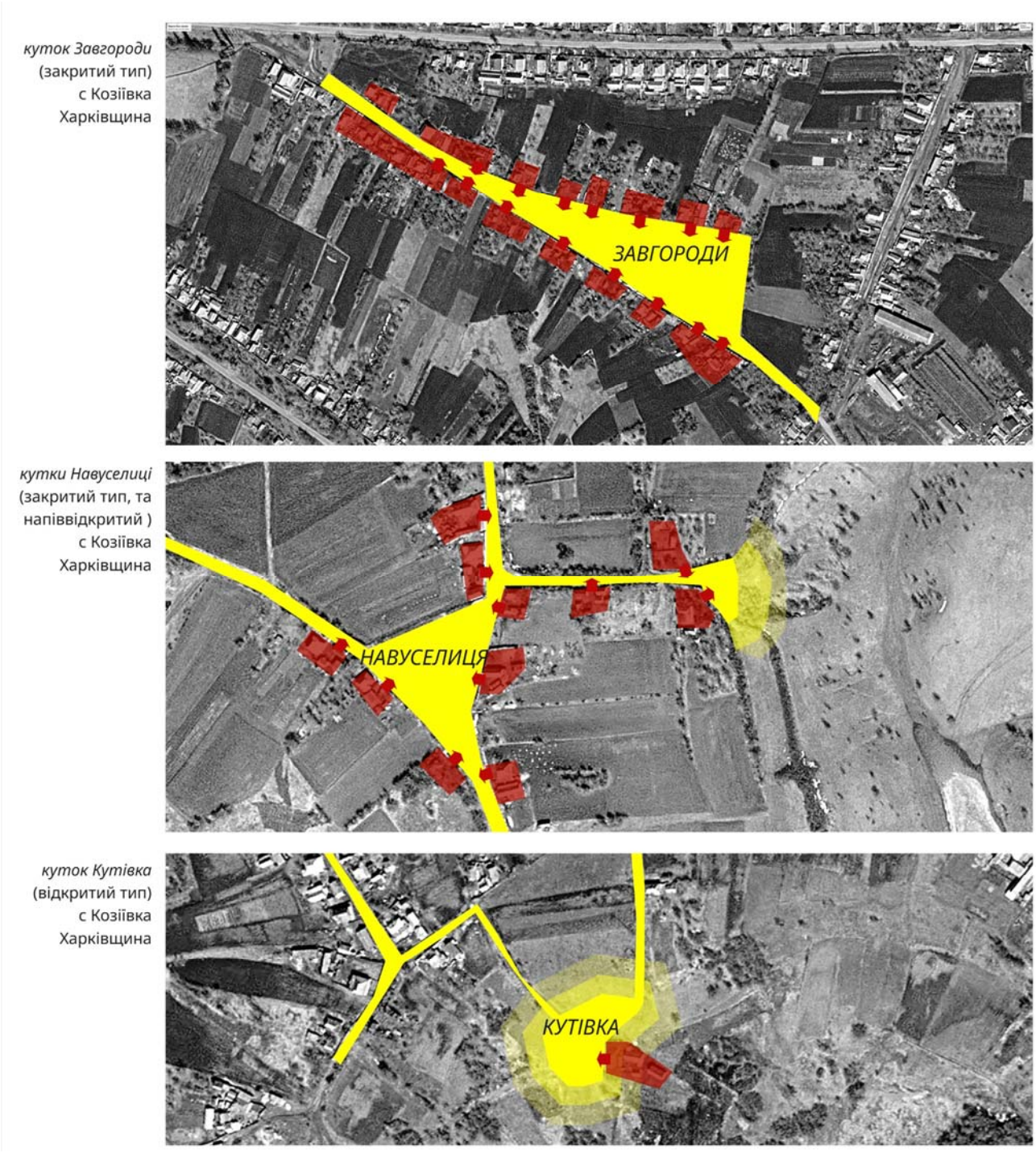

Рисунок 3.12 Морфологічна типологія кутків

Розміри, конфігурацію та рівень благоустрою вигону пропонується визначати відповідно до чисельності кутка, інтенсивності використання, сезонності, природних умов і сценарію розвитку поселення.

Двір

Двір пропонується розглядати як базовий приватний або родинно-господарський модуль поселення, у межах якого можуть поєднуватися житлова, побутова, господарська, виробнича та креативна діяльність. Функціональне поєднання рекомендовано переглянути для куткових поселень в сторону розширення спектру поєднання різних функцій через малий масштаб, але при дотриманні санітарних, протипожежних, екологічних і безпекових вимог, а також недопущення неприйнятного впливу на сусідні двори та спільні простори.

Планувальну структуру двору доцільно формувати адаптивною, придатною до зміни складу домогосподарства, видів зайнятості, способів господарювання та сезонних режимів використання.

Взаємозв’язок двору з вигоном рекомендовано будувати за принципом напівпроникності: забезпечувати візуальний і комунікаційний контакт із гуртовим простором, одночасно зберігаючи можливість приватності, контрольованого доступу та функціонального відокремлення. Видимість між двором і вигоном пропонується розглядати як один із можливих чинників соціальної зв’язності та взаємної безпеки, але не як підставу для усунення приватності або встановлення надмірного суспільного контролю.

«шлях - простець - манівець - стежка»

Мережу просторових зв’язків рекомендовано формувати як ієрархічно диференційовану дрібномасштабну тканину, співмірну пішохідному руху та повсякденним потребам мешканців.

Функціональну диференціацію елементів мережі пропонується здійснювати з урахуванням їх ролі: шлях - основний напрям зовнішнього сполучення; простець - прямий локальний зв'язок між функціонально пов'язаними елементами села; манівець - альтернативний (обхідний) маршрут з меншою інтенсивністю руху або сезонним використанням за тимчасової неможливості використовувати простець; стежка - локальний пішохідний зв'язок, сформований або закріплений практикою повсякденного пересування. Стежкову мережу, що проходить по межі між власниками різних ділянок доцільно формувати або юридично закріплювати за наявності підтвердженої суспільної потреби та згоди власників чи користувачів відповідних земельних ділянок. Для забезпечення загальнодоступного пішохідного сполучення пропонується застосовувати земельні сервітути, договори спільного користування, передавання необхідних смуг до комунальної власності або інші передбачені законодавством механізми. Застосування суперфіцію для цієї мети не рекомендується, оскільки він регулює право забудови чужої земельної ділянки, а не право проходу.Шляхи рекомендовано трасувати і проєктувати так, щоб мінімізувати фрагментацію кутків, вигонів і локальної пішохідної мережі. Мультимодальність і зниження автомобілецентричностіМережу зв'язків пропонується формувати мультимодальною, тобто придатною для безпечного використання пішоходами, велосипедистами, засобами мікромобільності, громадським, господарським, спеціальним та індивідуальним транспортом. Спільне використання єдиного маршруту різними видами руху рекомендовано допускати за умови узгодження швидкісних режимів, пріоритету вразливих учасників, достатньої оглядовості та зрозумілої просторової організації. Замість поняття «антиавтомобільність» доцільно застосовувати принцип зниження автомобілецентричності, спрямований на запобігання домінуванню автомобіля у структурі поселення без обмеження необхідного господарського, аварійного та маломобільного доступу. Планувальні рішення рекомендовано оцінювати за критеріями пішохідної доступності, безбар'єрності, безпеки дітей і літніх людей,

безперервності маршрутів та можливості задоволення основних повсякденних потреб без обов’язкового використання автомобіля.

Екологічна ніша

Екологічну нішу поселення пропонується визначати як природно-просторовий ареал, у межах якого відбувається взаємодія локальної спільноти з довкіллям, поширюється прямий і опосередкований вплив діяльності мешканців та забезпечуються основні процеси ресурсного відтворення поселення.

Екологічна ніша охоплює не лише територію забудови, а й пов’язані з нею водозбори, джерела водопостачання, сільськогосподарські угіддя, ліси, пасовища, ґрунтові, біотичні та енергетичні ресурси, природні коридори, зони розсіювання або накопичення забруднень та інші території, залучені до життєдіяльності поселення.

У функціонально-планувальній структурі села екологічну нішу доцільно розглядати як природно-просторовий модуль села, у межах якого функціонує система «двір — вигін — куток ». Якщо двір, вигін і куток визначають внутрішню морфологічну організацію поселення, то екологічна ніша встановлює зовнішні ресурсні та екологічні межі його життєдіяльності.

Екологічна ніша не є односторонньою зоною антропогенного впливу. Її рекомендовано розглядати як систему взаємної залежності: діяльність мешканців трансформує довкілля, а природні умови, ресурсні обмеження та екологічні ризики визначають допустимі способи господарювання, чисельність населення і параметри просторового розвитку поселення.

Відмінність від адміністративних і кадастрових меж

Межі екологічної ніші не рекомендується ототожнювати з адміністративними межами населеного пункту, громади, старостинського округу або з межами окремих земельних ділянок. Вони мають визначатися за фактичними природними, ресурсними, господарськими та соціально-просторовими зв’язками.

Кадастрові межі доцільно використовувати для юридичного закріплення режимів землекористування, однак вони не можуть бути єдиною підставою для визначення екологічної ніші, оскільки природні процеси та ресурсні потоки не підпорядковуються межам власності.

Визначення ресурсної місткості

Ресурсну місткість екологічної ніші пропонується визначати як граничний обсяг демографічного та господарського навантаження, за якого забезпечується відтворення основних природних ресурсів, не погіршуються критичні екосистемні функції та зберігається можливість тривалого функціонування поселення.

Оцінювання ресурсної місткості доцільно здійснювати за показниками доступності й відновлюваності водних ресурсів, продуктивності ґрунтів, енергетичного потенціалу, площі придатних для використання земель, обсягів утворення та асиміляції відходів, кліматичних ризиків і ступеня залежності від зовнішнього постачання.

Збільшення чисельності населення, площі забудови або інтенсивності господарської діяльності пропонується допускати лише за умови підтвердження достатності ресурсної бази та відсутності незворотного погіршення екосистемних функцій екологічної ніші

Відмінність від приміського садибного району

Сільське поселення, що функціонує в межах власної екологічної ніші, пропонується відрізняти від поселення, яке фактично перетворилося на садибний житловий район у зоні впливу мегаполіса. Для автономного сільського поселення характерними є функціональний зв'язок із локальним довкіллям, використання місцевих ресурсів, наявність внутрішніх господарських циклів, локальної зайнятості, гуртових просторів та спільноти, здатної впливати на розвиток території. Натомість приміське поселення садибного типу переважно виконує житлову функцію, залежить від міського ринку праці, централізованого постачання та міської системи послуг, а повсякденна життєдіяльність більшості мешканців орієнтована за межі поселення. Критеріями розмежування цих типів рекомендовано визначати: частку щоденних маятникових мігрантів; рівень залежності від міських робочих місць і послуг; частку локальної зайнятості; ступінь використання місцевої ресурсної бази; наявність внутрішніх метаболічних циклів; функціональну спроможність кутків і вигонів; рівень локальної соціальної самоорганізації;

Для приміського садибного району поняття екологічної ніші може застосовуватися лише з урахуванням його включеності до ширшого метаболізму агломерації. У такому разі його ресурсний ареал і зона екологічного впливу можуть бути значно більшими за територію самого поселення та не формувати локально замкненої системи.

Державне та юридичне унормування

Поняття екологічної ніші поселення пропонується закріпити в юридичній площині як окрему категорію просторового планування сільських територій. Її визначення має створити правові підстави для врахування ресурсної місткості, екосистемних зв'язків і кумулятивного впливу забудови під час прийняття містобудівних та адміністративних рішень.

Державне унормування рекомендується спрямовувати на встановлення єдиної методики визначення екологічної ніші, а не на уніфікацію її просторової форми. Конкретні межі, внутрішня структура, показники місткості та режими використання мають визначатися параметрично до природних, господарських, демографічних і культурних особливостей нового поселення. Для існуючих поселень екологічна ніша визначається шляхом ретроспективного аналізу поселення.

Нормативне закріплення екологічної ніші пропонується використовувати як механізм переходу від регулювання окремих земельних ділянок до оцінювання поселення як цілісної соціоекологічної системи. Це дозволить враховувати сукупний вплив забудови й господарської діяльності, який неможливо виявити під час ізольованого розгляду окремих проєктів.

Включення екологічної ніші до системи державного нормування доцільно розглядати як передумову обґрунтованого визначення планувальної місткості сільського поселення, просторових меж його розвитку, рівня інженерної автономності та заходів адаптації до кліматичних, демографічних і техногенних змін.

Аналітичні та картографічні матеріали екологічної ніші.

У складі містобудівної та проєктної документації екологічну нішу рекомендовано відображати як окрему аналітичну і проєктну модель, що містить: карту меж та внутрішньої структури екологічної ніші; схему водозборів і джерел водопостачання; карту ресурсного ядра й екосистемних функцій; карту екологічних ризиків та обмежень; баланс локальних ресурсів і потреб населення; карту кумулятивного антропогенного впливу; сценарії просторової та ресурсної трансформації; режими допустимого використання територій; карту топографічних назв місцевим населенням.

Міжмуніципальне узгодження. Якщо екологічна ніша виходить за межі однієї територіальної громади, пропонується передбачати процедуру міжмуніципального узгодження використання спільних водозборів, природних коридорів, лісових, земельних та інших ресурсів. Предметом такого узгодження доцільно визначати режими землекористування, допустиме ресурсне навантаження, розподіл відповідальності, систему моніторингу, порядок обміну даними та механізми компенсації впливів, що виникають на території однієї громади, але поширюються на іншу.

Система екологічних рекомендацій

Екоделегування

Пропонується застосовувати як базову проєктну гіпотезу під час пошуку способів водорегулювання, очищення, мікрокліматичного регулювання, відновлення ґрунтів, підтримання біорізноманіття та поводження з відходами життєдіяльності поселення. Можливість передавання окремих інфраструктурних функцій природним або природоподібним процесам рекомендовано перевіряти до вибору централізованого інженерно-технічного рішення. Якщо природні механізми автономно не забезпечують необхідних показників, пропонується застосовувати гібридні рішення, мінімізуючи їх ресурсомісткість і залежність від високочастотного зовнішнього обслуговування.

Баланс «ресурс - демографія»

Планувальну місткість поселення рекомендовано узгоджувати з ресурсною та асиміляційною здатністю довкілля. Оцінювання балансу «ресурс — демографія» доцільно здійснювати з урахуванням доступності води, продуктивності ґрунтів, енергетичного потенціалу, площі придатних для використання земель, обсягу утворення відходів, кліматичних ризиків і здатності екосистем до самовідновлення.

Рішення, що передбачають збільшення населення або інтенсивності господарської діяльності понад установлену ресурсну місткість, пропонується допускати лише за наявності доведених компенсаційних механізмів. Демографічне зростання саме по собі не рекомендується використовувати як універсальний показник успішності. Його доцільно оцінювати разом із якістю життєвого середовища, ресурсною забезпеченістю, структурою зайнятості та здатністю поселення підтримувати інфраструктуру.

Градієнтна межа екологічної ніші

Градієнтну межу пропонується розглядати як просторовий інструмент переходу між забудованою територією, господарсько освоєним ландшафтом і природним середовищем. Градієнтна межа може використовуватися як просторовий індикатор екологічної ніші поселення.

До складу градієнтної зони доцільно включати присадибні ділянки, сади, городи, пасовища, захисні насадження, водорегулювальні елементи, напівприродні біотопи та інші території зі зменшуваною інтенсивністю антропогенного використання.

Система соціально-просторових рекомендацій

Гуртова ідентичність як складова поселення

Гуртову ідентичність пропонується розглядати як емерджентну властивість локальної спільноти, що виникає внаслідок тривалої взаємодії мешканців між собою, з простором поселення та довкіллям. Безпосереднє нормування змісту ідентичності не рекомендується. Натомість доцільно нормувати та проєктувати просторові умови її вільного формування, відтворення і трансформації. Просторову структуру поселення рекомендовано формувати так, щоб вона підтримувала різні сценарії співдії: випадкові зустрічі, взаємодопомогу, спільну працю, навчання, святкування, обмін і колективне прийняття рішень. До просторових засобів підтримання співдії пропонується відносити вигони, мікропростори повсякденного спілкування, короткі комунікації на щоденних маршрутах, спільні майстерні, місця обміну та багатофункціональні громадські осередки.

Доступ до гуртової допомоги

Кожному двору рекомендовано забезпечувати просторово й організаційно доступний зв’язок із гуртовими ресурсами допомоги, що можуть бути залучені у критичні моменти життєвого циклу домогосподарства або під час надзвичайних ситуацій.

Вигін доцільно розглядати як один із головних просторових носіїв такої взаємодії, але не як єдине місце її здійснення.

Проєктні рішення, що збільшують «вартість соціальної координації», рекомендовано обмежувати або додатково обґрунтовувати. До таких рішень можуть належати надмірна віддаленість дворів, бар’єрність, розрив повсякденних маршрутів, відсутність спільних просторів і концентрація базових функцій поза межами пішохідної доступності, проектнії рішення що спонукають до віртуалізації спілкування.

Вартість соціальної координації пропонується оцінювати через проксі-індикатори: середній час доступу до вигону та базових місць взаємодії, кількість перетинів із небезпечними шляхами, частоту випадкових зустрічей, доступність допомоги та інтенсивність користування спільними просторами.

Інтеграція нових мешканців і принцип співвідношення 30/70

Інтеграцію нових мешканців пропонується розглядати як керований соціально-культурний процес, спрямований на поєднання відкритості поселення з відтворенням локальних знань, правил співжиття та практик взаємодії з довкіллям.

Співвідношення, за якого не менше 30 % спільноти становлять носії локальних знань і практик, а частка нових мешканців протягом одного покоління не перевищує 70 %, може бути висунуте як робоча дослідницька гіпотеза щодо збереження культурної тяглості. Зазначене співвідношення не рекомендується застосовувати як жорстке юридичне обмеження права на проживання, переселення або набуття власності. Його доцільно використовувати передусім для планування програм інтеграції, наставництва і передавання локальних знань.

Фактичну інтеграційну спроможність кутка рекомендовано оцінювати за участю нових мешканців у спільних практиках, рівнем опанування локальних правил, стійкістю горизонтальних зв’язків, передаванням знань і здатністю спільноти конструктивно включати культурні зміни. Замість механічного регулювання чисельних часток пропонується передбачати програми ознайомлення з місцевою історією, екологічними умовами, просторовими правилами, ремеслами та формами колективної відповідальності.

Зовнішні чинники: автономність і відкритість

Матеріальна автономність рекомендується розглядати як здатність поселення підтримувати базові функції в умовах тимчасового припинення або обмеження зовнішнього постачання. Рівень автономності доцільно оцінювати щодо водопостачання, енергозабезпечення, продовольчих резервів, поводження з відходами, ремонтного обслуговування та амортизаційного відновлення інфраструктури. Повну самодостатність не пропонується встановлювати як універсальну вимогу. Натомість рекомендовано визначати критичні функції, необхідний період автономної роботи, резервні джерела та порядок відновлення зовнішніх зв'язків.

Інформаційна відкритість пропонується забезпечувати через доступ мешканців до знань, технологій, освітніх програм, професійних мереж, цифрових сервісів і зовнішнього культурного обміну. Розширення інформаційних зв'язків рекомендовано поєднувати з документуванням, передаванням і актуалізацією локальних знань, щоб зовнішня відкритість не призводила до втрати внутрішньої компетентності спільноти.

Креативна інфраструктура як складова проєктних рекомендацій

Інвентаризація локальних знань, умінь і практик

Інвентаризацію локальних знань, умінь, ремесел, продуктів і креативно-виробничих практик пропонується включати до складу «нульової стадії» передпроєктних робіт. Її рекомендовано проводити із залученням носіїв практик, місцевих дослідників, закладів освіти, культурних установ, підприємців та інших представників спільноти. Результати доцільно відображати у реєстрі, що містить опис практики, її носіїв, територіальну прив'язку, необхідні ресурси, ступінь збереженості, можливості передавання та потенціал сучасного застосування.

Просторова організація креативної інфраструктури

За результатами інвентаризації пропонується визначати доцільність створення спільного креативно-виробничого центру, мережі малих осередків або комбінованої моделі. Розміщення креативної інфраструктури рекомендовано узгоджувати з кутковою структурою, повсякденними маршрутами, доступністю для різних груп населення та наявністю придатних до адаптивного використання будівель. Перевагу доцільно надавати поліфункціональним просторам, здатним підтримувати навчання, виробництво, спільну працю, зберігання, демонстрацію, продаж і міжпоколінне передавання знань через освітньо-прикладні програми.

Рішення про створення креативного осередку рекомендовано обґрунтовувати чисельністю потенційних користувачів, наявністю носіїв компетентностей, ресурсним забезпеченням, моделлю управління, прогнозованими експлуатаційними витратами та каналами реалізації продукції.

Для малочисельних поселень доцільно передбачати мережеві, мобільні, сезонні або спільно використовувані формати, якщо утримання постійного окремого центру є економічно необґрунтованим.

Напрями подальшого розроблення нормативної системи

Параметричні таблиці та індикатори

Для переведення рекомендацій у нормативно застосовну систему пропонується розробити параметричні таблиці для кожного сценарію розвитку та кожного структурного рівня (Додаток Б, Додаток В). Таблиці можуть містити рекомендовані та обовязкові діапазони або співвідношення щодо: відстані від дворів до вигону; доступності базових функцій; щільності та зв’язності стежкової мережі; інтенсивності забудови та господарського використання; ресурсної місткості території; допустимої інженерної складності; рівня зовнішньої сервісної залежності; залежності чисельності локальної спільноти від ресурсоємності екологічної ніші.

Кількісні значення рекомендовано встановлювати лише після емпіричного дослідження вибірки поселень і перевірки їх статистичної та проєктної обґрунтованості.

Обов'язкові вихідні матеріали «нульової стадії»

Пропонується розробити уніфікований склад вихідних матеріалів, який включатиме: історико-картографічні шари; реєстр структурних елементів «двір - вигін - куток»; карту соціальних практик і повсякденних маршрутів; модель екологічної ніші та ресурсної місткості; схему метаболічних рухів; реєстр локальних знань, умінь і продуктів; матрицю сценаріїв, ризиків і допустимих втручань.

Критерії недопущення та умови спеціального обґрунтування

До складу нормативної системи пропонується включити перелік рішень, які не рекомендуються або потребують спеціального обґрунтування.

До потенційних негативних кроків доцільно віднести: руйнування або забудову вигонів без функціонально рівноцінної компенсації; блокування історично сформованих стежок і коротких маршрутів; створення просторових бар'єрів між дворами та гуртовими просторами; транспортні рішення, що розсікають куткову структуру; інженерні системи, неспівмірні з людськими й фінансовими ресурсами поселення; зростання демографічного або господарського навантаження понад ресурсну місткість екологічної ніші; монофункціональну забудову, що обмежує адаптивність; одномоментні зміни соціальної структури без інтеграційних механізмів; централізацію, що руйнує функціональну автономію кутків.

Для кожного такого рішення рекомендовано встановити склад доказів, перелік альтернатив, процедуру оцінювання наслідків і необхідні компенсаційні заходи.

Апробація та верифікація

До нормативного закріплення запропоновані положення рекомендовано апробувати на пілотних поселеннях різного розміру, морфологічного типу, природного контексту та ступеня агломераційного впливу. Результативність доцільно оцінювати через порівняння стану до і після втручання, довгостроковий моніторинг, опитування мешканців, аналіз просторової поведінки та показників ресурсного обміну. За результатами апробації пропонується розмежувати положення, придатні до нормативного закріплення, методичні рекомендації та дослідницькі гіпотези, що потребують подальшої перевірки.

3.3. Практичні пропозиції з розвитку існуючих сільських поселень України

Практичні рекомендації призначені для підготовки програм розвитку, реконструкції та післявоєнного відновлення існуючих сільських поселень України, насамперед малочисельних і віддалених від міських агломерацій. Їх застосування рекомендовано спрямовувати на виявлення, збереження й сучасну адаптацію стійких зв’язків між довкіллям, просторовою структурою та гуртовою ідентичністю поселення.

Особливої уваги потребують два типи успадкованих змін. Перший становлять наслідки радянських планувальних та господарських експериментів: укрупнення поселень, централізація обслуговування, розсічення кутків дорогами, вилучення спільних просторів, створення великих виробничих комплексів і мереж, утримання яких сьогодні часто перевищує спроможність громади. Другий тип пов’язаний із війною: руйнуванням житла та інфраструктури, забрудненням територій, мінною небезпекою, переміщенням населення і втратою соціальних зв’язків.

У першому випадку потрібні критична оцінка та адаптація успадкованої структури, у другому — першочергове відновлення безпеки й життєдіяльності з подальшим переходом до довгострокового розвитку.

Проведення «нульової стадії»

До прийняття будь-яких проєктних рішень рекомендовано провести ретроспективний аналіз поселення, який охоплює: історичну періодизацію розвитку; зміни забудови, землекористування та господарських функцій; демографічну динаміку; структуру дворів, вигонів, кутків, шляхів, стежок та іншої забудови; локальні топографічні назви й просторові орієнтири; природні ресурси, екологічні обмеження та ризики; місцеві знання, ремесла, технології й виробничі практики; технічний стан будівель, мереж, доріг і громадських просторів; характер воєнних пошкоджень, забруднення та втрати функціональних зв’язків.

Радянський період доцільно аналізувати як окремий шар трансформацій. Рекомендовано встановити, які об’єкти й мережі справді покращили умови життя, а які були створені без урахування історичної структури села, місцевих ресурсів або сучасної вартості утримання. Великі клуби, школи, ферми, склади, котельні, водогони та інші об’єкти не рекомендується оцінювати лише за їхнім походженням: придатні споруди варто адаптувати, надлишкові — скорочувати або перепрофільовувати, небезпечні — виводити з експлуатації.

На територіях, пошкоджених війною, «нульова стадія» починається з офіційного обстеження безпеки, фіксації руйнувань і визначення зон, доступ до яких обмежений. Польові дослідження, відновлення маршрутів і господарське використання земель можуть розпочинатися лише після виконання необхідних процедур розмінування та перевірки забруднення. Зруйнований об’єкт доцільно оцінювати не тільки з погляду можливості відбудови, а й за тим, чи потрібна громаді його попередня функція та масштаб.

Результати рекомендовано подавати у формі взаємоузгоджених карт, реєстрів, схем, анкет, хронологічних матриць і каталогів локальних практик. Для

кожного елемента доцільно визначити один із можливих режимів: збереження, ремонт, адаптивне використання, відновлення, трансформація, консервація або демонтаж.

Рекомендований підхід: проєктуванню змін доцільно передувати встановленням того, що сформувало сучасне село, що в ньому працює, що стало тягарем і що було втрачено.

Виявлення куткової структури

Базовою одиницею аналізу та розвитку існуючого села рекомендовано вважати не лише поселення загалом, а й окремий куток — територіально пов’язану групу дворів, яка тяжіє до спільного вигону та об’єднана побутом, ресурсами, господарськими практиками й усвідомленням локальної належності.

Межі кутків доцільно встановлювати за сукупністю морфологічних, функціональних, соціальних, топонімічних та екологічних ознак. Їх не рекомендується ототожнювати виключно з адміністративним або кадастровим поділом. За результатами аналізу рекомендовано складати карту структури «двір — вигін — куток», яка фіксує сучасний стан, історичні межі та зв’язки між частинами поселення.

У багатьох селах радянське укрупнення, прокладання прямих доріг, будівництво виробничих зон і концентрація послуг у єдиному центрі послабили або приховали куткову структуру. У таких випадках її доцільно відновлювати аналітично за старими картами, місцевими назвами, розташуванням дворів, маршрутами та свідченнями мешканців. Це не означає повернення до минулого планування, але дає змогу побачити локальні осередки, на які може спиратися сучасний розвиток.

Після воєнних руйнувань карту кутків рекомендовано використовувати для визначення черговості повернення житла, шляхів, водопостачання та спільних просторів. Якщо частину забудови втрачено, нові будинки доцільно розміщувати так, щоб вони відновлювали зв’язність кутка, а не утворювали ізольовані масиви.

У разі вимушеного переселення громади доцільно враховувати принцип куткової належності під час формування нового поселення.

Рекомендований підхід: відновлювати не лише окремі будинки, а й просторові та соціальні зв’язки між ними.

Визначення екологічної ніші

Для кожного села рекомендовано визначити його екологічну нішу — природно-просторовий ареал, у межах якого громада використовує ресурси довкілля, впливає на нього та забезпечує основні процеси життєдіяльності.

До складу екологічної ніші доцільно включати:

1. водозбори та джерела водопостачання;
2. сільськогосподарські угіддя;
3. ліси, пасовища й водойми, якими користуються мешканці;
4. території накопичення, перероблення або розсіювання відходів;
5. ділянки, необхідні для відновлення природних ресурсів;
6. буферні зони.

Межі екологічної ніші доцільно визначати за фактичними природними та господарськими зв’язками, а не лише за адміністративними межами.

Під час аналізу радянської спадщини доцільно враховувати наслідки меліорації, спрямлення русел, надмірного розорювання, застосування агрохімікатів, розміщення складів, ферм, гноєсховищ, сміттєзвалищ та інших об’єктів, які могли змінити водний режим і стан ґрунтів. Частину таких систем можна адаптувати, але відновлення їхньої роботи без перевірки сучасних екологічних наслідків є недоцільним.

На територіях, уражених війною, до екологічної оцінки доцільно включати мінну небезпеку, вирви, зруйновані гідротехнічні споруди, можливе забруднення ґрунтів і води, згарища, уламки та місця тимчасового складування відходів руйнування. Ресурсну місткість території доцільно визначати за її фактичним безпечним станом, а не за довоєнними показниками.

Рекомендований підхід: планування доцільно здійснювати відповідно до реальної здатності території забезпечувати життя та відновлюватися після навантаження.

Дослідження метаболізму та екологічної стабільності поселення

Перш ніж будувати нові мережі, дороги чи громадські об’єкти, доцільно з’ясувати, як село працює як єдина система. Для цього доцільно визначити:

1. звідки надходять вода, енергія, продукти й будівельні матеріали;
2. куди спрямовуються побутові, органічні та будівельні відходи;
3. де працюють мешканці та звідки надходять кошти;
4. які фахівці, майстри, знання й уміння є в громаді;
5. що село забезпечує самостійно, а в чому залежить від зовнішніх систем;
6. як ці потоки змінюються протягом року та під час криз.

Доцільно скласти баланс: що село отримує ззовні, що виробляє, що використовує повторно, а що втрачає.

Успадковані радянські мережі часто розраховані на іншу чисельність населення, централізоване фінансування та роботу великих підприємств. Тому водогони, котельні, каналізацію, дороги й виробничі об’єкти рекомендовано оцінювати за фактичним навантаженням, технічним станом, втратами ресурсів і вартістю експлуатації. Якщо повне відновлення системи є надмірно дорогим, доцільно розглянути її поділ на локальні модулі або заміну окремих ланок простішими рішеннями.

Війна виявляє критичні залежності: один пошкоджений міст, трансформатор, водогін або склад може зупинити життя всього поселення. Тому після руйнувань доцільно спочатку відновити мінімально достатні потоки води, енергії, продовольства, зв’язку та пересування, а потім формувати резервні й взаємозамінні системи. Тимчасові рішення рекомендовано узгоджувати з майбутньою постійною системою або передбачати можливість їх повторного використання.

Перевагу варто надавати рішенням, які зменшують критичну зовнішню залежність, підтримують місцеві цикли, не потребують надмірних витрат, можуть ремонтуватися доступними фахівцями та відповідають фінансовим і людським можливостям громади.

Рекомендований підхід: перевагу доцільно надавати не найдорожчій системі, а тій, яку село здатне підтримувати в нормальних і кризових умовах.

Вибір сценарію розвитку

Для всього села і для кожного кутка окремо доцільно визначити реалістичний сценарій на найближчі роки. Різні частини одного поселення можуть розвиватися по-різному.

Можливі такі сценарії:

1 **стабілізація** — збереження кількості дворів і підтримання необхідної інфраструктури;

2 **зростання** — підготовка місця для нових мешканців, будинків, робочих місць і громадських просторів;

3 **ущільнення** — використання порожніх будинків та ділянок усередині кутка без подальшого розростання;

4 **поділ** — формування нового кутка зі своїм спільним простором, якщо наявний осередок потребує росту;

5 **розущільнення** — пристосування мереж, доріг і послуг до зменшення населення;

6 **післявоєнне або післяшокове відновлення** — повернення безпеки та життєдіяльності зі збереженням основи поселення;

7 **переселення громади** — перенесення поселення на безпечну територію зі збереженням назв, куткової належності та основних соціальних зв’язків, якщо життя на попередньому місці неможливе.

Для кожного сценарію доцільно визначити, що рекомендовано зберігати, що можна перебудувати, скільки людей і господарств здатна підтримувати територія,

які ресурси й інфраструктура потрібні, скільки коштуватиме їх утримання та за яких умов доцільно переглядати рішення.

Не рекомендується автоматично підпорядковувати майбутній сценарій наявній радянській інфраструктурі лише тому, що вона вже існує. Великий клуб, школа, ферма чи котельня можуть бути корисним ресурсом, але можуть також утримувати громаду в економічно невигідній моделі. Для кожного такого об’єкта доцільно порівняти витрати на відновлення, адаптацію, часткове використання та заміну.

Після війни доцільно застосовувати щонайменше три часові горизонти: невідкладне відновлення життєво необхідних функцій; перехідний етап із тимчасовими й модульними рішеннями; довгострокову перебудову. Довоєнний стан не рекомендується відтворювати автоматично, якщо він уже був неефективним або руйнував куткову структуру.

Рекомендований підхід: передбачати можливість поетапної зміни села без втрати структури «двір — вигін — куток».

Розвиток кутка як автономного модуля

Кожен куток варто розвивати як невеликий життєздатний осередок. Це не означає дублювання школи, амбулаторії чи будинку культури в кожній частині села. Йдеться про доступність щоденних потреб і можливість взаємодопомоги без обов’язкової поїздки до єдиного адміністративного центру.

У межах кутка бажано забезпечити:

1 універсальний простір для зустрічей, роботи, відпочинку та місцевих подій;
2 короткі й безпечні повсякденні маршрути;
3 умови для господарства, майстерень і малого виробництва;
4 доступ до води, енергії, зв’язку та місцевих природних ресурсів;
5 можливість автономного інженерного функціонування.

Радянська модель часто концентрувала послуги біля сільради, клубу, школи або виробничого комплексу, залишаючи віддалені кутки залежними від одного

центру. Існуючі центральні об’єкти доцільно зберігати там, де вони потрібні, але доповнювати невеликими розподіленими осередками. Наприклад, в одному кутку може діяти майстерня, в іншому — простір для зустрічей, у третьому — місце торгівлі чи відпочинку.

Під час післявоєнного відновлення рекомендовано забезпечувати кожен заселений куток універсальною будівлею, яка може бути легко адаптована під мінімальний набір необхідних функцій мешканцям кутка чи села загалом. Розподілені такі пункти зменшують ризик припинення життя всього села через пошкодження одного об’єкта.

Рекомендований підхід: загальносільські функції доцільно залишати спільними, уникаючи залежності повсякденного життя від одного центру.

Збереження та відновлення вигонів

Вигін варто розглядати як спільне подвір’я кутка — відкритий простір, який може використовуватися для зустрічей, відпочинку, дитячих ігор, свят, зборів, торгівлі, спільної праці, тимчасового зберігання та реагування на надзвичайні ситуації.

Не рекомендується перетворювати весь вигін на майданчик одного призначення, парковку, футбольне поле або забудовану площу. Доцільно зберігати його доступність і придатність до різних сценаріїв. Одночасно вигін може затримувати дощову воду, захищати ґрунт від розмивання, зберігати дерева, трави та місцеве біорізноманіття.

У радянський період вигони могли бути забудовані громадськими спорудами, перерізані дорогами, включені до виробничих територій або перетворені на формалізовані площі. Такі зміни доцільно оцінити за тим, чи зберігся доступ мешканців і чи може простір знову виконувати кілька функцій. Надлишкове асфальтування, огородження або занедбані споруди доцільно частково прибирати, якщо це відновлює цілісність і корисність вигону.

Після війни вигін може тимчасово використовуватися для пункту допомоги, розміщення техніки, складування матеріалів або збору населення. Рекомендується уникати тимчасового використання, яке може призвести до остаточної втрати спільного простору. Після завершення аварійного етапу доцільно відновлювати його громадські та природні функції.

Якщо історичний вигін неможливо зберегти, громаді доцільно створити рівноцінний за доступністю, площею та функціями простір.

Рекомендований підхід: розглядати вигін не як вільну ділянку під забудову, а як резерв простору для щоденного життя, взаємодопомоги та майбутніх потреб кутка.

Адаптація дворів до сучасної діяльності

Сільський двір доцільно розглядати як приватний родинно-господарський модуль, у якому можуть поєднуватися житло, город, сад, утримання тварин, майстерня, невелике виробництво, торгівля, надання послуг і дистанційна робота.

Планувальну структуру двору рекомендовано формувати з можливістю поступової зміни складу родини та способів зайнятості: добудови житла, переобладнання господарських споруд, створення майстерні, сезонного використання окремих ділянок. Поєднання функцій доцільно передбачати за умови дотримання санітарних, протипожежних, екологічних і безпекових вимог та без неприйнятного впливу на сусідів.

Радянська система часто відокремлювала виробництво від двору та зосереджувала зайнятість у колективному господарстві. Після занепаду таких підприємств двір знову став важливим місцем економічної діяльності, але чинне планування й інженерні мережі не завжди це враховують. Тому порожні господарські споруди доцільно легально й безпечно пристосовувати до майстерень, перероблення, торгівлі та послуг, не допускаючи шкідливого виробництва в житловому середовищі.

Після воєнних руйнувань відновлення двору доцільно проводити поетапно: спочатку забезпечити безпечне проживання, воду, енергію, санітарні умови й доступ; потім відновлювати господарські та виробничі функції. Тимчасове житло й модульні споруди бажано розміщувати так, щоб вони могли бути надалі використані як майстерні, гостьові приміщення або господарські будівлі, а не перетворилися на непотріб.

Межу між двором і вигоном рекомендовано формувати так, щоб одночасно захищати приватність і підтримувати візуальний та комунікаційний контакт. У районах із підвищеними безпековими ризиками рішення щодо огороджень, освітлення й доступу доцільно приймати з урахуванням захисту мешканців і збереження зв'язків кутка.

Рекомендований підхід: розвивати двір як безпечний, приватний і придатний до господарських змін простір, зберігаючи його зв'язок зі спільним життям кутка.

Відновлення дрібномасштабної мережі зв'язків

У селі доцільно розрізняти кілька типів маршрутів: шлях — основне зовнішнє сполучення; простець — короткий прямий зв'язок між дворами, кутками та важливими місцями; манівець — обхідний або сезонний маршрут; стежка — повсякденний пішохідний шлях до сусідів, вигону, зупинки, криниці, магазину, школи або природних ресурсів.

Під час ремонту чи прокладання доріг не рекомендується перекривати звичні маршрути, розділяти кутки та робити небезпечним рух дітей, літніх людей і пішоходів. Історичні стежки та короткі проходи доцільно картувати, зберігати або юридично оформлювати за наявності суспільної потреби.

Успадковані радянські транспортні рішення часто віддавали перевагу руху сільськогосподарської техніки та транзиту, а не щоденним пішохідним зв'язкам. Під час реконструкції таких доріг доцільно повертати зручність користування цим маршрутом всіма типами транспорту, а універсальний пішохідно-транспортний

маршрут є перспективним через оптимальність його побудови і утримання на малу кількість населенняч.

Після війни мережу шляхів доцільно оцінювати за безпечністю, прохідністю та наявністю резервних напрямків. Рекомендується передбачати альтернативні зв’язки, щоб пошкодження мосту або дороги не ізолювало окремий куток. Тимчасові об’їзди доцільно прокладати з урахуванням доступу екстрених служб і мешканців, не закріплюючи небезпечне або руйнівне для села трасування як постійне рішення.

Рекомендований підхід: не обмежувати використання автомобіля, водночас розвиваючи інші способи пересування та резервні маршрути на випадок кризи.

Застосування екоделегування

Перед будівництвом складної інженерної системи варто перевірити, яку частину роботи можуть безпечно виконувати природні або природоподібні процеси. Дощову воду можна затримувати рельєфом, канавами, ставками й зеленими ділянками; дерева можуть зменшувати перегрів і захищати від вітру; родючість ґрунту можна підтримувати органічними методами; органічні відходи — компостувати й повертати в господарський цикл.

Природне рішення доцільно перевіряти за надійністю, безпечністю, сезонністю та допустимим навантаженням. Якщо його недостатньо, рекомендовано застосовувати гібридні або технічні системи мінімально необхідної складності.

Радянські меліоративні, дренажні та водовідвідні системи могли змінити природний водний режим і створити постійну залежність від насосів та централізованого обслуговування. Перед їх відновленням доцільно порівняти наслідки повного запуску, часткової реконструкції та повернення природного водоутримання. Працездатні елементи варто включати до нової системи, якщо вони не відтворюють попередню екологічну шкоду.

Рекомендований підхід: спочатку використовувати відновлювальні можливості довкілля, а технічні засоби додавати в мінімально необхідному обсязі з урахуванням спроможності громади їх утримувати.

Узгодження демографічного навантаження з ресурсами

Збільшення населення саме по собі не є достатнім показником успішності. Перш ніж залучати нових мешканців або розширювати господарську діяльність, доцільно перевірити наявність води, землі, транспортної та соціальної інфраструктури, коштів на її утримання, можливостей поводження з відходами та спроможність природних систем до відновлення.

Радянські планувальні показники часто виходили з роботи великих господарств і чисельності населення, якої сьогодні вже немає. Утримання школи, клубу, котельні, водогону або мережі доріг у попередньому масштабі може бути економічно неможливим. Такі об’єкти доцільно адаптувати до фактичної кількості користувачів, поєднувати в них кілька функцій або обслуговувати спільно з іншими селами, не позбавляючи віддалені кутки базової доступності.

Після війни під час оцінювання рекомендовано враховувати різні групи: мешканців, які залишилися; тих, хто може повернутися; внутрішньо переміщених осіб; ветеранів і родини загиблих; сезонних працівників. Не рекомендується будувати постійну інфраструктуру лише за максимальним короткочасним показником населення. Доцільно застосовувати поетапні та модульні рішення, які можна розширити або скоротити після уточнення реальної демографічної ситуації.

Малочисельність і віддаленість доцільно розглядати не лише як недолік, а і як можливу основу соціальної впізнаваності, взаємодопомоги, локального виробництва та функціональної автономності.

Рекомендований підхід: узгоджувати кількість мешканців і господарств зі спроможністю території, інфраструктури та громади стабільно їх підтримувати без виснаження ресурсів.

Підтримання гуртової взаємодії

Село доцільно облаштовувати так, щоб людям було легко зустрічатися, обмінюватися інформацією, працювати разом і допомагати одне одному. Такими місцями можуть бути вигін, простір біля криниці, лавка чи накриття на щоденному маршруті, спільна майстерня, місце торгівлі та універсальне приміщення для зборів, навчання, свят і роботи.

Радянські будинки культури, клуби, контори та інші громадські споруди можуть бути корисними, однак не рекомендується залишати їх єдиними місцями громадського життя. Якщо велика будівля використовується лише частково, доцільно опалювати й утримувати меншу її частину, поєднувати кілька функцій або переносити щоденну активність у доступніші простори кутків. Разом із тим доцільно відновлювати неформальні місця зустрічей, які могли бути втрачені через централізоване планування.

Війна руйнує не лише будинки, а й довіру, сталі контакти та звичні форми взаємодії. Тому вже на ранньому етапі відновлення потрібні безпечні тимчасові місця для отримання допомоги, спільної праці, навчання, обговорення рішень і психологічного відновлення. Під час відбудови важливо передбачати простори пам’яті та вшанування, не перетворюючи все громадське життя винятково на меморіальне.

Не варто розміщувати двори надто далеко без зручного зв’язку, перекривати проходи, створювати бар’єри між дворами і вигоном або переносити всі важливі функції за межі пішохідної доступності.

Рекомендований підхід: зменшувати витрати часу, коштів і зусиль, необхідних мешканцям для зустрічей, координації та взаємодопомоги.

Інтеграція нових мешканців

Нових мешканців доцільно не лише реєструвати, а й залучати до життя села. Їх варто ознайомлювати з місцевою історією, природними умовами, просторовими правилами, ремеслами та формами колективної відповідальності.

Радянські переселення, перейменування та уніфікація способу життя могли послабити локальну пам’ять і перервати передавання знань. Тому до заходів інтеграції рекомендовано включати відновлення місцевих назв, усних історій, знань про кутки, ресурси й правила співжиття. Водночас не рекомендується використовувати традицію як підставу для закритості або виключення людей.

Після війни поняття «новий мешканець» охоплює різні групи: переселенців, людей, які повернулися після тривалої відсутності, родини військових. Для них доцільно створювати програми знайомства із селом, наставництва, спільної праці та участі в ухваленні рішень. Інтеграцію рекомендовано будувати як взаємний процес: нові мешканці засвоюють місцеві знання, а громада приймає їхній досвід і компетенції.

Рекомендований підхід: інтеграцію людини в сільську спільноту доцільно оцінювати за її участю, відповідальністю і тривалою взаємодією, а не лише за походженням або реєстрацією.

Розвиток локальної креативно-виробничої інфраструктури

У кожному селі доцільно провести інвентаризацію місцевих знань, умінь, ремесел, продуктів і способів взаємодії з довкіллям. Для кожної практики доцільно визначити її носіїв, потрібні ресурси й приміщення, територіальну прив’язку, стан збереження, можливість передавання та сучасного застосування.

На цій основі можна створювати спільну майстерню, виробничо-навчальний центр, мережу малих осередків або комбіновану модель. Один простір може поєднувати навчання, виробництво, спільну працю, зберігання, демонстрацію та продаж продукції.

Для таких функцій насамперед доцільно розглядати порожні радянські клуби, школи, контори, майстерні, склади й господарські споруди, будинки, що за відсутності спадкоємців перейшли в комунальну власність громади. Перед переобладнанням доцільно оцінити їхню конструктивну безпеку, відповідність масштабу потребам, вартість опалення та ремонту. Не варто витрачати кошти на

повне відновлення великої будівлі, якщо громаді потрібні лише кілька малих приміщень.

Місцеві прикладні знання доцільно включати до освітніх програм для дітей і молоді як засіб міжпоколінного передавання живої спадщини та розвитку зайнятості.

Рекомендований підхід: інвестиціям у приміщення й обладнання доцільно передувати визначенням носіїв знань, наявних умінь і реального попиту.

Поєднання матеріальної автономності з інформаційною відкритістю

Функціонально-планувальну структуру села рекомендовано формувати як систему відносно автономних кутків.

Автономність кутка полягає у здатності підтримувати базову життєдіяльність, поступово змінювати кількість дворів і види діяльності, а також долучатися до загальносільських мереж без повної залежності від єдиного центру. Така модульна структура створює умови для адаптивного розвитку: окремі кутки можуть стабілізуватися, зростати, ущільнюватися або відновлюватися відповідно до власної демографічної, ресурсної та економічної спроможності.

Успадковані радянські системи переважно формувалися за принципом централізації, за якого один водогін, трансформатор, склад, котельня або транспортний вузол обслуговував усе поселення. Працездатні централізовані мережі доцільно зберігати й модернізувати, якщо вони залишаються економічно виправданими, але не рекомендується залишати їх єдиним способом забезпечення критичних функцій.

В умовах війни централізація означає концентрацію ризику: пошкодження одного вузла може припинити водопостачання, енергозабезпечення, зв’язок або доступ до ресурсів для всього села. Розподілення критичних функцій між кутками дає змогу диверсифікувати ці ризики та забезпечити продовження життєдіяльності неушкоджених частин поселення. Для кожного кутка рекомендовано визначати

достатній період автономної роботи, місця розміщення резервів, відповідальних осіб, способи взаємодопомоги та порядок підключення до ресурсів інших кутків.

Повну самодостатність кожного кутка не рекомендується встановлювати як універсальну вимогу. Рівень автономності доцільно визначати відповідно до чисельності населення, наявних ресурсів, характеру ризиків і спроможності громади утримувати відповідні системи.

Матеріальну автономність доцільно поєднувати з доступом до інтернету, цифрових послуг, освіти, технологій, професійних мереж і культурного обміну. Локальні знання, схеми мереж, порядок дій у кризі та контакти відповідальних осіб доцільно документувати, оновлювати й зберігати у цифровій та доступній резервній формі.

Рекомендований підхід: розвивати село як мережу автономних і взаємопов’язаних кутків, у якій розподілення критичних функцій забезпечує адаптивність у мирний час і зменшує концентрацію ризиків під час війни.

Визначення першочергових втручань

Першочерговими рекомендовано вважати невеликі заходи, які громада здатна реалізувати й обслуговувати та які одночасно дають просторовий, соціальний, економічний і екологічний ефект:

1 відновлення вигонів і невеликих громадських просторів;
2 розчищення та збереження коротких пішохідних маршрутів;
3 адаптивне використання порожніх будівель;
4 створення спільних майстерень і місць обміну;
5 відновлення ставків, зелених насаджень та інших водоутримувальних і ґрунтозахисних елементів;
6 підтримка місцевого виробництва та перероблення продукції;
7 картування кутків, місцевих назв, джерел води й природних ресурсів;
8 фіксація та передавання місцевих знань дітям і молоді;

Щодо радянської спадщини першочергово доцільно припинити витрати на небезпечні або фактично невикористовувані об’єкти, законсервувати те, що може знадобитися пізніше, і швидко пристосувати придатні споруди до кількох актуальних функцій. Демонтаж доцільний лише після перевірки неможливості повторного використання будівлі, її частини або матеріалів.

На пошкоджених війною територіях пріоритетність рекомендовано визначати в такій послідовності: безпека людей і доступу; вода, енергія, санітарія та зв’язок; житло й доступ екстрених служб; відновлення господарської діяльності; постійні громадські простори та довгостроковий благоустрій. Тимчасові рішення доцільно проєктувати так, щоб вони не заважали наступним етапам і могли бути використані повторно.

Рекомендований підхід: першочергово доцільно виконувати не найбільш помітні роботи, а ті, що повертають найбільше життєво важливих функцій за доступних витрат.

Моніторинг і коригування

Після реалізації проєктів доцільно регулярно перевіряти: використання вигонів та інших спільних просторів; доступність повсякденних маршрутів; стан води, ґрунтів, рослинності та інших природних ресурсів; споживання води, енергії та матеріалів, а також утворення відходів; експлуатаційні витрати й частоту аварій; кількість і віковий склад населення; локальну зайнятість; участь мешканців у спільних практиках; інтеграцію нових мешканців; життєздатність окремих кутків.

Для об’єктів радянської інфраструктури окремо доцільно відстежувати фактичне завантаження, втрати ресурсів, витрати на одного користувача, частоту ремонтів і можливість поступового перепрофілювання. Це дає змогу вчасно відмовитися від економічно виснажливої системи або, навпаки, зберегти об’єкт, який після адаптації став корисним.

На територіях післявоєнного відновлення до моніторингу рекомендовано також включати повернення мешканців, повторне заселення дворів, використання

тимчасових споруд, стан відремонтованих мереж, появу нових ризиків і відновлення соціальних контактів. Після завершення аварійного періоду всі тимчасові рішення доцільно повторно оцінити: залишити, перемістити, переобладнати або демонтувати.

Якщо рішення не працює або умови змінилися, сценарій розвитку доцільно коригувати без руйнування базової структури «двір — вигін — куток ».

Рекомендований підхід: розвиток і відновлення доцільно оцінювати не за кількістю побудованих об’єктів, а за тим, чи стало село безпечнішим, життєздатнішим і спроможним утримувати створене.

Послідовність розвитку та відновлення села

Роботу з кожним селом доцільно здійснювати поетапно:

Дослідити минуле і сучасний стан. Встановити, як формувалося село, що змінили радянські перетворення, що збереглося та що було пошкоджено війною.

Перевірити безпеку території. Для постраждалих поселень визначити доступні, небезпечні, забруднені та тимчасово закриті ділянки.

Нанести на карту структуру села. Зафіксувати двори, вигони, кутки, маршрути, місцеві назви, важливі будівлі, носіїв знань і втрачені зв’язки.

Визначити екологічну нішу. Оцінити природні ресурси, наслідки попереднього господарювання, воєнне забруднення та здатність території до відновлення.

Дослідити метаболізм поселення. Визначити потоки води, енергії, продуктів, матеріалів, відходів, людей, праці, коштів і знань, а також критичні залежності.

Оцінити успадковану інфраструктуру. Для кожного об’єкта визначити доцільність ремонту, адаптації, часткового використання, консервації, заміни або демонтажу.

Обрати сценарій. Узгодити стабілізацію, зростання, ущільнення, розущільнення, післявоєнне відновлення або переселення з ресурсами й демографічними прогнозами.

Повернути критичні функції. Насамперед забезпечити безпеку, воду, енергію, санітарію, зв’язок, житло, доступ і можливість господарської діяльності.

Реалізувати малі адаптивні втручання. Починати з рішень, які можна ремонтувати, розширювати, скорочувати або використовувати повторно.

Проводити моніторинг і коригування. Регулярно перевіряти реальні наслідки та змінювати подальші кроки без руйнування базової структури поселення.

Такий порядок дає змогу працювати одночасно з трьома шарами села: історично сформованою структурою, успадкованими радянськими трансформаціями та наслідками війни. Його метою є формування безпечного, економічно посильного й життєздатного поселення, яке зберігає локальну ідентичність і здатне змінюватися надалі.

Рекомендований підхід: новому будівництву доцільно передувати дослідженням села, убезпеченням території та відновленням основних просторових і соціальних зв’язків.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Сформовано систему науково-проєктних принципів функціонально-планувального розвитку сільських поселень, що ґрунтується на взаємозв’язку довкілля, просторової структури та гуртової ідентичності. До неї належать принципи сценарності й нелінійності розвитку, метаболічності та екоделегування, фрактальності, горизонтальності й поліцентричності, емерджентності, універсальності, малочисельності, віддаленості та структурної автономії, а також градієнтного формування меж. Запропоновані принципи не утворюють універсальної моделі села, а визначають методичну основу для контекстно зумовленого вибору проєктних рішень..

2. Обґрунтовано методичну послідовність функціонально-планувального розвитку села, початковим етапом якої є «нульова стадія» — ретроспективний аналіз поселення. Він охоплює історичний, соціальний, екологічний, морфологічний і креативно-виробничий складники та дає змогу виявити стійкі елементи структури, втрачені зв’язки, локальні ресурси, компетентності й чинники вразливості. На його результатах ґрунтуються вибір сценарію розвитку, метаболічне обґрунтування рішень, визначення допустимих втручань і подальший моніторинг. Для нормативного застосування запропоновано розробити уніфікований склад вихідних матеріалів, параметричні таблиці та індикатори, кількісні значення яких мають встановлюватися після апробації на вибірці поселень різних типів.

3. Базовою соціально-просторовою та функціонально-планувальною одиницею куткового поселення визначено куток — територіально пов’язану групу дворів, об’єднаних повсякденними маршрутами, спільними ресурсами, практиками взаємодії та локальною ідентичністю. Вигін визначено як структурне ядро кутка й універсальний відкритий простір колективної дії, а двір — як адаптивний приватний і родинно-господарський модуль. Розвиток окремих кутків необхідно

узгоджувати із загальною структурою села. Просторову зв’язність запропоновано підтримувати через систему «шлях — простець — манівець — стежка», забезпечуючи пішохідну доступність, мультимодальність, безбар’єрність і зниження автомобілецентричності

4. Екологічну нішу визначено як природно-просторовий ареал взаємодії поселення з довкіллям, межі якого встановлюються за фактичними природними, ресурсними та господарськими зв’язками і не обов’язково збігаються з адміністративними чи кадастровими межами. Планувальну місткість поселення запропоновано визначати за балансом між демографічним і господарським навантаженням та відновлювальною й асиміляційною здатністю довкілля. Діапазон 150–250 осіб може використовуватися лише як дослідницький орієнтир для оцінювання когнітивно комфортного масштабу локальної спільноти,. Демографічне зростання саме по собі не є показником успішності села без урахування ресурсної забезпеченості, зайнятості, якості середовища та спроможності утримувати інфраструктуру.

5. Соціально-економічний розвиток села запропоновано пов’язувати з інвентаризацією локальних знань, умінь, ремесел і виробничих практик, їх міжпоколінним передаванням та сучасним використанням. Доцільність створення майстерень, виробничо-навчальних центрів або мережі малих осередків має визначатися наявністю носіїв компетентностей, ресурсів, користувачів, каналів реалізації продукції та спроможністю громади утримувати відповідну інфраструктуру. Економічну стійкість малочисельних і віддалених поселень доцільно забезпечувати диверсифікацією діяльності, локальною кооперацією та поєднанням матеріальної автономності з транспортною, цифровою й інформаційною відкритістю.

6. Для існуючих і пошкоджених війною сіл запропоновано поетапний порядок дій: убезпечення території, проведення ретроспективного аналізу, визначення куткової структури та екологічної ніші, оцінювання метаболізму й

успадкованої інфраструктури, вибір сценарію, відновлення критичних функцій, реалізація малих адаптивних втручань і подальший моніторинг. Такий підхід спрямований на формування життєздатного поселення, здатного адаптуватися до змін без втрати морфологічної цілісності, соціальної зв’язності та локальної ідентичності

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової проблеми просторової, соціальної та культурної організації сільських поселень України. Комплексний міждисциплінарний аналіз їхньої еволюції, морфології та потенціалу дозволяє сформулювати такі загальні висновки:

1. У результаті дослідження встановлено, що українське сільське поселення є складною соціо-екологічною системою, просторова організація якої сформувалася внаслідок тривалої взаємодії людини з локальним довкіллям. Просторова структура села відображає адаптацію громади до природних, соціальних, економічних та культурних умов існування.
2. Розроблено метод ретроспективного вивчення сільських поселень, який дозволяє комплексно досліджувати закономірності їх формування та розвитку через історичний, демографічний, морфологічний, соціальний, екологічний, виробничо-економічний, культурний та транспортно-комунікаційний аналіз.
3. Встановлено, що куток виступає базовою мезомасштабною одиницею просторової та соціальної організації українського села. Саме через куткову структуру забезпечується поєднання господарської діяльності, соціальної взаємодії та формування локальної ідентичності громади. Рекомендується враховувати існуючі куткові структури під час розроблення містобудівної документації та заходів з розвитку сільських територій.
4. Доведено доцільність використання історично сформованих структурних елементів села, зокрема кутків та вигонів, як основи функціонально-планувальної організації сучасних сільських поселень. Їх збереження та відновлення сприяє підвищенню соціальної стійкості й адаптивності поселення.
5. Виявлено, що розвиток сільських поселень має нелінійний характер і відбувається через поєднання різних сценаріїв трансформації окремих структурних елементів поселення. У зв’язку з цим запропоновано систему принципів функціонально-

планувального розвитку, що враховує сценарність, фрактальність, поліцентричність, емерджентність, універсальність та метаболічність сільських систем.

6. Встановлено, що життєздатність сільських поселень залежить від збалансованості між чисельністю населення, ресурсним потенціалом довкілля, рівнем автономності громади, соціальною взаємодією та виробничою креативністю населення.
7. Сформульовано причинно-наслідкову модель розвитку сільського поселення, яка розкриває взаємозв'язок між локальним довкіллям, просторовою структурою поселення та формуванням гуртової ідентичності. Доведено, що гуртова ідентичність виступає не лише наслідком просторової організації села, а й чинником його подальшого розвитку**.**
8. Удосконалено підхід до дослідження сільських поселень на основі міждисциплінарного поєднання історичного, етнографічного, антропологічного, морфологічного та виробничо-креативного аналізу, що дозволяє комплексно оцінювати механізми сталості сільських громад.
9. Обґрунтовано необхідність використання ретроспективного аналізу як обов'язкової складової передпроєктних досліджень. Його застосування дозволяє враховувати історично сформовані особливості поселення та підвищувати обґрунтованість проєктних рішень**.**
10. Розширено розуміння сільського поселення як системи, що включає не лише забудовану територію, а й простір взаємодії громади з довкіллям у межах її екологічної ніші. Такий підхід дозволяє розглядати село як цілісну соціо-екологічну систему. Доцільно враховувати екологічну нішу поселення як самостійний об'єкт аналізу та планування під час розроблення стратегій розвитку територій.
11. Встановлено, що чинна система містобудівного регулювання недостатньо враховує особливості малочисельних та швидкозмінних сільських поселень. Це обумовлює необхідність формування окремих нормативних підходів до планування та

розвитку сільських територій. Рекомендується розробити спеціалізовану нормативну систему проєктування сільських поселень, адаптовану до їх соціальних, екологічних та демографічних особливостей (Додаток А). Запропоновані рекомендації формують теоретичне та методологічне підґрунтя для вдосконалення нормативної бази проєктування сільських поселень, спрямованої на підвищення їх екологічної збалансованості, соціальної стійкості, економічної самодостатності та довгострокової просторової адаптивності.

12. Доведено, що гуртова ідентичність є не лише культурним явищем, а й і єдиним суб'єктом розвитку поселення. Вона виникає як результат тривалої взаємодії мешканців у межах спільного простору та спільної діяльності в особливому природньому довкіллі. Рекомендовано на основі ретроспективного аналізу та виявлення, опису гуртових ідентичностей кожного села, територіальної громади, що формуються під впливом куткових структур, формувати типології гуртових ідентичностей притаманних тим чи іншим довкіллям й вносити їх до культурних здобутків українського суспільства, як особливий культурний прояв громади в результаті взаємодії в унікальних урбаністично-екологічних умовах

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Глушко, М. Підсумкова праця про традиційне будівництво українців Словаччини. Мирослав Сополига. Народна архітектура українців Словаччини/Мирослав. Народознавчі зошити, 2018, 6: 1645-1649.

2. Кульчицький А. І. Морфологія сільських поселень Західної України: історико-географічні аспекти. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. 254 с.

3. Білявський М. Г. Архітектурно-планувальна структура українського села: історичні трансформації та сучасні тенденції. Київ: КНУБА, 2018. 198 с.

4. Радович Р. Традиційне житло українців Південного Поділля другої половини XIX – початку XX століття: конструктивно-технологічний аспект. Вісник Львівського університету. Серія історична. № 45, 2010. С. 437–462.

5. Павлюк С. Етнокультурні процеси в Україні XX століття. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2001. 284 с.

6. Скуратівський В. Українське традиційне житло. Київ: Балтія-Друк, 2005. 160 с.

7. ГЛУШКО, М. Традиційне житло населення історико-етнографічної Волині (за архівними джерелами кінця XIX ст.). Вісник Львівського університету. Серія історична.

8. КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Станіслав. Чому треба вивчати повсякденне життя. Історія повсякденності теорія та практика, 2010, 14-15.

9. Schalk, M. (2014). The Architecture of Metabolism : Inventing a Culture of Resilience. *Arts, 3*(2), 279-297.

10. Corner, J. *The Landscape Imagination: Collected Essays and Conversations*. New York: Princeton Architectural Press, 2021. 312 p.

11. Folke, C., Biggs, R., Norström, A. V., Reyers, B., & Rockström, J. (2016). Social-Ecological Resilience and Biosphere-Based Sustainability Science. Ecology and Society, 21, Article No. 41. https://doi.org/10.5751/ES-08748-210341

12. СЕМЕРИН, Х. Урбаністичні тенденції сучасної України. *UA Culture.[Електронний ресурс]. URL: https://uaculture. org/texts/urbanistychni-tendencziyi-suchasnoyi-ukrayiny*, 2019.

13. ПИВОВАР, П. В.; ПИВОВАР, А. М.; КОСТЮК, Л. П. Сучасні концепції трансформації сільських територій. *Агросвіт*, 2021, 17: 28-33.

14. ТОМАШУК, І. В. Моделювання стану та перспектив розвитку сільських територій в контексті трансформації земельних відносин в Україні. In: *Актуальні питання економіки, фінансів, обліку та права в сучасних умовах: Міжнар. наук.-практ. конф.: зб. тез доп.,(10 верес. 2018 р., м. Полтава).-Полтава: ЦФЕНД, 2018.-Ч. 1.-С. 55-56.* 2015.

15. ЧЕРЕВКО, Г.; ЧЕРЕВКО, І. Зрівноважений розвиток сільських територій. *Аграрна економіка*, 2010, 3.1-2: 57-66.

16. СОКОЛОВА, Алла; РАТОШНЮК, Тетяна; МАРТИНЮК, Михайло. Особливості та завдання механізму забезпечення сталого розвитку сільських територій в умовах децентралізації. *Економічна наука*, 2022, 197-201.

17. ГНЕСЬ, Л. Природно-ландшафтні чинники у розпланування українського села. *Вісник Львівського національного аграрного університету. Архітектура і сільськогосподарське будівництво*, 2017, 18: 127-132.

18. НЕЛЕП, В. М. Шляхи відродження українського села. *Економіка АПК*, 2013, 1: 125-129.

19. МАМЧИН, М. М.; ЖАГАЛЯК, І. І.; ДОБУШ, Ю. Я. Тенденції розвитку інфраструктури українського села. 2007.

20. ПОПОВИЧ, Віталія. НАЗВИ КУТКІВ У СЕЛАХ ЗАМУЛИНЦІ ТА МАТЕЇВЦІ КОЛОМИЙСЬКОГО РАЙОНУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ. *Студентський філологічний вісник*, 2023, 67.

21. СІЛЬНИК, Олександра. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗПЛАНУВАННЯ ГРОМАДСЬКОЇ ЗАБУДОВИ У СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ. *Сучасні проблеми Архітектури та Містобудування*, 2022, 63: 318-326.

22. FALKEIS, Anton, et al. (ed.). *Nonlinear Urbanism: Towards Multiple Urban Futures*. Birkhäuser, 2022.

23. DE ROO, Gert. Spatial planning, complexity and a world ‘out of equilibrium': Outline of a non-linear approach to planning. In: *Complexity and planning*. Routledge, 2016. p. 141-176.

24. CHR, Nils; SMITH, J. Maynard. Coevolution in ecosystems: Red Queen evolution or stasis?. *Evolution*, 1984, 870-880.

25. GUAL, Miguel A.; NORGAARD, Richard B. Bridging ecological and social systems coevolution: A review and proposal. *Ecological economics*, 2010, 69.4: 707-717.

26. ODLING-SMEE, John, et al. Niche construction theory: a practical guide for ecologists. *The Quarterly review of biology*, 2013, 88.1: 3-28.

27. THOMPSON, John N. *The geographic mosaic of coevolution*. University of Chicago Press, 2019.

28. WELLER, Richard. Landscape (sub) urbanism in theory and practice. *Landscape journal*, 2008, 27.2: 247-267.

29. CORNER, James. *Recovering landscape: Essays in contemporary landscape theory*. Princeton Architectural Press, 1999.

30. WALDHEIM, Charles (ed.). *The landscape urbanism reader*. Chronicle books, 2012.

31. BRYDEN, John M. (ed.). *Towards sustainable rural communities: the Guelph seminar series*. 1994.

32. MELLES, Gavin; PERERA, Ethmadalage Dineth. Resilience thinking and strategies to reclaim sustainable rural livelihoods: Cascade Tank-Village System (CTVS) in Sri Lanka. *Challenges*, 2020, 11.2: 27.

33. SWEETLOVE, Lee J.; FERNIE, Alisdair R. The role of dynamic enzyme assemblies and substrate channelling in metabolic regulation. *Nature communications*, 2018, 9.1: 2136.

34. ЯКОБЗ, Дж Лорі, et al. СОЦІАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ЯК ФАКТОР КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ РЕГІОНУ. *РЕЗЕРВИ*

ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ ТА ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ, 355.

35. СЕМЕНЕНКО, Ірина Олександрівна. *Механізми реалізації мережевого управління у діяльності органів державної влади*. 2023. PhD Thesis. Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана.

36. GOROH. Словозміна / підліток [online]. С.: GOROH, [дата звернення: 2025-10-10]. Available from: https://surl.li/mjhmim

37. Глущенко А. Р. Ефект метелика в теорії хаосу динамічних систем: [електронний ресурс] / А. Р. Глущенко. — Київ : КНУТД, 2018. — 2 с. — Режим доступу: https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/11832/1/NRMSE2018_V2_P471-472.pdf

38. Lorenz, E. N. *The Essence of Chaos*. 2nd edition. Seattle ; London : University of Washington Press, 2006. — Electronic book. — Available from: https://surl.li/knnhvi [accessed 2025-10-11].

39. FEIGENBAUM, Mitchell J. Universal behavior in nonlinear systems. *Universality in chaos*, 1980, 49-84.

40. Sustainable urban neighbourhood. [Електронний ресурс]. – Режим доступу URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Sustainable_urban_neighbourhood – Назв. екрана.

41. Подільська пожежа. [Електронний ресурс]. – Режим доступу URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Подільська_пожежа – Назв. Екрана

42. OldMaps.dp.ua – історичні карти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу URL: https://oldmaps.dp.ua/?leftmap=1853#14/48.5299/34.9638 – Назв. Екрана.

43. Гейл, Я. *Міста для людей*. К.: Основи, 2014. – 288 с.

44. Вікіпедія. Поле (сільське господарство) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: https://surl.li/dwzdjv [станом на 2025-10-11].

45. Uh, S., Park, J., Kim, Y. Analysis of spatial patterns of rural settlements using landscape indices. *Journal of the Korean Society of Rural Planning*, 2018, vol. 24, no. 4, pp. 93–104. Available from: https://koreascience.kr/article/JAKO201818564286822.page [accessed 2025-MM-DD].

46. Прибєга, Л. В. *Народна архітектура України в дослідженнях науковців*. УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВА, 2009. - Вип. 16. - С. 96-102.

47. Петренко, М. Ю., Масненко, В. В. *Регіональні особливості української хати*. Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук у дослідженнях молодих учених «Родзинка – 2023», 2023. - С. 98-101.

48. Кучін, Я. Г. Трудові традиції та ментальні особливості українського народу у філософському контексті : навч. посіб. Житомир : Історія, 2009.. - С. 103-105.

47. Мельничук, Д. П. *Збереження трудового потенціалу села як фактор забезпечення продуктової безпеки держави*. Diss. ЦНТУ, 2016. - С. 25-27

48. Пономар, Людмила. *Народна культура як фактор соціальної Згуртованості.* In: Tradiţii şi procese etnice, 2023. - С. 81-81.

49. Криловець, М. Г. *Топоніміка місцевих громад як об'єкт краєзнавчих досліджень*. Харків: Матеріали VII ВНПІК ГЕОГРАФІЯ ТА ТУРИЗМ. Редакційна колегія, 2024. - С.18-21

50. Полек, Т. *Із села в місто: на шляху до урбаністичної антропології в Україні.* Культурний ландшафт Києва та околиць, 2018. - С. 58-75

51. Богомолець, О. В. *Онтологічний статус культурного простору села.* Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди "Філософія", 2019. - С. 3-16.

52. Павлов, О. *Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження*. Регіональна історія України Збірник наукових статей, 2009. - Вип. 3. — С. 113–132

53. Козак, М. *Організаційно-Економічний Механізм Розвитку Сільських Територій*. Herald of Khmelnytskyi National University. Economic Sciences, 2021 Вип. 298(5(2). - С. 291-296. https://doi.org/10.31891/2307-5740-2021-298-5(2)-49

54. Семко, В. *Стале територіально-просторове планування в контексті відновлення України–визначення, принципи, критерії та завдання.* Просторовий розвиток, 2022. - Вип. 1. - С. 254-267.

55. Малік, М. Й., Заяць, В. М. *Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств*. Економіка АПК, 2013. - Вип. 5. - С. 87-95.

56. Мамчин М. М., Жагаляк І. І., Добуш Ю. Я. *Тенденції розвитку інфраструктури українського села*. Вісник НУ «Львівська політехніка» : Логістика, 2007. - Вип. 594. - С. 455-460.

57. Сільник, О. *Архітектурно-планувальна композиція у формуванні сільських поселень України.* Вісник Львівського національного аграрного університету. Архітектура і сільськогосподарське будівництво, 2018. - Вип. 19. - С. 144-146.

58. APPLEYARD, Bruce. Designing the humanity of place: From the human-centred to ecosystem scale. *Journal of Urban Design*, 2022, 27.1: 39-43.

59. HANAFI, Israa, et al. Human social behavior in public urban spaces: Towards higher quality cities. *SPACES & FLOWS*, 2013, 3.2: 23-35.

60. LYNCH, Kevin. The image of the city (1960). In: *Anthologie zum Städtebau. Band III: Vom Wiederaufbau nach dem Zweiten Weltkrieg bis zur zeitgenössischen Stadt*. Gebr. Mann Verlag, 2023. p. 481-488.

61. СЕРДЮК, Ігор. Не бивши кума, не пити пива:«кумівство», стратегії і практики вибору хрещених батьків у суспільстві Гетьманщини. *Сіверянський літопис*, 2017.

62. НАЛИВАЙКО, Тетяна Володимирівна. *Громадський контроль в Україні як інститут громадянського суспільства: теоретико-правовий аспект*. 2010. PhD Thesis. Львів, 2010.

63. КРИВОРУЧКО, Ольга. Методи та засоби дослідження громадських просторів. *Містобудування та територіальне планування*, 2024, 85: 277-285.

64. NEWMAN, Oscar. *Defensible space*. Architectural Press, 1976.

65. Spyalarms.co.uk. CCTV monitoring in London [Електронний ресурс]. — Available from: https://www.spyalarms.co.uk/cctv-monitoring-in-london/ [accessed 2025-MM-DD].

66. DESYLLAS, Jake; CONNOLY, Philip; HEBBERT, Frank. Modelling natural surveillance. *Environment and Planning B: Planning and Design*, 2003, 30.5: 643-655.

67. WEST, B. J., et al. Relating size and functionality in human social networks through complexity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2020, 117.31: 18355-18358.

68. Старченко, Н. *Українські світи Речі Посполитої*. Київ : Laurus, 2021. 616 с. — Available from: https://book24.ua/ua/product/ukrainski-sviti-rechi-pospolitoi/?srsltid=AfmBOopnd-WAuTbixLAs6Q97mflkZOD8OsW0v24sCDdwwMv5F6LIi2at [accessed 2025-MM-DD].

69. Ribot, J. C. & Peluso, N. L. *A Theory of Access* [Electronic resource]. — Wiley, 2003, Natural Resources Modelling. Available from: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1111/nrm.12152 [accessed 2025-MM-DD].

70. GUO, Shili, et al. Land carrying capacity in rural settlements of three gorges reservoir based on the system dynamic model. *Natural Resource Modeling*, 2018, 31.2: e12152.

71. Brook, R., Dodge, M., & Hogg, J. (ред.). *Cold War Cities: Politics, Culture and Atomic Urbanism, 1945–1965*. Routledge. 2020. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://surl.li/vzybpx - Назв. Екран.

72. Населення Харківської області. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://surl.li/lkvpsg - Назв. Екран.

73. *Населення Харкова.* [Електронний ресурс]. - Режим доступу URL: https://surl.li/yigkya - Назв. Екран.

74. *Місто "хат-мазанок". Як більшовики на початку XX століття деурбанізували Харків: несподіване дослідження з картами* [Електронний ресурс]. - Режим доступу URL: https://texty.org.ua/fragments/111342/misto-hat-mazanok-yak-bilshovyky-na-pochatku-xx-stolittya-deurbanizuvaly-harkiv-nespodivane-doslidzhennya-z-kartamy/ - Назв. Екран.

75. Central Intelligence Agency. (n.d.). Birth rate. In The World Factbook. Retrieved October 1, 2023, [Електронний ресурс]. - Режим доступу:

URL: https://www.cia.gov/the-world-factbook/field/birth-rate/country-comparison/ - Назв. Екран.

76. Костенко, О. Люди народжують менше. Чому це дуже добре, пояснює експертка. Українська правда. 2019. [Електронний ресурс]. - Режим доступу URL: https://life.pravda.com.ua/society/2019/01/03/234984/. - Назв. Екран.

77. *Міністерство юстиції України. (н.д.). Статистична інформація. Отримано 1 жовтня* 2024, [Електронний ресурс]. - Режим доступу URL: http://minjust.gov.ua/actual-info/stat_info - Назв. Екран.

78. *Вікіпедія. Урбанізаційні процеси в Україні. Отримано 1 жовтня 2023,* [Електронний ресурс] - Режим доступу URL: https://surl.li/pzsihk- Назв. Екран.

79. Віхров, М. *"Українське село: вимирання чи еволюція?"* Тиждень, 2018, [Електронний ресурс] - Режим доступу URL: https://tyzhden.ua/ukrainske-selo-vymyrannia-chy-evoliutsiia/ - Назв. Екран.

80. Кузьменко Ю. *“У ЦРУ із майже 230 країнах: в Україні найменша народжуваність і найвища смертність”*. Суспільне, 2024. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://suspilne.media/835729-cru-iz-majze-230-krain-v-ukraini-najmensa-narodzuvanist-i-najvisa-smertnist/ - Назв. Екран.

81. *Генеральний план м. Харкова. Департамент містобудування та архітектури Харківської міської ради.* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://www.city.kharkiv.ua/uk/document/generalniy-plan-m-harkova-39777.html - Назв. Екран.

[текстова частина генерального плану міста Харків, визначає основні цілі розвитку, стратегічні рішення та вказує на наявні проблеми і шляхи їх вирішення]

82. *ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО ГЕНЕРАЛЬНОГО ПЛАНУ РОЗВИТКУ МІСТА ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА. Дніпровська міська рада. 2024.* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/dnipro_2024_gp.pdf - Назв. Екран.

83. *Генеральний план м. Києва на період до 2005 року розроблено згідно з Постановою КМ УССР від 13.05.1986 № 177 "Про генеральний план розвитку м. Києва"* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://surl.li/xndyno - Назв. Екран.

84. *Генеральний план розвитку м. Києва на період до 2020 р. та проект планування його приміської зони було розроблено у 2001 році та затверджено Рішенням Київради № 370/1804 від 28.03.2002 р.* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://surl.li/hoxscf - Назв. Екран.

85. Nicolson, A., *Hay. Beautiful. Farmers in Transylvania have created a landscape of flower-filled hay meadows. Can they endure?* [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://www.nationalgeographic.com/magazine/article/transylvania-hay - Назв. екран.

86. *Фотофіксація заліснення трав'яних ярів Краснокутщини. С. Козіївка. Харківська обл.* [Електронний ресурс]. - Режим доступу URL: https://www.facebook.com/share/p/18S9waQPJG/?mibextid=WC7FNe - Назв. екран.

87. Сердюк, І., *"Життя і смерть дітей у Гетьманщині"*, Без брому, Локальна історія, 2021. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/zhittia-i-smert-ditei-u-getmanshchini-igor-serdiuk/ - Назв. Екран.

88. Що таке вуглецевий слід і як ми можемо його зменшити? [Електронний ресурс]. - Режим доступу URL: https://surl.lt/ghlaxx - Назв. Екран.

89. *Відбудова Херсонщини на паузі.* Радіо Свобода, 2024. [Електронний ресурс].- Режим доступу URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-vidbudova-khersonshchyny-na-pauzi/32930293.html - Назв. Екран.

90. Верстюк, В., Ф., Дзюба, О., М., Репринцев, В., Ф., *Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник*. – К.: Наук. думка, 1995. – 687 с.

91. Ткачук, А., *"Село і люди. Що має зробити держава, щоб урятувати сільські громади від зникнення"* Дзеркало Тижня, 2024 [Електронний ресурс]. - Режим доступу URL: https://zn.ua/ukr/UKRAINE/selo-i-ljudi-shcho-maje-zrobiti-derzhava-shchob-urjatuvati-silski-hromadi-vid-zniknennja.html - Назв. Екран.
[Присвячено проблемі занепаду сільських територій, їхньому соціально-культурному розвитку та можливим шляхам вирішення цих проблем]
92. *Статистичний бюлетень «Соціально-економічне становище України»,* Державна служба статистики України, 2023. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://www.ukrstat.gov.ua - Назв. Екран.
93. Watson, P., *The Great Divide: History and Human Nature in the Old World and the New*. Orion, 2013, с 640.
94. Калініченко, В., В., *Сільська (земельна) громада як елемент нематеріальної культурної спадщини: історична ретроспекція.* Культура України. 2021. Вип. 71, Харківська державна академія культури, 2021, сс 17-23 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://surl.li/idcieb - Назв. Екран.
95. Талавиря, М. П. *Розвиток сільських територій на засадах сталості.* Науковий вісник Ужгородського університету – Вип.1(47). Т.2 – С. 146–150.
96. Рябоконь, В. П. *Соціально-економічні проблеми зайнятості сільського населення*. Економіка АПК, 2012, 12: 95-99. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: https://eapk.com.ua/web/uploads/pdf/Vol.%2019,%20No.%2012,%202012_apk-95-99.pdf - Назв. екран.
96. Возняк, Г. В. *Глобалізація і регіоналізація: пошук оптимальних моделей економічної взаємодії* Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. – Вип. 32. – С. 14–21.
97. Якуба, К. *Життєвий і трудовий потенціал сільського населення України*. Україна: аспекти праці, 2009, 5: 51-51.

98. Палапа, Н., *СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА.* Collection of scientific papers «ΛΌГОΣ», 2024, May 24, 2024; Zurich, Switzerland: 140-142.

99. Заяць, Т. А. *Розвиток сільських поселень України в умовах децентралізації: можливості та ризики.* Демографія та соціальна економіка, 2017, 3: 48-60.

100. Квасній, Л., Г., Щербан, О., Я., Квасній, З., В., *СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЇ ТА РОЗВИТОК ЗБАЛАНСОВАНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ГРОМАДАХ УКРАЇНИ.* 2018. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: URL: http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/424/11331/23626-1?inline=1 - Назв. Екран.

101. Верстюк, В., Ф., Дзюба, О., М., Репринцев, В., Ф., *Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник*. – К.: Наук. думка, 1995. – 687 с.

102. Макарова О. В. *Демографічна політика: сучасні реалії та перспективи*. Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 1. – С. 3-12.

103. Кирилов Ю.Є. *Розвиток малих форм господарювання на селі в умовах глобалізації* Економіка АПК.- 2010.- №7.- С.91-97.

104. Кравчук, І. І. *Формування парадигми економічного розвитку соціуму на засадах інтегрованого підходу*. Економічні науки 2015. № 4. С. 266

105. С. Шліпченко, І. Тищенко. (упор.). 2016. (Не)Задоволення публічними просторами. Урбаністичні Студії ІІІ. (Представництво Фонду ім. Гайнріха Бьолля в Україні. Центр Урбаністичних Студій НаУКМА) – К.: Всесвіт, 2016. – 340 с. [Електронний ресурс]. - Режим доступу URL: https://ua.boell.org/sites/default/files/urban_studies_3_edit.pdf.- Назв. Екран.

106. SWEETLOVE, Lee J.; FERNIE, Alisdair R. Regulation of metabolic networks: understanding metabolic complexity in the systems biology era. *New Phytologist*, 2005, 168.1: 9-24.

107. SCHALK, Meike. The architecture of metabolism. Inventing a culture of resilience. In: *Arts*. MDPI, 2014. p. 279-297

108. EKEN, Cemaliye; ALPAR ATUN, Resmiye. The self-organizing city and the architecture of metabolism: an architectural critique on urban growth and reorganization. *Sustainability*, 2019, 11.19: 5326.

109. Worall, M. *Homeostasis in nature: Nest building termites and termite mounds as templates for adaptive architecture* // *Intelligent Buildings International*, 2011, vol. 3, no. 2, p. 87–95. — Available from: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/17508975.2011.582316 [accessed 2025-MM-DD].

110. Noirot, C. *The nests of termites*. Advances in Insect Physiology, 1990, vol. 22, pp. 253–348. Available from: https://doi.org/10.1016/S0065-2806(08)60068-3

111. Turner, J. S. *Beyond biomimicry: What termites can tell us about realizing the living building*. In: Proceedings of the First International Conference on Industrialised, Intelligent Construction (I3CON). Loughborough University, 2008. Available from: https://www.researchgate.net/publication/228349904

112. КЮНЦЛІ, Романа Василівна. Гармонізація унікально-універсальних співвідношень у культурно-мистецькому просторі архітектури українського села. 2018

113. APPLEYARD, Bruce. Designing the humanity of place: From the human-centred to ecosystem scale. *Journal of Urban Design*, 2022, 27.1: 39-43

114. Perlaza, J.; Guida, A.*Urban metabolism of human settlements in small island–protected environments*.Sustainability, 2023, vol. 15, no. 4, article 3578.Available from: https://doi.org/10.3390/su15043578 [accessed 2025-03-08].

115. WANG, Hai-fan; CHIOU, Shang-chia. Study on the sustainable development of human settlement space environment in traditional villages. *Sustainability*, 2019, 11.15: 4186.

116. AKBAR, Naji; ABUBAKAR, Ismaila Rimi; BOUREGH, Adel Saleh. Fostering urban sustainability through the ecological wisdom of traditional settlements. *Sustainability*, 2020, 12.23: 10033

117. RODRÍGUEZ, Juana Mercedes Perlaza; GUIDA, Antonella Grazia; MÁRQUEZ, Ángela María Díaz. Urban metabolism of human settlements in small island-protected environments. *Environmental and Sustainability Indicators*, 2024, 21: 100324.

118. RUTTONSHA, Perin. Towards a (socio-ecological) science of settlement: Relational dynamics as a basis for place. In: *Systemic Design: Theory, Methods, and Practice*. Tokyo: Springer Japan, 2019. p. 173-240

119. BINTLIFF, John. Settlement and territory: a socio-ecological approach to the evolution of settlement systems. *Human Ecodynamics*, 2000, 21-30.

120. Dyson-Hudson, R.; Smith, E. A. *Human territoriality: an ecological reassessment*. *American Anthropologist*, 1978, vol. 80, no. 1, pp. 21–41. Available from: https://www.jstor.org/stable/676124 [accessed 2025-03-08]

121. YIN, Jingbo; WANG, Dongyan; LI, Hong. Spatial optimization of rural settlements in ecologically fragile regions: Insights from a social-ecological system. *Habitat International*, 2023, 138: 102854.

122. ГАВРИЛЕНКО, Олександр Анатолійович. СТОКГОЛЬМСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1972 РОКУ: ПЕРШІ КРОКИ НА ШЛЯХУ ДО СТАЛОГО РОЗВИТКУ (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ ЕКСКУРС). *«ЦІЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ В АСПЕКТІ ЗМІЦНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ»" GOALS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN THE ASPECT OF STRENGTHENING THE NATIONAL*, 2023, 454

123. СІРОМСЬКИЙ, Руслан. Інформаційно-протестні акції канадських українців під час Олімпійських ігор у Монреалі 1976 року. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 2019

124. VILLARROEL WALKER, R.; BECK, M. B. Understanding the metabolism of urban-rural ecosystems: a multi-sectoral systems analysis. *Urban Ecosystems*, 2012, 15.4: 809-848.

125. Diamond, J. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: W. W. Norton & Company, 1997. Available from: https://wwnorton.com/books/9780393317558
[accessed 2025-03-08].

126. Роженко, Б. КИТАЙ: перші імперії. Історія китайської бронзової доби [online video]. YouTube, 15 Mar. 2022. — Режим доступу: https://youtu.be/-asyLm_Ht3c?si=5-r9Atu_Z881qZAq [accessed 2022-03-15].

127. Perlaza J., Guida A. The transformation of assets for sustainable livelihoods in a remote Aboriginal settlement [online]. 2023. — Available from: https://www.academia.edu/67291660/The_transformation_of_assets_for_sustainable_livelihoods_in_a_remote_Aboriginal_settlement [accessed 2025-MM-DD]

128. Abrahamsen, M. R. *Urbanization in Greenland* [online]. Aalborg: Aalborg University,
2019.Available_from:https://projekter.aau.dk/projekter/files/306260117/Thesis_Urbanization_in_Greenland_Marianne_Roed_Abrahamsen_final.pdf [accessed 2025-03-08].

129. Commonwealth of Australia. *Stronger Futures in the Northern Territory: Sunset Review*. Canberra: National Indigenous Australians Agency, 2022 [Електронний ресурс]. — Available from: https://www.niaa.gov.au/sites/default/files/documents/publications/stronger-futures-northern-territory-print-version.pdf [accessed 2025-MM-DD].

130. Department of Families, Housing, Community Services and Indigenous Affairs (FaHCSIA). *Stronger Futures in the Northern Territory — Progress Report 1 July 2012 – 31 December 2012* [Електронний ресурс]. Australian Government, 2013. — Available from: https://www.healthinfonet.ecu.edu.au/uploads/resources/27630_27630_part1.pdf [accessed 2025-MM-DD].

131. Australian Parliament. *Stronger Futures in the Northern Territory Bill 2011 (Cth)*. — Canberra, 2011.

132. Australian Bureau of Statistics. *Australian Statistical Geography Standard (ASGS): Volume 1 – Main Structure and Greater Capital City Statistical Areas* [online]. Canberra: Australian Bureau of Statistics, 2021. Available from: https://www.abs.gov.au/statistics/standards/australian-statistical-geography-standard-asgs [accessed 2025-03-08].

133. Australian Bureau of Statistics. *Urban Centres and Localities* [online]. Canberra: Australian Bureau of Statistics, 2021. Available from: https://www.abs.gov.au/statistics/standards/australian-statistical-geography-standard-asgs/latest-release#urban-centres-and-localities [accessed 2025-03-08].

134. Australian Bureau of Statistics. *ASGS Remoteness Structure* [online]. Canberra: Australian Bureau of Statistics, 2021. Available from: https://www.abs.gov.au/statistics/standards/australian-statistical-geography-standard-asgs/remoteness-structure [accessed 2025-03-08].

135. Krugman, P. Increasing returns and economic geography. *Journal of Political Economy*, 1991, vol. 99, no. 3, pp. 483–499. Available from: https://www.princeton.edu/~pkrugman/core_periphery.pdf [accessed 2025-03-08].

136. Fujita, M.; Krugman, P.; Venables, A. J. *The spatial economy: Cities, regions, and international trade*. Cambridge, MA: MIT Press, 1999.

137. Krugman, P. *Geography and trade* [online]. Cambridge, MA: MIT Press, 1991. Available from: https://scholar.princeton.edu/sites/default/files/pkrugman/files/geography.pdf [accessed 2025-03-08].

138. WALLERSTEIN, Immanuel Maurice. Capitalist agriculture and the origins of the European world-economy in the sixteenth century. *(No Title)*, 1974.

139. DUDAREV, Alexey A., et al. Traditional diet and environmental contaminants in coastal Chukotka I: study design and dietary patterns. *International journal of environmental research and public health*, 2019, 16.5: 702.

140. Ahom, H. T. *Agricultural Practices and Settlement Patterns of the Tiv of Central Nigeria, 1900–1975* [online]. The Journal of the Faculty of Arts and Islamic Studies, 2014. — Available from: https://www.academia.edu/79244020/Agricultural_Practices_and_Settlement_Patterns_of_the_Tiv_of_Central_Nigeria_1900_1975_Introduc_ [accessed 2025-MM-DD].

141. JARVENPA, Robert. Diets of experience: food culture and political ecology in northern Canada and northern Finland. *Food and Foodways*, 2008, 16.1: 1-32.

142. СТОЛОВИЙ, Сашко. *Оринин. Роман про стелепного чоловіка*. Київ: Лабораторія, 2024. — 224 с. — ISBN 978-617-8367-11-4. — Available from: https://laboratory.ua/products/orynyn-roman-pro-stelepnogo-cholovika [accessed 2026-09-04].

143. СТОЛОВИЙ, Олександр. *Слобожанщина — край економічної свободи, вольностей та інтелектуального новаторства чи регіон постійного неспокою і авторитарного тиску Москви?* [online]. **Локальна історія**, 2024, № 8 (70): Слобожанщина. — Available from: https://publishing.localhistory.org.ua/product/slobozhanshhyna-8-2024/ [accessed 2026-09-04].

144. НОСКО, Катерина. *Експериментально-показові села — це утопічний проєкт: розмова з Євгеном Нікіфоровим* [online]. Суспільне Культура, 29 квітня 2021. — Available from: https://suspilne.media/culture/126220-eksperimentalno-pokazovi-sela-ce-utopicnij-proekt-rozmova-z-evgenom-nikiforovim/ [accessed 2026-09-04].

145. BOSERUP, Ester. *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change under Population Pressure* [online]. London: George Allen & Unwin, 1965. — 124 p. — Available from:

https://books.google.com/books/about/The_Conditions_of_Agricultural_Growth.html?id=-d0aslNGo8gC [accessed 2026-09-04].

146. РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ. *О Всемилостивейшем даровании крепостным людям прав состояния свободных сельских обывателей и об устройстве их быта: Манифест от 19 февраля 1861 г.* [online] // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. XXXVI, отделение 1-е. Санкт-Петербург, 1863. — № 36650. — С. 128–134. — Available from: https://hdl.handle.net/2027/coo.31924113323913 [accessed 2026-09-04]

147. КЛІШ, Андрій; СИРОТЮК, Назар. *Еміграція галицьких селян у Канаду наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами часопису «Руслан»)* [online]. Український селянин, 2024, вип. 31, с. 80–88. — Available from: https://doi.org/10.31651/2413-8142-2024-31-Klish-Syrotiuk [accessed 2026-09-04].

148. МУЗЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ. Як і чому українці їхали за океан наприкінці XIX — на початку XX ст. [online]. Матеріал підготовлено для проєкту Diaspora.ua, 2020; опубліковано 22 липня 2021 р. — Available from: Facebook-сторінка Музею української діаспори [accessed 2026-09-04].

149. ВОЛКОВИНСЬКИЙ, Валерій; ХОПТЯР, Юрій. Столипінська аграрна реформа [online]. Енциклопедія історії України; Інститут історії України НАН України. — Available from: https://www.history.org.ua/?termin=Stolypinska_reforma [accessed 2026-09-04].

150. МАСЛІЙЧУК, Володимир. Соціополітичний простір Слобожанщини у XVII ст. Формування слобідських полків [online]. У кн.: Україна в цивілізаційних потоках ранньої модерності. Київ: Академперіодика, 2024, розд. 29, с. 537–556. — Available from: https://ekmair.ukma.edu.ua/items/95894a4c-61e1-4939-ab07-262106aac53e [accessed 2026-09-04].

151. МАСЛІЙЧУК, Володимир. У полоні прикордонь та наративів. Дослідження з історії Слобідської України XVII–XIX ст. [online]. Харків: Видавець Олександр Савчук, 2021. — 300 с. — ISBN 978-617-7538-61-4. — Available from:

https://savchook.com/books/u-poloni-prykordon-ta-naratyviv-doslidzhennya-z-istoriyi-slobidskoyi-ukrayiny-xvii-xix-ct/ [accessed 2026-09-04].

152. Рудницький, О. П. Історична еволюція чисельності населення України у світлі теорії демографічного переходу [online]. Демографія та соціальна економіка, 2020, № 3 (41), с. 3–16. — DOI: https://doi.org/10.15407/dse2020.03.003. — Available from: https://dse.org.ua/arhcive/41/1.pdf [accessed 2026-09-04].

153. Рада народних комісарів СРСР. Про переселення на Україну 21 000 сімей колгоспників: таємна постанова № 2318 від 25 жовтня 1933 р. [online]. Цифровий архів Голодомору, Інститут історії України НАН України. — Available from: https://holodomor-era.history.org.ua/item/0001336 [accessed 2026-09-04].

154. Марочко, В. І. Українські «куркулі» – жертви більшовицької політики соціал-шовінізму [online]. Український селянин, 2022, вип. 27, с. 54–60. DOI: 10.31651/2413-8142-2022-27-Marochko. — Available from: https://ukr-selianyn-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4713 [accessed 2026-09-04].

155. Центральний виконавчий комітет СРСР; Рада народних комісарів СРСР. Про встановлення єдиної паспортної системи по Союзу РСР і обов'язкову прописку паспортів: постанова від 27 грудня 1932 р. [online]. Зібрання законів і розпоряджень Робітничо-селянського уряду СРСР, 1932, відд. 1, № 84, ст. 516, с. 821–822. — Available from: https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/gruden/27/1932-pryynyata-postanova-cvk-i-rnk-srsr-no84-pro-vstanovlennya-yedynoyi-pasportnoyi-systemy-po-srsr-i-obovyazkovu-propysku-pasportiv [accessed 2026-09-04].

156. Мартин, Тері. Імперія національного вирівнювання: нації та націоналізм у Радянському Союзі (1923–1939 роки) [online] / пер. з англ. С. Вакуленка; ред. В. Кравченко, Г. Єфіменко. Київ: Критика, 2013. 638 с. — Available from: https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000023780 [accessed 2026-09-04].

157. UCKLEY, Cynthia. The Myth of Managed Migration: Migration Control and Market in the Soviet Period [online]. Slavic Review, 1995, vol. 54, no. 4, pp. 896–916. DOI: 10.2307/2501398. — Available from: https://www.cambridge.org/core/journals/slavic-

review/article/abs/myth-of-managed-migration-migration-control-and-market-in-the-soviet-period/652042CC8F82FB80F0AC7EC6E2D4BFC2 [accessed 2026-09-04].

158. КОРОБОЧКІНА, Л. Л. Паспортний режим в Україні як вид адміністративно-правового режиму: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 [online]. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. 28 с. — Available from: https://dspace.onua.edu.ua/bitstreams/5b3f539e-d0de-42a2-807a-7400d28ef1ae/download [accessed 2026-09-04].

159. PRIBYTKOVA, Irina. Demographic Changes, Environmental Degradation and Migratory Management in Ukraine in the Context of National Security [online]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine, 2009. 16 p. — Available from: https://cdn.osce.org/sites/default/files/f/documents/f/2/36474.pdf [accessed 2026-09-04].

160. ГНЕСЬ, Людмила. Еволюційні трансформації першої хвилі експериментально-показового сільського будівництва в Україні 60-х років ХХ ст. [online]. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Архітектура», 2022, vol. 4, no. 1, pp. 30–39. DOI: 10.23939/sa2022.01.030. — Available from: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/may/27950/6.pdf [accessed 2026-09-04].

161. Нагірна, В. П.; Руденко, Л. Г. Сільська місцевість України у контексті трансформаційних процесів в аграрній сфері [online]. Український географічний журнал, 2016, № 2, с. 39–47. DOI: 10.15407/ugz2016.02.039. — Available from: https://ukrgeojournal.org.ua/sites/default/files/UGJ_2016_2_39-47.pdf [accessed 2026-09-04].

162. ЛІБАНОВА, Е. М., ред. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села [online]. Київ: Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007. 467 с. — Available from: Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського [accessed 2026-09-04].

163. КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ. *Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні* [online]:

розпорядження від 1 квітня 2014 р. № 333-р. — Available from: офіційний портал Верховної Ради України [accessed 2026-09-04]

164. Столовий, О. В., Ковальська, Г. Л., Універсальність архітектури та публічного простору в урбаністичній структурі сіл як основа їх успішності // *Просторовий розвиток*. – К.: КНУБА, 2025. – Вип. 11. – С. 165–177. – DOI: https://doi.org/10.32347/2786-7269.2025.11.165-177.

165 Столовий, О. В., Чи можуть міста без сіл? // *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. – К.: КНУБА, 2025. – Вип. 71. – С. 335–358. – DOI: https://doi.org/10.32347/2077-3455.2025.71.335-358.

166 Столовий, О. В., Кутковість як український тип сталої одиниці поселення // *Комунальне господарство міст*. – Харків: Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова, 2025. – Т. 3. – Вип. 191. – С. 124–132. – DOI: https://doi.org/10.33042/2522-1809-2025-3-191-124-132.

167 Столовий, О. В., Ковальська, Г. Л., Місто як лабораторія цивілізації // *Містобудування та територіальне планування*. – К.: КНУБА, 2026. – Вип. 91. – С. 269–281. – DOI: https://doi.org/10.32347/2076-815x.2026.91.269-281.

168 Столовий, О. В., Поселення людини як ареали проживання біологічного виду: екосистемна відмінність села і міста // *Комунальне господарство міст*. – Харків: Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова, 2026. – Т. 1. – Вип. 196. – С. 133–140. – DOI: https://doi.org/10.33042/3083-6727-2026-1-196-133-140.

169 Столовий, О. В., Ковальська, Г. Л., Інклюзивність публічних просторів сіл як основа успішного розвитку // *Сучасна архітектурна освіта. Відбудова та розвиток у європейському контексті*: матеріали XV Всеукраїнської наукової конференції, 23 листопада 2023 р. – К.: КНУБА, 2023. – С. 126–128.

170 Столовий, О. В., Хутір як елемент типології поселень України // *Архітектура, дизайн та будівництво: інноваційні технології*: матеріали Міжнародного науково-технічного форуму, 15–16 листопада 2023 р. – К.: Ліра-К, 2023. – С. 310–311.

180 Столовий, О. В., Адаптивна архітектура: екологічні та архітектурні аспекти сезонної відповідності архітектури в Україні // *Проблеми і методи відновлення і розвитку архітектурно-містобудівного середовища в Україні*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 9 квітня 2025 р. – К.: КНУБА, 2025. – С. 54–55.

181 Столовий, О. В., Сільські поселення як системи сталих взаємозв'язків із довкіллям: критика погляду та нові рамки дослідження // *Нове місто: архітектурно-планувальні та будівельно-виробничі процеси – виклики часу*: матеріали І Міжнародного науково-практичного симпозіуму, 31 березня 2026 р. – Івано-Франківськ: Університет Короля Данила, 2026. – С. 120–122.

182 Оніщук, Олександр. Гнучкість та адаптивність в архітектурі. Основні поняття та їх визначення [online] // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. 2025. Вип. 74. С. 176–194. — Available from: https://doi.org/10.32347/2077-3455.2025.74.176-194 [accessed 2026-01-10].

183 Mitsch, William J.; Jørgensen, Sven E. Ecological engineering: A field whose time has come [online]. Ecological Engineering. 2003. Vol. 20, No. 5. P. 363–377. — Available from: https://doi.org/10.1016/j.ecoleng.2003.05.001 [accessed 2026-10-10].

184 Thomashow, Mitchell. Ecological Identity: Becoming a Reflective Environmentalist [online]. Cambridge, MA: The MIT Press, 1996. 250 p. — Available from: https://mitpress.mit.edu/9780262700634/ecological-identity/ [accessed 2026-10-10].

185 Holland, John H. Emergence: From Chaos to Order [online]. Oxford: Oxford University Press, 1998. 258 p. — Available from: https://doi.org/10.1093/oso/9780198504092.001.0001 [accessed 2026-10-10].

186 Тимченко, Анатолій. Системний аналіз процесів та моделей взаємозв'язків і взаємодій. Лінійні динамічні системи. *Вісник Черкаського державного технологічного університету. Серія: Технічні науки*, 2017, 3: 65-71.

187. Петренко-Лисак, Алла. Пам'ять спального мікрорайону:(не) для туристів. *City: History, Culture, Society*, 2021, 12 (1): 98-117.

188 Манівець // Горох : онлайн-бібліотека. URL: https://goroh.pp.ua/Тлумачення/манівець (дата звернення: 10.01.2026).

189 Простець // Горох : онлайн-бібліотека. URL: https://goroh.pp.ua/Тлумачення/простець (дата звернення: 10.01.2026).

190 Стежка // Горох : онлайн-бібліотека. URL: https://goroh.pp.ua/Тлумачення/стежка (дата звернення: 10.01.2026).

191 Шлях // Горох : онлайн-бібліотека. URL: https://goroh.pp.ua/Тлумачення/шлях (дата звернення: 10.01.2026).

192 Luederitz, Christopher, Daniel J. Lang, and Henrik Von Wehrden. "A systematic review of guiding principles for sustainable urban neighborhood development." Landscape and Urban Planning 118 (2013): 40-52.

193 Dunbar, Robin. How many friends does one person need?: Dunbar's number and other evolutionary quirks. Faber & Faber, 2010.

194 Хутір // Словник української мови : в 11 т. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL: https://www.inmo.org.ua/sum.html?wrd=%D1%85%D1%83%D1%82%D1%96%D1%80 (дата звернення: 10.02.2026).

195 Силантьєва, О. А.; Мироненко, В. П. ФРАКТАЛЬНІСТЬ МІСЬКОГО СЕРЕДОВИЩА. Науковий вісник будівництва, 2017, 88.2: 65-69.

196 Moles, Richard, et al. Practical appraisal of sustainable development—Methodologies for sustainability measurement at settlement level. Environmental Impact Assessment Review, 2008, 28.2-3: 144-165.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Столовий О.В., Ковальська Г.Л. Універсальність архітектури та публічного простору в урбаністичній структурі сіл, як основа їх успішності. *Просторовий розвиток.* Київ: КНУБА, 2025. Вип. 11. С. 165-177

https://doi.org/10.32347/2786-7269.2025.11.165-177

2. Столовий О.В. Чи можуть міста без сіл? *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*. Київ: КНУБА, 2025. Вип. 71. С. 335-358.

https://doi.org/10.32347/2077-3455.2025.71.335-358

3. Столовий О.В. Кутковість, як український тип сталої одиниці поселення. *Комунальне господарство міст*. Харків: Харківський національний університет міського господарства ім. О.М. Бекетова, 2025. Том 3. Вип. 191. С. 124-132

https://doi.org/10.33042/2522-1809-2025-3-191-124-132

4. Столовий О.В., Ковальська Г.Л. Місто як лабораторія цивілізації. *Містобудування та територіальне планування.* Київ: КНУБА, 2026. Вип. 91. С. 269-281

https://doi.org/10.32347/2076-815x.2026.91.269-281

5. Столовий О.В. Поселення людини як ареали проживання біологічного виду: екосистемна відмінність села і міста. *Комунальне господарство міст*. Харків: Харківський національний університет міського господарства ім. О.М. Бекетова, 2026. Том 1 Вип.196. С.133-140

https://doi.org/10.33042/3083-6727-2026-1-196-133-140

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

6. Столовий О.В., Ковальська Г.Л. Інклюзивність публічних просторів сіл, як основа успішного розвитку. Матеріали XV Всеукраїнської наукової

конференції «Сучасна архітектурна освіта. Відбудова та розвиток в європейському контексті, 23 листопада 2023 р. Київ: КНУБА, 2023. С. 126-128

7. Столовий О.В. Хутір, як елемент типології поселень України. Матеріали Міжнародного науково-технічного форуму «Архітектура, Дизайн та Будівництво: Інноваційні технології», 15-16 листопада 2023 р. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. С. 310-311

8.Столовий О.В. Адаптивна архітектура: екологічні та архітектурні аспекти сезонної відповідності архітектури в Україні. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми і методи відновлення і розвитку архітектурно-містобудівного середовища в Україні», 9 квітня 2025 р. Київ: КНУБА, 2025. С. 54-55

9.Столовий О.В. Сільські поселення як системи сталих взаємозв’язків з довкіллям: критика погляду та нові рамки дослідження. Матеріали І міжнародного науково-практичного симпозіуму «Нове місто: Архітектурно-планувальні та будівельно-виробничі процеси – виклики часу», 31.03.2026 р., Івано-Франківськ: Університет короля Данила, 2026. С.120-122

ДОДАТОК Б.
ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ

Джерела ілюстрацій до першого розділу

Рис. 1.1

Джерело - авторська розробка

Рис. 1.2

Джерело - авторська розробка, фото з експедицій та проектних впроваджень

Рис. 1.3

Джерело - авторська розробка

Рис. 1.4

Джерело - авторська розробка; опрацювання зображення із використанням [Adobe Photoshop, Adobe Illustrator]

Рис. 1.5

Джерело - авторська розробка доповнена ілюстраціями з таких джерел:

Метаболічні мережі.

Sweetlove L. J., Fernie A. R. *Regulation of metabolic networks: understanding metabolic complexity in the systems biology era*. New Phytologist, 2005, 168(1), 9–24.

Термітник і його вентиляція.

Turner J. S., Soar R. C. *Beyond biomimicry: What termites can tell us about realizing the living building*. 2008.

Японський архітектурний метаболізм.

Kisho Kurokawa. *Helix City, Tokyo, Japon. Schéma*, 1961. Оригінальний архітектурний рисунок у колекції Центру Помпіду, інвентарний № AM 1997-2-28.

Традиційне українське будівництво.

Fodchuk R. *Building the Little House on the Prairies: Ukrainian Technology, Canadian Resources*. Material Culture Review, 1989, vol. 29.

Рис. 1.6

Джерело - авторська розробка доповнена ілюстраціями з таких джерел:

Володимир Орловський “Хати в літній день” 1882.
URL:https://ukrajna.info.hu/2021/05/29/%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D0%BE%D1%80%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-1842-1914/
Фото поліського села
URL:https://vesti.dp.ua/v-ukrayini-bilshe-ne-bude-selyshh-miskogo-typu/
Букові ліси Карпат
URL:https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2259335-bukovi-lisi-karpat-mozut-vkluciti-do-spisku-vsesvitnoi-spadsini-unesko.html
Хата-гражда
URL:https://verkhovyna.life/grazhda/
Бахчисарай
URL:https://ua.krymr.com/a/interview-z-ahtemom-chiygozom-pro-bahchysaraj/29531634.html
Рис. 1.7
Джерело - авторська розробка
Рис. 1.8
Джерело - авторська розробка доповнена зображенням, що було повністю згенероване штучним інтелектом як ілюстрація для інфографіки

Джерела ілюстрацій до другого розділу.
Рис. 2.1
Джерело - авторська розробка
Рис. 2.2
Джерело - авторська розробка доповнена ілюстраціями з таких джерел:
Федір Кричевський. Наречена. 1910 р

URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B0_(%D0%9A%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9)

Виселення родини розкуркуленого селянина. Донеччина, 1930 рік

URL:https://www.radiosvoboda.org/a/rozkurkulennya-proekt-radio-svoboda/30405744.html

Фото з авторських наукових експедицій

Кам'янка, Тернопільська область, 2021 рік. Євген Нікіфоров

URL:https://suspilne.media/culture/126220-eksperimentalno-pokazovi-sela-ce-utopicnij-proekt-rozmova-z-evgenom-nikiforovim/

Рис. 2.3

Джерело - авторська розробка доповнена зображенням, що було повністю згенероване штучним інтелектом як ілюстрація для інфографіки

Рис. 2.4

Джерело - авторська розробка; опрацювання зображення із використанням [Adobe Photoshop, Adobe Illustrator] та фрагментним використанням зображень з Google Maps

Рис. 2.5

Джерело - авторська розробка доповнена зображенням, що було повністю згенероване штучним інтелектом як ілюстрація для інфографіки

Рис. 2.6

Джерело - авторська розробка доповнена зображенням, що було повністю згенероване штучним інтелектом як ілюстрація для інфографіки

Рис. 2.7

Джерело - авторська розробка доповнена зображення із використанням [Adobe Photoshop, Adobe Illustrator]

Джерела ілюстрацій до третього розділу.

Рис. 3.1

Джерело - авторська розробка

Рис. 3.2

Джерело - авторська розробка

Рис. 3.3

Джерело - авторська розробка з використанням як підоснови Google Maps

Рис. 3.4

Джерело - авторська розробка з використанням як підоснови Google Maps

Сергій Васильківський. Сільська вулиця. 1890рр

URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Sergiy_Vasylkivskiy-_Silska_vulycia.jpg

доповнена зображенням, що було повністю згенероване штучним інтелектом як ілюстрація для інфографіки

Візуалізації з розробки проєктної пропозиції з відновлення села Посад-Покровське, Херсонська область.

Фотофіксація зустрічі з селянами в Посад-Покровське під час громадських слухань з презентації проєкту відновлення села

Рис. 3.5

Джерело - авторська розробка з використанням як підоснови Google Maps

Куток. Село Борова, Сумська область

URL: https://www.5.ua/kultura/yak-vyhliadalo-ukrainske-selo-ponad-100-rokiv-tomu-unikalni-istorychni-svitlyny-204427.html

Двір. Розпланування початку 20 ст, Харківщина та Чернігівщина. П. Страхов. Сільськогосподарська архітектура: посібник проектування та будіівництва сільськогосподарських будівель. Атлас. 1916 р

URL:https://books.google.com.ua/books/about/%D0%A1%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%BE%D1%85%D0%BE%D0%B7%D1%8F%D0%B9%D1

%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F.html?id=8DjE0QEACAAJ&redir_esc=y

Покуть в інтер'єрі хати із с. Бехи Коростенського р-ну Житомирської обл. XVIII-XIX ст. НМНАПУ

URL:https://malyn.media/statti/pro-polissia/poliska-khata-samobutnie-iavyshche-v-narodniy-arkhitekturi/

Степан Таранушенко. Старі хати Харькова/Хата по Заїківській вул. ч. 39

URL:https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%96_%D1%85%D0%B0%D1%82%D0%B8_%D0%A5%D0%B0%D1%80%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0/%D0%A5%D0%B0%D1%82%D0%B0_%D0%BF%D0%BE_%D0%97%D0%B0%D1%97%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B9_%D0%B2%D1%83%D0%BB._%D1%87._39

доповнена зображенням, що було повністю згенероване штучним інтелектом як ілюстрація для інфографіки

Візуалізації з розробки проєктної пропозиції з відновлення села Посад-Покровське, Херсонська область.

Рис. 3.6

Джерело - авторська розробка з використанням фото з організованих під час наукових досліджень апробацій у вигляді експерименту відновлення будинку в музеї просто неба в Пирогів вміннями носіїв гуртової ідентичності козіяр доповнена зображенням, що було повністю згенероване штучним інтелектом як ілюстрація для інфографіки

Рис. 3.7

Джерело - авторська розробка проєкту громадського центру села Рогізна, Київська область.

Рис. 3.8

Джерело – Федір Вовк. Географічний розподіл українських хат за будівельним матеріалом.

URL:https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%93%D0%B5%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%BB_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85_%D1%85%D0%B0%D1%82_%D0%B7%D0%B0_%D0%B1%D1%83%D0%B4%D1%96%D0%B2%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%BC_%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%BC_(%D0%A4%D0%B5%D0%B4%D1%96%D1%80_%D0%92%D0%BE%D0%B2%D0%BA).jpg

Рис. 3.9

Джерело - авторська розробка з використанням як підоснови Google Maps

Рис. 3.10

Джерело - авторська розробка з використанням як підоснови Google Maps доповнена зображенням, що було повністю згенероване штучним інтелектом як ілюстрація для інфографіки

Рис. 3.11

Джерело - авторська розробка з використанням як підоснови Google Maps

Рис. 3.12

Джерело - авторська розробка з використанням як підоснови Google Maps

ДОДАТОК В.

АКТИ ВПРОВАДЖЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

КРАСНОКУТСЬКА СЕЛИЩНА РАДА
БОГОДУХІВСЬКОГО РАЙОНУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Відділ містобудування, архітектури та будівництва
апарату Краснокутської селищної ради

АКТ

впровадження результатів науково-дослідної роботи
Столового Олександра Вікторовича

«05» листопада 2026 року № 5

селище Краснокутськ

Цим актом підтверджую практичне впровадження на території Краснокутської селищної територіальної громади Богодухівського району Харківської області результатів науково-дослідної роботи Столового Олександра Вікторовича. Роботу виконано в межах дисертації «Метод ретроспективного вивчення функціонально-планувального розвитку сільських поселень» на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування» у Київському національному університеті будівництва і архітектури.

Впровадження здійснювалося у 2023–2026 роках у дослідницькій, проєктній та громадській діяльності, пов'язаній із розвитком села Козіївка, збереженням місцевої спадщини та організацією просторів спільної діяльності мешканців громади.

Практичне застосування отримали такі наукові результати та рекомендації:

1. Метод ретроспективного вивчення сільського поселення. Під час дослідження Козіївки поєднано аналіз історичних і картографічних матеріалів, польові спостереження, інтерв'ю з мешканцями, фіксацію усних історій та вивчення місцевої топоніміки. Опрацьовано куткову структуру села, взаємозв'язки житлових садиб, просторів спільного користування та природного оточення. Отримані матеріали використано для обґрунтування авторських пропозицій щодо розвитку сільського середовища.

2. Виявлення місцевих знань і вмінь та організація просторів співпраці. Результати дослідження застосовано при створенні та розвитку в селі Козіївка ініціативи «Брати. Простір затій» у 2023–2026 роках. Апробовано підхід до організації громадського простору на основі вмінь місцевих майстрів, обміну досвідом та спільної діяльності. За матеріалами дослідження, виявлено 18 типів креативних умінь; за підсумками трирічного експерименту сім майстрів перетворили власні вміння на виробничі або креативні осередки, що забезпечують їх часткову чи повну економічну самостійність.

3. Збереження народної архітектури та пристосування її до громадських потреб. У 2023 році автором організовано відновлення хати-мазанки XIX століття та її перетворення на громадський простір креативності «Глина-простір "На белебні"». У цій роботі апробовано підхід до збереження традиційного сільського середовища через його подальше використання, залучення мешканців і підтримання місцевих будівельних знань та практик.

1

4. Урахування куткової структури та локальної ідентичності у публічному просторі. У 2026 році реалізовано скульптуру «Вершника Драгуна» для кутка Драгунівка та малу архітектурну форму «Двері в Ліс Гавронець». Через ці об'єкти застосовано рекомендації щодо відображення місцевої пам'яті, топоніміки та культурних особливостей у просторовій організації села. Практично апробовано використання кутка як одиниці локальної ідентичності та середовища взаємодії мешканців.

5. Використання результатів дослідження у концептуальному проєктуванні. У 2024 році запропоновано концепцію розвитку центру села Козіївка «Є центр». У концептуальних пропозиціях застосовано положення дослідження щодо зв'язку просторових рішень із повсякденними потребами мешканців, місцевою культурою та наявними ресурсами поселення. Цей напрям впровадження охоплює розроблення проєктних пропозицій.

Практичне значення впровадження полягає у застосуванні результатів вивчення історичного розвитку села до конкретних просторових і громадських ініціатив. Проведені роботи демонструють можливість поєднання збереження місцевої спадщини, розвитку громадських просторів та підтримки діяльності мешканців на основі наявної структури поселення і його ресурсів.

Вважаю результати науково-дослідної роботи Столового Олександра Вікторовича такими, що пройшли практичну апробацію та впроваджені в межах наведених у цьому акті робіт. Рекомендую подальше використання розробленого методу та практичних рекомендацій під час передпроєктного аналізу, підготовки пропозицій щодо розвитку сільських населених пунктів громади, збереження їхньої ідентичності та облаштування громадських просторів.

Акт видано для подання до Київського національного університету будівництва і архітектури як підтвердження практичного впровадження результатів дисертаційного дослідження.

Голова територіальної громади:

Посада

Ірина Карабут

Власне ім'я ПРІЗВИЩЕ

ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ
«АРХІМАТИКА»

АКТ

впровадження результатів науково-дослідної роботи
Столового Олександра Вікторовича
у проєктну діяльність ТОВ «Архіматика»

«28» вересня 2026 року № 28092026

м. Київ

Товариство з обмеженою відповідальністю «Архіматика» підтверджує, що результати науково-дослідної роботи працівника товариства Столового Олександра Вікторовича, одержані в межах дисертації «Метод ретроспективного вивчення функціонально-планувального розвитку сільських поселень», впроваджено у проєктну діяльність підприємства. Дисертацію виконано у Київському національному університеті будівництва і архітектури на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування».

Результати дослідження використано під час розроблення концепції відновлення села Посад-Покровське Херсонської області, яке зазнало руйнувань унаслідок воєнних дій, а також проєктної документації стадії «Робочий проєкт» (РП) для декількох типів садиб у цьому населеному пункті.

У межах виконання зазначених робіт Столовий Олександр Вікторович як працівник ТОВ «Архіматика» виконував функції головного архітектора проєкту концепції відновлення села та брав безпосередню участь у розробленні документації стадії РП типів садиб.

У проєктній роботі застосовано такі наукові положення та практичні рекомендації:

1. Ретроспективний підхід до обґрунтування відновлення села. Методичні положення дослідження використано для розгляду відновлення у зв'язку з попереднім функціонально-планувальним розвитком поселення, характером садибної забудови та способом життя його мешканців. Цей підхід застосовано як основу формування концептуальних пропозицій щодо відновлення сільського середовища.

2. Урахування взаємозв'язків між садибою та структурою поселення. Положення дисертації щодо взаємозалежності просторової організації, повсякденної діяльності мешканців і природного оточення використано при опрацюванні концепції відновлення. Садибу розглянуто як складову сільського середовища, пов'язану з вуличною мережею, сусідськими зв'язками та просторами спільного користування.

3. Розроблення варіантних рішень садибної забудови. Рекомендації щодо функціонально-планувальної організації сільського житла застосовано при розробленні декількох типів садиб. Опрацювання типології спрямовано на поєднання житлових і господарсько-побутових функцій садиби та врахування відмінностей у потребах мешканців і просторових умовах забудови.

4. Застосування дослідницьких положень у документації стадії РП. Науково обґрунтовані підходи до організації садиби отримали проєктне опрацювання в архітектурно-планувальних рішеннях розроблених типів. Це забезпечило практичну апробацію положень дисертації на рівні робочого проєктування та зв'язок між концепцією відновлення поселення і рішеннями його окремих житлових одиниць.

Особистий внесок Столового Олександра Вікторовича полягає у застосуванні результатів власного дисертаційного дослідження до проєктних завдань, архітектурному керівництві розробленням концепції відновлення села та безпосередньому опрацюванні рішень типів садиб у складі проєктної команди ТОВ «Архіматика».

Практичне значення впровадження полягає у використанні результатів дослідження сільських поселень для обґрунтування рішень із відновлення зруйнованого населеного пункту та розроблення садибного житла. Запропонований підхід поєднує завдання відновлення житлового фонду з урахуванням просторових особливостей села та побутових потреб його мешканців.

ТОВ «Архіматика» підтверджує практичну апробацію та впровадження результатів науково-дослідної роботи Столового Олександра Вікторовича у зазначених концептуальних матеріалах і розробленій документації стадії РП.

Акт видано для подання до Київського національного університету будівництва і архітектури як підтвердження впровадження результатів дисертаційного дослідження у професійну проєктну діяльність.

Директор **Дмитро ВАСИЛЬЄВ**

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ
НАРОДНОЇ АРХІТЕКТУРИ ТА ПОБУТУ УКРАЇНИ

АКТ

впровадження результатів науково-дослідної роботи
Столового Олександра Вікторовича
під час проведення культурної події KozyWeek

«9» лютого 2026 року № 12

м. Київ

Національний музей народної архітектури та побуту України цим актом підтверджує практичне впровадження результатів науково-дослідної роботи Столового Олександра Вікторовича під час підготовки та проведення культурної події KozyWeek (COZY WEEK), що відбулася 29–31 серпня 2024 року на території музею в Пирогові.

Столовий Олександр Вікторович виступив дослідником, ініціатором та організатором події. За його приватною ініціативою проведено практичний експеримент із репрезентації та передавання гуртових знань козіяр — мешканців села Козіївка Краснокутщини Харківської області — у музейному середовищі.

Науковою основою експерименту стали положення дисертації «Метод ретроспективного вивчення функціонально-планувального розвитку сільських поселень», виконаної Столовим Олександром Вікторовичем у Київському національному університеті будівництва і архітектури на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування».

Упродовж трьох днів 20 козіяр, безпосередніх носіїв місцевих знань і практик, представили та здійснили такі форми гуртової діяльності:

29 серпня — входини. Проведення обряду входин із представленням пов'язаних з оселею звичаїв гостинності та гуртового спілкування.

30 серпня — скирдування сіна. Спільне виконання господарської роботи з демонстрацією прийомів складання сіна, розподілу завдань і взаємодопомоги.

31 серпня — мазання хати. Гуртова робота з глиною та демонстрація традиційних прийомів підготовки й нанесення глиняного розчину на стіни хати.

Формат події передбачав безпосереднє залучення відвідувачів до спільних дій поруч із носіями традиції. Передавання знань відбувалося через показ, пояснення, повторення практичних прийомів і взаємодію учасників.

Під час проведення експерименту застосовано такі наукові положення та методи:

1. Передавання гуртових знань через спільну діяльність. Практично апробовано підхід до передавання локального досвіду в процесі виконання обрядових, господарських і будівельних дій. Гуртові знання представлено як поєднання практичних умінь, правил взаємодії, розподілу ролей і спільного розуміння послідовності роботи.

. Відтворення локальних практик у новому середовищі. Музей став місцем апробації перенесення практик козіївської громади за межі її повсякденного середовища. Збереження участі носіїв традиції дало змогу досліджувати, як передаються локальні знання та організовується спільна дія за участю людей, які знайомляться з цими практиками.

3. Поєднання архітектурного середовища та живої культури. Хату й прилеглий простір використано як середовище обрядової та трудової взаємодії. Застосовано положення дослідження про зв'язок просторової організації сільського життя, гуртової діяльності та відтворення локальної ідентичності. Традиційні будівельні знання розкрито через практичну роботу з матеріалом і взаємодію людей.

4. Учасницьке спостереження та подієва етнографія. Подію використано як практичний дослідницький випадок для спостереження за координацією учасників, розподілом завдань, взаємодопомогою та передаванням неявних знань. Дослідник поєднував організацію події з участю у спільних практиках та їх науковим осмисленням.

Особистий внесок Столового Олександра Вікторовича полягає у формуванні дослідницького задуму та програми KozyWeek, залученні козіяр як носіїв місцевої культури, організації їхньої спільної діяльності та поєднанні публічної репрезентації традицій із завданнями наукового дослідження.

Практичне значення впровадження для музею полягає в апробації формату, який поєднує музейне представлення народної архітектури з передаванням живих знань через безпосередню участь носіїв традиції. Подія створила умови для ознайомлення відвідувачів із культурою конкретної сільської громади та практиками її гуртової взаємодії.

Національний музей народної архітектури та побуту України підтверджує використання зазначених результатів дослідження у культурно-просвітницькій діяльності музею під час проведення KozyWeek та їх практичну апробацію в межах цієї події.

Акт видано для подання до Київського національного університету будівництва і архітектури як підтвердження практичного впровадження результатів дисертаційного дослідження.

Керівник Національного музею
народної архітектури та побуту України

підпис Власне ім'я ПРІЗВИЩЕ

Громадська організація **«ОХТИРСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ ЦЕНТР»**
42700, Сумська обл., місто Охтирка, вул. І. Шаповала, 9
E-mail: mc.okhtyrka@gmail.com, тел. (093) 632 8900, код ЄДРПОУ 41957201

АКТ

впровадження результатів науково-дослідної роботи
Столового Олександра Вікторовича
у партнерській дослідницькій та проєктній діяльності

«30» вересня 2026 року

м. Охтирка

Громадська організація «Охтирський молодіжний центр» цим актом засвідчує використання результатів науково-дослідної роботи Столового Олександра Вікторовича у партнерських дослідженнях та підготовці проєктів креативного розвитку сільських громад Краснокутщини й Охтирщини.

Столовий Олександр Вікторович співпрацює з нашою організацією як архітектор, дослідник сільських поселень та ініціатор створення «простору затій брАти». Ця приватна культурно-дослідницька ініціатива поєднує вивчення місцевої спадщини зі спільною діяльністю мешканців, майстрів і носіїв локальних знань.

Науковою основою зазначеної роботи є положення дисертації «Метод ретроспективного вивчення функціонально-планувального розвитку сільських поселень», виконаної Столовим Олександром Вікторовичем у Київському національному університеті будівництва і архітектури на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 191 «Архітектура та містобудування».

У межах партнерської діяльності результати дослідження застосовано за такими напрямами:

1. Вивчення спільного соціокультурного простору Краснокутщини та Охтирщини. Запропонований автором підхід використано для дослідження сільських громад цих територій як єдиного соціокультурного осередку Слобожанщини. Предметом вивчення є історичні зв'язки між поселеннями, місцева пам'ять, традиції, просторові особливості сіл і кутків та форми гуртової ідентичності. Отримані напрацювання слугують основою для визначення спільних тем досліджень і напрямів міжгромадської співпраці.

Громадська організація **«ОХТИРСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ ЦЕНТР»**
42700, Сумська обл., місто Охтирка, вул. І. Шаповала, 9
E-mail: mc.okhtyrka@gmail.com, тел. (093) 632 8900, код ЄДРПОУ 41957201

2. Виявлення креативного потенціалу через ретроспективне дослідження. Застосовано метод виявлення знань, умінь і культурних практик, сформованих у процесі історичного розвитку громад. Місцеві ремесла, господарський досвід, способи взаємодопомоги та творчі здібності мешканців розглянуто як ресурс для сучасних культурних, освітніх і виробничих ініціатив. Практичне використання цього підходу полягає у визначенні можливостей розвитку на основі досвіду самої громади та залученні його носіїв до підготовки проєктів.

3. Матеріалізація місцевої культури у публічному просторі. Положення дослідження використано для обґрунтування просторового втілення нематеріальної, або «віртуальної», місцевої культури: усних історій, локальних назв, образів, звичаїв та колективних уявлень. Ці зміст покладено в основу пропозицій щодо локальних символів, малих архітектурних форм і місць спільної діяльності. Публічний простір у такому підході стає засобом збереження та передавання культурної пам'яті, а його облаштування пов'язується із самоідентифікацією мешканців.

4. Акупунктурний підхід до просторового розвитку слобідських сіл. У підготовці проєктних пропозицій застосовано принцип невеликих, адресних втручань, зміст і розташування яких визначаються результатами дослідження конкретного села. Такі втручання орієнтовано на важливі для спільноти місця та повсякденні практики їх використання. Їхня цінність полягає у можливості надати видимої форми локальній культурі, створити привід для спільної дії та залучити мешканців до розвитку власного середовища.

Діяльність «простору затій брАти» є практичним середовищем апробації зазначених положень. Досвід взаємодії з місцевими майстрами та носіями культурних знань використано у партнерській роботі для поєднання дослідження спадщини з підготовкою ініціатив, відкритих до участі мешканців і молоді.

Особистий внесок Столового Олександра Вікторовича полягає у формуванні науково-методичного підходу, ініціюванні досліджень, осмисленні їхніх результатів та переведенні виявлених культурних особливостей у зміст конкретних проєктних пропозицій. У межах співпраці він забезпечує зв'язок між дослідженням сільського поселення та архітектурно-просторовим опрацюванням місцевих ініціатив.

Практичне значення впровадження полягає у застосуванні послідовності дій: дослідження історичного досвіду громади, виявлення її культурного й творчого потенціалу, спільне визначення актуальних змістів та підготовка їхнього просторового втілення.

ГО «Охтирський молодіжний центр» підтверджує практичну апробацію і використання зазначених результатів науково-дослідної роботи у партнерських дослідженнях та підготовці культурних і просторових проєктів для сільських громад Слобожанщини.

Громадська організація **«ОХТИРСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ ЦЕНТР»**
42700, Сумська обл., місто Охтирка, вул. І. Шаповала, 9
E-mail: mc.okhtyrka@gmail.com, тел. (093) 632 8900, код ЄДРПОУ 41957201

Акт видано для подання до Київського національного університету будівництва і архітектури як підтвердження практичного впровадження результатів дисертаційного дослідження.

Підтвердні матеріали

[Перелік спільних проєктів і досліджень, їхні назви та дати, матеріали, що засвідчують застосування результатів дослідження.]

Голова ГО «Охтирський молодіжний центр»

_____ Радіон Дубровка

МОН
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БУДІВНИЦТВА І АРХІТЕКТУРИ

просп. Повітряних Сил, 31,
м. Київ, 03037
тел.: +38 (044) 248-32-65,
e-mail: knuba@knuba.edu.ua,
web: knuba.edu.ua
ЄДРПОУ 02070909

КНУБА

ДОВІДКА
про впровадження у навчальний процес результатів дисертаційного дослідження Столового Олександра Вікторовича

Цією довідкою посвідчуємо, що окремі наукові висновки, результати та рекомендації дисертаційної роботи **Столового Олександра Вікторовича** на тему **«Метод ретроспективного вивчення функціонально-планувального розвитку сільських поселень»** впроваджені у навчальний процес кафедри теорії архітектури і архітектурного проєктування архітектурного факультету, зокрема:

- робота зі студентами-архітекторами 2 і 3 курсів (ОР бакалавр) над проектами «Житловий будинок на одну сім'ю», «Селище на 4 тисячі мешканців» під час проведення практичних занять з дисципліни «Архітектурне проектування» у 2024-2025 н.р., 2025-2026 н.р.;
- проведення лекцій та супровід роботи студентів в рамках співпраці з Благодійною організацією «Балбек Бюро» (меморандум про співробітництво від 2025 р.) в напрямку впровадження в освітню програму проєкту RE:Ukraine Villages, що включає регіональні особливості житлової садибної архітектури в Україні (2024-2025 н.р.);
- проведення літньої та зимової шкіл на базі архітектурного бюро «Архіматика» для студентів архітектурної спеціальності, 2024 р., 2025 р., 2026 р.:

Впроваджені результати дисертаційного дослідження сприяли набуттю теоретичних знань і практичних проєктних навичок студентами під час підготовки фахівців за спеціальністю «Архітектура та містобудування».

Проректор з НМР Андрій ШПАКОВ

№3027/52-21/3/26 від 29.09.2026

ДОДАТОК Г.

РЕКОМЕНДАЦІЇ ДО ФОРМУВАННЯ НОРМАТИВНОЇ СИСТЕМИ ПРОЄКТУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ЗАСАДАХ «ПОКУТТЯ»

0. Нормативна рамка і об’єкт нормування

0.1 «Покуття» рекомендується визначати як звід правил для проектування віддаленої від урбаністичних центрів соціо-просторової системи життєдіяльності поселення, сформованого в межах куткового типу поселення, малочисельності та екозалежності.

0.2 Нормативну систему пропонується формувати параметричною, сценарною, прив’язаною до екологічної ніші та такою, що спонукає до підсилення соціально-екномічнох сталості у вигляді створення гуртової ідентичності, яка створює продукт доданої вартості шляхом побутової креативності.

0.3 Об’єктами нормування слід приймати:

- екологічну нішу (довкілля і межі відновлювального використання),
- просторову структуру “двір–вигін–куток–село”,
- гуртову ідентичність (як механізм соціальної відтворюваності та адаптації),
- метаболізм поселення (цикли ресурсів, екоделегування),
- типологію розмежування (приватне–публічне; поселення–довкілля).
- особливість пішохідно-транспортної мережі
- універсальність (просторову, епістемологічну, екологічну)
- побутову креативність (економічна незалежність через самобутність)

1. Нормативні принципи

1.1 Принцип тріади “довкілля–поселення–гуртова ідентичність”

1.1.1 Проєктні рішення варто обґрунтовувати як результат взаємодії трьох взаємозалежних складових:

- довкілля (основа формування поселення, через діяльність гуртової ідентичності),

- поселення (матеріалізований простір життєдіяльності гуртової ідентичності, видозмінює довкілля в межах діяльності гуртової ідентичності, змінює гуртову ідентичність практиками свого використання через особливості наявного довкілля),
- гуртова ідентичність (культурний прояв людського виду, що видозмінює довкілля практикуючи поселення в обраному ареалі існування),

1.1.2 Довкілля є основою визначення межі можливого (екологічну нішу), гуртова ідентичність постає носієм суб'єктності, що забезпечують розвиток, відтворення та адаптацію поселення.

1.2 Принцип сценарності та нелінійності розвитку поселення

1.2.1 У сценарному та нелінійному підході до планування поселення вигони кутків виконують роль просторових шарнірів системи. Вузлових точок, через які система здатна змінювати конфігурацію, не втрачаючи цілісності.

1.2.2 Планування варто виконувати за сценаріями (урбаністичного мітозу): стабілізація; ріст; ущільнення; поділ; розущільнення; післяшокове відновлення; міграція з відтворенням.

1.2.3 Переходи між сценаріями відбуваються за збереження куткової структури та гуртових просторів.

1.3 Принцип метаболічності й екоделегування

1.3.1 Обґрунтування рішень рекомендовано виконувати через аналіз метаболізму поселення в межах його екологічної ніші: потоки води, енергії, демографії, ресурсів, відходів, праці, знань, вмінь, архітектури.

1.3.2 Екоделегування варто застосовувати як базовий механізм зниження експлуатаційних витрат та підвищення стійкості малочисельних поселень.

1.3.3 Інженерні рішення рекомендується застосовувати після доведення неможливості (або недостатності) екоделегування.

1.4 Принцип фрактальності, горизонтальності, універсальності, поліцентричності та хазяйновитості

1.4.1 Організацію поселення рекомендовано розглядати як фрактальну: повторюваність норм та правил на різних масштабах поселення “двір–вигін–куток–село”.

1.4.2 Система поселення спрямована до горизонтальності: мультиплікація кутків формує багатокуткову структуру без домінантного центру (вигону), а якість розвиток розглядається через соціальну конкурентність (хазяйновитість). Центральність розглядаєься як змінна (“перетікає” між кутками) і не перетворюється на чинник формування ієрархії доступу до базових благ.

1.4.3 Хазяйновитість — це форма просторово-економічної саморегуляції локальної спільноти, що виникає в умовах горизонтальної конкуренції дворів та проявляється у прагненні бути успішним в межах соціальної видимості через впорядкованість, продуктивність та довготривалу відповідальність за простір впливу.

1.5. Принцип емерджентності

1.5.1 Рекомендовано розглядати як виникнення якісно нових просторових та соціальних характеристик на рівні цілого поселення внаслідок взаємодії менших елементів без прямого централізованого програмування цих характеристик. У моделі «двір – вигін – куток – село», «мешканець-спільнота», «екологічна ніша-природа» кожен рівень має власну функціональну автономію, однак саме їхня взаємодія формує додаткові функції.

1.5.2. Просторова емерджентність. Один двір реалізує хутір, декілька дворів реалізують вигін. Один Вигін реалізує куток, декілька вигонів реалізують село. При одноманітності кожного рівня системи кожен наступний рівень набуває нових функціональних проявів простору.

1.5.3 Соціальна емерджентність. Мешканець поселення виступає носієм універсальних знань та вмінь взаємодії з довкіллям, притаманним всім мешканцям його поселення. Гуртування їх створює суспільство, що набуває функцій урбаністичних практик формування поселення (кутка).

1.5.4 Принцип емерджентності у проєктуванні покуття полягає у формуванні таких просторових параметрів, за яких бажані соціальні ефекти виникають саморегулятивно. Норматив варто формувати як умову для його появи.

1.6. Принцип універсальності

1.6.1 Здатність просторової, соціальної та господарської структури функціонувати в різних природно-кліматичних, економічних і культурних умовах без втрати своєї морфологічної та соціальної цілісності. Універсальність розуміється як структурна інваріантність базових модулів.

1.6.2 Універсальність простору. В норми Покуття рекомендована поліфункціональність базових елементів. Це формує простір, здатний змінювати сценарії використання залежно від демографічних, економічних або технологічних трансформацій. Спроможність до зміни функцій є важливою в межах обмеженого людського ресурсу, як шлях до якісної експлуатації простору життя.

1.6.3 Універсальність знань і вмінь мешканців. Соціальна модель куткового поселення передбачає високий рівень індивідуальної компетентності. Кожен мешканець володіє набором базових навичок, пов’язаних із життєзабезпеченням, господарюванням і підтриманням простору.

1.6.4 ніверсальність набуває антропологічного виміру: стійкість поселення забезпечується широким спектром компетенцій його учасників та вмінням спеціалізувати себе в гуртовій практиці взаємодії. Що формує різноманітність гуртових культурних проявів в межах однаковості.

1.6.5 Універсальність як адаптивність до довкілля. Полягає у збереженні базових принципів модульності, тощо при інваріативності планувальних рішень до природних умов. Інтегрувати екологічні особливості.

1.6.6 Принцип універсальності в формуванні норм Покуття - це орієнтація на формування модульної, поліфункціональної та антропологічно самодостатньої структури, здатної зберігати соціальну цілісність і функціональність у різних просторових, економічних та екологічних умовах.

1.7 Принцип малочисельності

1.7.1 Нормативне орієнтування масштабу локальної соціально-просторової одиниці з метою забезпечення когнітивної, економічної та екологічної стійкості системи в умовах ефективної самоорганізації.

1.7.2 Когнітивна стійкість. У межах Покуття кількість мешканців співвідноситься з когнітивною здатністю людини підтримувати стабільні соціальні зв'язки (приблизно 150–250 осіб відповідно до концепції числа Данбара). Це забезпечує: взаємну впізнаваність; репутаційну прозорість; горизонтальні механізми довіри; зниження транзакційних витрат комунікації. Малочисельність виступає передумовою сприйняття спільноти як «своєї».

1.7.3 Економічна стійкість. У Покутті економічна спроможність ґрунтується на інтенсивності та креативності використання локальних ресурсів. Малочисельність стимулює: диверсифікацію діяльності; багатість навичок мешканців; виробництво продуктів з доданою вартістю через переробку, ремесло, ркеативні підходи.

1.7.4 Екологічна стійкість. Принцип малочисельності передбачає співвіднесення кількості населення з біофізичною місткістю території. Покуття рекомендовано спрямовувати на формування балансу населення при збереженні здатності екосистеми до самовідновлення без деградації ресурсної бази.

Принцип малочисельності в проєктуванні — це нормативна орієнтація на підтримання соціальної, економічної та екологічної місткості локальної спільноти в межах, що забезпечують взаємну впізнаваність, креативну продуктивність і сталий баланс з довкіллям.

1.8 Принцип віддаленості

1.8.1 Проектування поселення поза межами прямого функціонального, економічного та культурного домінування мегаполісів в умовах збереження його структурної автономії, соціальної самодостатності та локальної ідентичності. **Віддалені - виведені із зони мегаполісного впливу (**периферійного додатку міської агломерації). Нормативне закріплення принципу віддаленості передбачає

розміщення поселення на такій дистанції, за якої: щоденна маятникова міграція не є економічно доцільною; господарська діяльність орієнтується на локальний ресурсний контекст; соціальна взаємодія не редукується до міського центру тяжіння. У межах Покуття це забезпечує концентрацію соціального капіталу та посилює механізми самоорганізації.

1.9 Принцип формування меж

1.9.1 Межі приватне–публічне рекомендовано формувати через читабельність і чіткість, але без візуальної сепарації просторів чи блокування стежкову-доріжної мережі.

1.9.2 Межа поселення–довкілля варто розглядати через градієнтний перехід; Що потребує додаткового юридичного впорядкування.

2. Нормативна процедура проєктування

2.1 Рекомендована “нульова стадія” (ретроспективний аналіз та інвентаризація)

2.1.1 Ретроспективний аналіз варто виконувати як обов’язкову стадію перед будь-яким проєктуванням/відновленням/реконструкцією/новим будівництвом чи створення покутньої документації.

2.1.2 Аналіз повинен охоплювати компоненти:

- історичний;
- соціальний;
- екологічний;
- покутний (морфологічний);
- креативний (уміння/продукти).

2.1.3 Результати аналізу пропонується відображати у планувальних матеріалах як шари та реєстри., на основі яких місцеви органи влади видають МУО.

2.2 Сценарне проєктування

2.2.1 Для обраного сценарію слід встановлювати:

- допустимі просторові дії;
- межі втручання;

- індикатори успішності;
- умови переходу до іншого сценарію.

2.3 Метаболічне обґрунтування

2.3.1 Рішення зі створення інфраструктури покуття (інженерно-технічна, транспортно-пішохідна, просторова, соціальна, екологічна, культурно-соціальна, економічна) варто формувати похідними від метаболічної логіки та екоделегування.

3. Структурні елементи як модулі нормування

3.1 Куток

3.1.1 Куток пропонується приймати як базову планувальну одиницю.

3.1.2 Межі кутка варто визначати за сукупністю: морфології забудови, мережі технологічних взаємодійв побуті, спільних ресурсів, тяжіння до вигону та градієнтного переходу в довкілля.

3.2 Вигін (універсальний простір гуртової дії)

3.2.1 Вигін рекомендовано формувати центральним елементом кутка.

3.2.2 Вигін варто формувати через універсальність (екологічну, функціональну, соціальну).

3.3 Двір

3.3.1 Двір пропонується проектувати через забезпечення сумісності житлових, господарських та виробничих (креативних) функцій за умови дотримання безпекових і санітарних логік.

3.3.2 Рекомендована одночасна видимість та відокремленість двору від вигону, як запорука пормування соціальної цілісності поселення в умовах кількісної малості.

3.4 Мережа зв’язків: шлях–простець–манівець–стежка

3.4.1 Мережу зв’язків варто формувати через дрібномасштабну тканину з пріоритетом людської співмірності.

3.4.2 Стежкову мережу варто формувати за суспільної потреби шляхом вкладання суспільних договорів на основі суперфіцій, спільного використання межі між сусідами як простору загальнодоступноо пішохідного сполучення поселення

3.4.3 Шляхи варто проєктувати так, щоб шлях не розрізав внутрішньопоселеневу мережу вигонів, стежок та доріг.

3.5 Мультимодальність і антиавтомобільність

3.5.1 Мережу зв'язків варто влаштовувати мультимодальною (спільного універсального використання єдиного маршруту різними типами транспорту) з пріоритетом безпеки та читабельності.

3.5.2 Рішення з нівелювання автомобілецентричності рекомендуються, як підсилення інклюзивності дрібномасштабності транспортно-пішохідну тканину.

4. Система екологічних норм

4.1 Екоделегування

4.1.1 Екоделегування пропонується приймати базовим принципом проєктування.

4.1.2 Інженерну інфраструктуру варто застосовувати після обґрунтування неможливості екоделегування.

4.2 Баланс "ресурс–демографія"

4.2.1 Планувальні рішення пропонується узгоджувати з ресурсною ємністю довкілля.

4.2.2 Рішення, що збільшують демографічний тиск без компенсаційних механізмів, не варто розглядати як норма проектування в ежах Покуття.

4.3 Градієнтна межа як межа екологічної ніші

4.3.1 Градієнтну межу варто трактувати як просторовий прояв межі екологічної ніші.

5. Система соціальних норм

5.1 Гуртова ідентичність як невід'ємна частина поселення

5.1.1 Гуртову ідентичність пропонується нормувати як емерджентну здатність спільноти виконувати функції, недоступні окремому мешканцю.

5.1.2 Просторова структура поселення розглядається як простір підтримання сценаріїв співдії (вигін, мікропростори, короткі маршрути зустрічей).

5.2 Доступ до гуртової допомоги

5.2.1 Кожен двір рекомендовано проектувати з доступом до гуртового ресурсу допомоги у критичні моменти життєвого циклу – вигону.

5.2.2 Рішення, що підвищують “вартість соціальної координації”, не рекомендуються.

5.3 Інтеграція нових мешканців (принцип 30/70)

5.3.1 Для збереження тяглості гуртової ідентичності рекомендується обмежувати частку прийшлого населення в межах одного покоління до 70% за умови наявності не менше 30% локального носія правил (в межах кутка або групи кутків).

6. Зовнішні чинники: автономність і відкритість

6.1 Матеріальна автономність (вода, енергія, експлуатаційні та аортизаційні процеси) рекомендується як базова умова стійкості.

6.2 Інформаційна відкритість (знання, технології, освітні мережі) повинна бути максимальною.

6.3 Системи, що потребують високочастотного зовнішнього сервісу, не рекомендуються, якщо не доведена їх стійкість.

6.4 Адміністративні рішення варто оцінювати за критерієм збереження та підсилення куткової структури, гуртової ідентичності, екологічної сталості.

7. Креативна інфраструктура як нормативний розділ

7.1 Крафтову інвентаризацію варто виконувати як обов’язкову частину передпроєктних робіт.

7.2 За результатами інвентаризації рекомендується передбачати крафтовий центр або мережу осередків відповідно до куткової структури.

7.3 Освітньо-прикладні програми рекомендується інтегрувати з креативним пластом знань та вмін набутих в межах історії існування кожного поселення.

7.5 Побутову креативність рекомендовано сприймати як національне надбання, нематеріальну кулькурну спадщину України і створити окремий напрямок з її підтримки та розвитку.

Щоб перетворити дані рекомендації на нормативну систему, необхідно в подальших дослідженнях відпрацювати:

Параметричні таблиці (діапазони/співвідношення/індикатори) для кожного сценарію

– напр.: мін/макс відстані до вигону, щільність стежок, частка градієнтних зон, “вартість координації” (проксі-індикатори), допустима інженерна складність тощо.

Обов’язкові вихідні матеріали (склад “нульової стадії”)

– шари/реєстри/карти/анкети/матриці: історія, соціальні практики, екологічна ніша, морфологія кутків, крафтові вміння.

Критерії недопущення (червоні прапори)

– перелік рішень, які заборонені або допускаються тільки з обґрунтуванням (бар’єрність, автоцентричність, інженерна надскладність, руйнування вигонів/стежок, “масивне” розселення нових мешканців тощо).

ДОДАТОК Д.

ІНДЕКС ЖИТТЄЗДАТНОСТІ СЕЛА ПОЗА АГЛОМЕРАЦІЯМИ:

A = I (D + S + T + E + C)

де:

I — фільтр агломераційного впливу, визначається умовою застосування транспортної доступності від центру агломерації ≥ 1 година автомобілем. (I = 0, якщо транспортна доступність до центру агломерації ≤ 1 год; I = 1, якщо транспортна доступність > 1 год.)

T — транспортна відв'язаність - визначається кількістю працездатного населення, що щоденно здійснює маятникові поїздки за межі поселення (t1) до загальної кількості населення працездатного віку (t2) T=1-(t1/t2)=0→1

E — економічна сталість - визначається кількістю річних податкових надходжень та благодійних внесків за останні 5 років (e1) до кількості за передостанні 5 років(e2) E=min(1,e1/e2)=0→1

S — соціально-просторова спроможність - спроможність громади закрити соціально-побутовий спектр послуг у межах поселення в частині: харчування, первинна медицина, освіта, доступ до інтернету, центр репрезентації місцевої креативності та культури (ЦРМКК), благоустрій поселення, мобільність поселенням, пошта, центр з унаслідування власної культури (ОПЦУВК), центр з дослідження власної культури (ЦДВК). Кожен з пунктів має коеф 0.1. (S=0→1)

C — культурна динаміка (видимість) - коефіцієнт інституційної спроможності локальної культури, що показує рівень перспективності громади в майбутньому:

c1 - кількість згадок про діяльність громади в регіональних, національних та міжнародних ЗМІ за останній рік (c1.1) на рік попередній (c1.2).

c1 = min(1, max(0, (c1.1 - c1.2)/(c1.2 + 1)))

c2 - кількість посилань на наукові дослідження, що вивчають локальну культуру даної громади за останній рік (c2.1) на рік попередній (c2.2) c2 = min(1, max(0, (c2.1 - c2.2)/(c2.2 + 1)))

c3 - кількість хештегів зі згадкою громади в соцмережах за останній рік (c3.1) на рік попередній (c3.2) c3 = min(1, max(0, (c3.1 - c3.2)/(c3.2 + 1)))
c4 - кількість проведених заходів в ЦДВК за останній рік (c4.1) на рік попередній (c4.2) c4 = min(1, max(0, (c4.1 - c4.2)/(c4.2 + 1)))
c5 - кількість учнів, що пройшли курс навчання в ОПЦУВК за останній рік (c5.1) на рік попередній (c5.2) c5 = min(1, max(0, (c5.1 - c5.2)/(c5.2 + 1)))
c6 - кількість проведених культурних заходів з практикування власної культури місцевими мешканцями за останній рік (c6.1) на рік попередній (c6.2) c6 = min(1, max(0, (c6.1 - c6.2)/(c6.2 + 1)))
сумарний коефіцієнт культурної самоактуалізації (видимості) визначається
C=(c1+c2+c3+c4+c5+c6)/6 =0→1

D — демографічна сталість. коефіцієнт співвідношення кількості населення працездатного віку сьогодні (d1) до кількості населення працездатного віку 20 років тому (d2) D=0→1 = min(1,d1/d2)
Шкала оцінки індексу життєздатності села поза агломераціями (A):
0 — поселення в зоні агломераційного впливу;
0.01–1.00 — критично низький потенціал;
1.01–2.00 — низький;
2.01–3.00 — середній;
3.01–4.00 — високий;

ДОДАТОК Е.
ДЕМОГРАФІЧНА ДОСТАТНІСТЬ СІЛЬСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ

Визначення достатньої чисельності населення села не може ґрунтуватися на одному універсальному показнику. Воно потребує врахування щонайменше трьох груп чинників: соціально-когнітивної цілісності громади, її економічної спроможності та ресурсної місткості території. Орієнтиром для оцінювання першого чинника може бути число Данбара — приблизна кількість сталих соціальних зв'язків, які людина здатна підтримувати. Значення 150–250 осіб доцільно розглядати не як доведений демографічний мінімум села, а як орієнтовний масштаб первинної локальної спільноти, у межах якої можливі взаємне розпізнавання, довіра, соціальна інтеграція та безпосередня участь мешканців у спільних справах.

Для нового поселення така чисельність може становити вихідний параметр формування виробничого осередку за умови існування економічної моделі, здатної забезпечити зайнятість відповідної кількості людей. Однак більшість українських сіл є не об'єктами нового будівництва, а сформованими поселеннями, що потребують реконструкції, реновації або адаптивної трансформації. Тому їхній розвиток не може починатися з абстрактного визначення бажаної кількості населення чи механічного перенесення зовнішньої бізнес-моделі. Початковими умовами мають бути наявний людський капітал, структура зайнятості, професійні компетентності, локальні знання та соціокультурні особливості громади.

Визначити ці характеристики дає змогу ретроспективний аналіз села. Його завданням є реконструкція історичних способів використання території та ресурсів, форм господарювання, професійної спеціалізації, локальних кооперацийних зв'язків і культурних практик. Результатом такого аналізу має бути сукупне портфоліо громади — своєрідний колективний професійний профіль, що відображає її соціокультурний і креативно-виробничий потенціал. На його основі можна встановити, які види економічної діяльності найбільше відповідають

наявним компетентностям населення і можуть бути реалізовані без масштабного залучення зовнішньої робочої сили.

Такий підхід є принципово важливим, оскільки розміщення виробництва визначається не лише доступністю земельних, сировинних або транспортних ресурсів. Не менш важливою є наявність достатньої кількості людей із відповідною кваліфікацією. Саме концентрація різноманітних професійних компетентностей часто зумовлює перевагу міст у розміщенні підприємств. Для сільського поселення перспективною є протилежна логіка: не пошук населення під заздалегідь визначене виробництво, а вибір виробничої моделі відповідно до наявного людського капіталу та можливостей його подальшого розвитку.

Особливим ресурсом сільських громад є сформована в умовах обмеженого соціально-побутового забезпечення здатність до оптимізації, взаємозаміщення функцій та універсалізації діяльності. Мешканці села нерідко поєднують кілька видів праці, самостійно підтримують житло й інфраструктуру, використовують локальні матеріали та неформальні мережі взаємодопомоги. Ці компетентності можуть бути важливими для малих виробничих систем, циркулярної економіки, локальної переробки ресурсів і підприємницьких моделей, що потребують адаптивності та функціональної універсальності працівників.

Інші показники демографічної достатності пов’язані з нормативними та фінансовими умовами надання публічних послуг. Порогова чисельність учнів визначає можливість утримання закладу освіти, а кількість задекларованих пацієнтів — економічну доцільність постійної роботи сімейного лікаря. Такі критерії не встановлюють мінімальної чисельності життєздатної громади як соціальної системи. Вони лише визначають межу, після якої фінансування певної послуги може бути забезпечене державою або громадою без надмірного навантаження на одного мешканця. Конкретні порогові значення мають встановлюватися відповідно до чинного законодавства та актуальних моделей фінансування.

Поряд із мінімальною чисельністю необхідно визначати і критичний максимум населення села. Він залежить від ресурсної місткості території: доступності води, землі, енергії, продовольства, екосистемних послуг, інфраструктури та робочих місць. Однак ресурсна місткість не є суто природним показником. Вона також визначається здатністю громади відновлювати ресурси, ощадно їх використовувати, переробляти на продукцію з доданою вартістю та справедливо розподіляти отримані результати. Отже, критичний максимум настає тоді, коли збільшення населення починає перевищувати відновлювальну здатність локальної екосистеми та економічну спроможність громади.

Традиційна куткова структура українських сіл може розглядатися як просторовий механізм узгодження загальної чисельності поселення з когнітивно комфортним масштабом безпосередньої спільноти. Поділ великого села на кутки підтримує локальне сусідство, взаємне розпізнавання, довіру та повсякденну взаємодопомогу. Завдяки цьому поселення може збільшуватися, не втрачаючи соціальної зв’язності: село функціонує як система відносно автономних, але взаємопов’язаних осередків. Орієнтовна чисельність 150–250 осіб у такій моделі стосується передусім масштабу кутка, а не обов’язково всього села.

Таким чином, достатня чисельність населення села має визначатися не одним числовим нормативом, а інтервалом між соціальним мінімумом і ресурсно-економічним максимумом. Вихідними даними для такого розрахунку є чисельність і структура населення, колективні компетентності громади, її природні ресурси, інфраструктура, система послуг і здатність створювати продукцію з доданою вартістю. Кожне українське село в цьому розумінні є потенційною соціально-економічною моделлю, параметри якої вже частково сформовані історичним розвитком. Проблема полягає не у відсутності потенціалу, а в недостатності методів його виявлення, оцінювання та перетворення на обґрунтований сценарій розвитку.